

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE V, 4

Jørgen Hæstrup: „Table Top”

Bidrag til den danske sabotages historie

Jørgen H. P. Barfod: Admiral Niels Juel — til lands

Anmeldelser og litteraturnyt

1961

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 15,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), bibliotekar Poul Enemark, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, lektor Peter Jeppesen, universitetslektor, mag. art. Erik Reske-Nielsen (kasserer) og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

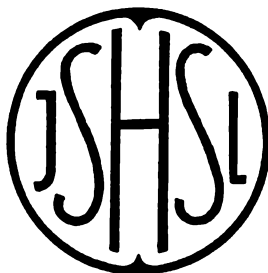
UDGIVET AF JYSK SELSKAB FOR
HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

NY RÆKKE - V. BIND

Redigeret af
VAGN DYBDAHL

under medvirken af

TROELS FINK OG JOHAN HVIDTFELDT

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1959-61

INDHOLD

<i>Vello Helk: Johannes Petrafontanus. En jesuiterelev fra Christian IV's tid</i>	1
<i>C. O. Bøggild-Andersen: Kongedatteren for historiens domstol. Nogle bemærkninger til Svend Aakjærs aktorat</i>	24
<i>Svend Aakjær: Leonora Christianas dommer</i>	40
<i>Georg Nørregård: Christian Bernstorffs afsked fra Danmark</i>	45
<i>P. G. Lindhardt: Jac. Chr. Lindbergh – Et oppositionsindlæg</i>	61
<i>Overpræsident Valdemar Oldenburgs henvendelse til Christian IX i april 1901. Et bidrag til systemskiftets historie</i>	80
<i>Poul Enemark: Om problemer vedrørende friserhandelen</i>	121
<i>Knud Prange: Kongevalgene i 1320 og 1326</i>	164
<i>Aksel Lassen: Befolkningsudviklingen i Danmark 1660–1769. Nogle iagttagelser og foreløbige resultater</i>	173
<i>L. B. Bolt-Jørgensen: En geledofficers betragtninger til Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909</i>	198
<i>Fridlev Skrubbeltrang: Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden for- sorg i det 18. århundrede</i>	237
<i>Svend Aakjær: Måleenheder i landmål og jordvurdering i middelalderens Danmark</i>	275
<i>O. Krag om dansk politik 1914–17 i breve til Chr. Reventlow</i>	304
<i>Jørgen Hæstrup: »Table Top«. Bidrag til den danske sabotages historie</i>	357
<i>Jørgen H. P. Barfod: Admiral Niels Juel – til lands</i>	421

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

<p><i>Banning, Knud: En landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799–1844. [H. P. Clausen]</i> . . . . . 88</p> <p><i>Banning, Knud: Degnekristne. En almuerejsning. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensens virke. [H. P. Clausen]</i> 88</p> <p><i>Banning, Knud: Forsamlinger og mormoner. [Vagn Dybdahl]</i> . . 345</p> <p><i>Barfod, Jørgen H. P. (udg.): Nit- ten generationer. Slægten Bar-</i></p>	<p><i>fod-Barfoed i korte biografier og tidsskildringer. [Finn H. Lauridsen]</i> . . . . . 474</p> <p><i>Bindsløv Frederiksen, L.: Pressen under besættelsen. Hovedtræk af den danske dagspresses vilkår og virke i perioden 1940–45. [Jørgen Hæstrup]</i> . . . . . 339</p> <p><i>Bjerke, Kjeld og Ussing, Niels: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870–1950. [Vagn Dybdahl]</i> . . . . . 113</p> <p><i>Blegvad, Jacob ml. fl. (red.): Barn af Ålborg. [Vagn Dybdahl]</i> . . . 236</p>
---	--

<i>Borup, Morten (udg.):</i> Mellem klassiske filologer. Af Niels Bygom Krarups brevvekslinger. Udgivet med en biografisk ramme og kommentar. [Finn H. Lauridsen]	109	breve fra det 16. til 20. århundrede. [Finn H. Lauridsen] ...	470
<i>Borup, Morten:</i> Peder Hjort. [H. P. Clausen]	118	<i>Djurhuus, N. (udg.):</i> Svabo, J. Chr.: Indberetninger fra en reise i Færøe 1781 og 1782. [Vagn Dybdahl]	107
<i>Bredsted, Aage m. fl.:</i> Litteratur om Århus og forstæder. [Emanuel Sejr]	234	<i>Eller, Povl:</i> Adam Oehlsenschläger portrætter. [H. P. Clausen] ...	107
<i>Bro-Jørgensen, J. O.:</i> Svendborg købstads historie I, 1–2. [Finn H. Lauridsen]	352	<i>Falk-Jensen, A. og Hjorth-Nielsen, H.:</i> Candidati og examinati juris 1736–1936. Candidati politices 1852–1936. Candidati actuarii 1922–1936. III-IV. [Finn H. Lauridsen]	116
<i>Brorson, Hans Adolf:</i> Visitatsberetninger og breve. Ved L. J. Koch. [P. G. Lindhardt]	343	<i>Falk-Jensen, A. og Hjorth-Nielsen, H.:</i> Candidati politices 1736–1936. Candidati actuarii 1922–1936. V. Personregister. [Finn H. Lauridsen]	351
<i>Bruun, Henry:</i> Poul Laxmand og Birger Gunnensen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500. [C. O. Bøggild-Andersen].	212	<i>Foss, Erling:</i> På eget ansvar. [Vagn Dybdahl]	114
<i>Bæksted, Anders:</i> Besættelsen i Tisted 1696–98. I-II. [H. P. Clausen]	342	<i>Friis, Aage et Bagge, Povl:</i> L'Europe, le Danemark et le Schleswig du Nord. Actes et lettres provenant d'archives étrangères pour servir a l'histoire de la politique extérieure du Danemark après la paix de Vienne 1864–1879. Tome IV du 1er février 1879 au décembre 1879. [V. Sjøqvist]	329
<i>Bøgh, Knud (udg.):</i> Niels Møller – Valdemar Vedel. Brevveksling 1885–1915. [Vagn Dybdahl] ...	229	<i>Aage Friis:</i> Den danske regering og Nordsløvigs genforening med Danmark. En historisk fremstilling. 4. bind. Efter forfatterens død afsluttet og udgivet af Povl Bagge. [V. Sjøqvist]	328
<i>Bågård, Kaj:</i> Vækkelse og kirkeliv i København og omegn. (Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. I.) [H. P. Clausen] .	447	<i>Friis, Jørgen:</i> Slægten Simonsen fra Rugård. Med indledning af Niels Friis. [Finn H. Lauridsen]	116
<i>Christensen, Olav, Mikkelsen, Magnus og Neumann, Hans (red.):</i> Fra Gelsbro til Lillebælt. Hjemstavnsbog for Haderslev by og amt. [Troels Fink]	118	<i>Galster, Kjeld:</i> Stiftamtmand Fr. Moltke og rektor Emmanuel Tauber i Ålborg. Oprettelsen af det første stiftsbibliotek og den første sparekasse i Jylland. [Vagn Dybdahl]	109
<i>Christensen, Olav:</i> Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur. 2. udg. [Vagn Dybdahl]	116	<i>Gregersen, H. V.:</i> Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. [Finn H. Lauridsen] ...	470
<i>Christiansen, Ernst:</i> – men det gik anderledes. Erindringer og vurderinger. [Vagn Dybdahl]	348		
<i>Clausen, Sven (udg.):</i> Viggo Hørup med mund og pen. Udvalgte taler og artikler. [Kristian Hvidt]	228		
<i>Crèvecoeur, E. Briand de:</i> Herluf Trolle. Kongens admiral og Herlufsholm skoles stifter. [Paul Dahl]	227		
<i>Dalgård, Sune (udg.):</i> Grønland. Gengivelser af aktstykker og			

- Grüner, Julie*: Minder fra mine bedsteforældres hjem i det danske Altona. [Vagn Dybdahl] .. 113
- Hansen, H. P.*: Hedebønder i tre slægtled. [Finn H. Lauridsen]. 232
- Hansen, H. P.*: Natmændsfolk og kjæltringer. I-II. [Vagn Dybdahl] 232
- Hansen, H. P.*: Fra hyrde til æresdoktor. Selvbiografi. [Finn H. Lauridsen] 353
- Hansen, H. P.*: Kloge folk. Folke- medicin og overtro i Vestjylland. I. Anden forøgede udgave. [Finn H. Lauridsen] 354
- Hauser, Oswald*: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 42. [Troels Fink] 332
- Heilesen, Henning*: Randers Klosters historie. [Carl Lindberg Nielsen] 117
- Heils, Kirsten*: Les rapports économiques franco-danois sous le directoire, le consulat et l'empire. Contribution à l'étude du système continental. [Aa. Rasch] 103
- Henriksen, Ole Bus og Ølgaard, Anders*: Danmarks udenrigs- handel 1874-1958. [Vagn Dybdahl] 346
- Historisk tidsskrift, nr. 3, 1961. Udgivet af den norske historiske forening. [Birgit Nüchel Thomsen] 458
- Hjelholt, Holger*: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie. I. del. Fra revolutionens udbrud til våbenstilstandens ophør foråret 1849. [H. P. Clausen] 222
- Hjelholt, Holger*: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie. II. del. Fra foråret 1849 til freden med Preussen juli 1850. [H. P. Clausen] 460
- Houmøller, Sven (udg.)*: Excellensen Otto Ditlev Rosenørn- Lehns optegnelser. [Vagn Dybdahl] 345
- Højesteret 1661-1961. Udgivet på højesterets foranstaltning i tre hundredåret for udstedelsen af Forordning om dend Høyeste Rettis administration i Danmarck den 14. februar 1661 af Povl Bagge, Jep Lauesen Frost, Bernt Hjejle. I-II. [Poul Meyer] 445
- Janssen, Inuk Luplau*: Mendel Levin Nathanson og hans slægt med anetavle og stamtavle. [Vagn Dybdahl] 474
- Jørgensen, Carl E.*: Viborg katedralskoles historie. [Finn H. Lauridsen] 352
- Jørgensen, Troels G.*: Tre professorer. Goos - Nellemann - Matzen. [V. Sjøqvist] 105
- Jørgensen, Troels G.*: Andreas Hojer, jurist og historiker. [H. P. Clausen] 455
- Kamphøvdener, Morten*: Skrumsager. En sønderjysk fører. [H. P. Clausen] 229
- Kampmann, Viggo, og Bomholt, Jul. (red.)*: Bogen om H. C. Hansen. [Vagn Dybdahl] 348
- Kjærbøl, Johs.*: Modvind og medbør. [Vagn Dybdahl] 230
- Kornerup, Bjørn*: Det lærde tidsrum 1536-1679. *Schrøder, Urban*: Enevældens første år 1670-1700. (Den danske kirkes historie IV). [Roar Skovmand] . 324
- Krabbe, Jon*: Erindringer fra en lang embedsvirksomhed. [Vagn Dybdahl] 230
- Kraft, Ole Bjørn*: Ung mand undervejs. [Vagn Dybdahl] 114
- Kragelund, T. Tobiassen (+)*: Vestjyske markeder. Limer og karbørster. [Finn H. Lauridsen] . 118
- Kretzschmer, Knud*: Den sønderjyske fond 1918-1960. [H. P. Clausen] 349
- Kromann, Erik (udg.)*: Danmarks gamle købstadlovgivning. IV. Skåne, Bornholm, Halland og Bleking. [H. P. Clausen] 475

- Kromann, Erik (udg.):* Vejledende arkivregistraturer X. De sønderjyske fyrsteaktiver. [H. P. Clausen] 233
- Kårsted, Tage:* Båd fart på Silkeborgsøerne gennem 100 år. Aktieselskabet Hjejlen 1861–1961. [Finn H. Lauridsen] 472
- Kårsted, Tage (udg.):* Henrik Cavling som krigskorrespondent. Artikler og breve fra den græsk-tyrkiske krig 1897. [Ole Karup Pedersen] 346
- la Cour, Vilhelm:* Vejs ende. Træk fra min manddoms afsluttende kampår. [P. G. Lindhardt] ... 224
- Johan Lange (udg.):* Ordbog over Danmarks plantearter. Udg af det danske Sprog- og Litteraturselskab. [Niels Åge Nielsen] .. 120
- Lebech, Mogens:* Hjejlen, Danmarks ældste dampskib og sejladsen på Himmelbjergsøerne. [Finn H. Lauridsen] 472
- Lehmann, Johannes:* Troels G. Jørgensen. En dansk historiker og jurist. [H. P. Clausen] 458
- Lindhardt, P. G. (udg.):* Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. [H. P. Clausen] 231
- Lindhardt, P. G.:* Vækkelse og kirkelige retninger. [H. P. Clausen] 219
- Lund, Hans:* Historiker i højskolens tjeneste. Taler og artikler. [Vagn Dybdahl] 469
- Majvang, Arne:* Dalby og Tureby sognets historie. I. [Finn H. Lauridsen] 473
- Marcussen, Ove:* Svendborg købstads historie II, 1–2. [Finn H. Lauridsen] 471
- Matthiessen, Hugo:* En historisk topografisk studie 120
- Meddelelser om landsarkiverne for årene 1921–1955. [H. P. Clausen] 354
- Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921–55. [Vagn Dybdahl] 115
- Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956–1960. [H. P. Clausen] 470
- Meyer, Johan:* Det gamle Frøslev. [H. P. Clausen] 468
- Mohlin, Allan:* Kristoffer II av Danmark. Förra delen: Välmaktstiden. [Knud Prange] ... 321
- Munch, P.:* Erindringer. I. 1870–1909. Fra skole til folketing. II. 1909–1914. Indenrigsminister og forsvarsminister. Redigeret af Povl Bagge under medvirken af Torben Damsholt og Erik Stig Jørgensen. [Troels Fink] . 336
- Møller, Erik:* Helstens fald. I-II. [V. Sjøqvist] 96
- Nielsen, Helge:* Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. [Finn H. Lauridsen] 454
- Nordman, Elin:* Vandring i usynligt rum. [Vagn Dybdahl] 347
- Nyholm, Asger:* Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripternes tid. [H. P. Clausen] 109
- Nørregård, Georg:* Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–1824. [Klaus Kjølens] 325
- Olrik, H. G.:* Ludvig Holberg. Undersøgelser og kroniker. [Vagn Dybdahl] 106
- Olsen, Gunnar:* Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. [Finn H. Lauridsen] 344
- Pedersen, Ole Karup (udg.):* Dansk landbrugsbibliografi. Bind I (indtil 1814). [Finn H. Lauridsen] 233
- Piø, Jørn:* Skillingsviserne om Christiansborgs slots brand 1884. [Vagn Dybdahl] 114
- Rise Hansen, C. (udg.):* Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid. Bd. I. [Poul Enemark] 216
- Ross, Carl:* Forberedelsens tid. Livserindringer. I. [Vagn Dybdahl] 229
- Roos, Carl:* Indhøstningens tid. Livserindringer. II. [Vagn Dybdahl] 459

<i>Scavenius, Anna Sofie</i> : Diplomatarie ved zarhoffet. [Vagn Dybdahl]	347	<i>Steensberg, Axel</i> : Bønder. [Vagn Dybdahl]	231
<i>Scavenius, Erik</i> : Dansk udenrigspolitik under første verdenskrig. [Vagn Dybdahl]	230	<i>Svensson, A.</i> : Redaktør J. Jessen. III. [Troels Fink]	333
<i>Scharff, A.</i> : Schleswig-holsteinsche Geschichte. Ein Überblick. Særtryk af Geschichte der deutschen Länder. »Territorien-Ploetz«. [Troels Fink]	351	<i>Sørensen, Carl Winther</i> : Tyve forunderlige år. Erindringsbilleder om arbejderungdom. [Vagn Dybdahl]	459
<i>Schieche, Emil</i> : Die dänische Blockade Rostocks 1628 und Schweden. [Paul Dahl]	226	<i>Tabor, Peder</i> : Nærbilleder. [Vagn Dybdahl]	459
<i>Schoubye, Sigurd</i> : Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen. 1550–1900. [Peter Riismøller]	465	<i>Thomsen, Niels</i> : De stærke jyder og haugianerne. Breve fra en vækkelse. [H. P. Clausen]	452
Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig. Herausgegeben im Auftrag der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft von Fr. Christensen. Heft 1 und 2. [H. P. Clausen]	468	<i>Thomsen, Svend, Lange, Drude og Nordentoft, Irmelin</i> : Københavns bibliografi. III. [Vagn Dybdahl]	351
<i>Seidelin, Mogens</i> : Den Seidelinske slægtsbog I-II. [Vagn Dybdahl] 350		<i>Thorsen, Svend</i> : Danmarks folketing. Om dets hus og historie. [Vagn Dybdahl]	460
		<i>Thorsen, Svend</i> : Fyrre år med Danmark. [Johan Hvidtfeldt] 463	463
		<i>Tortzen, Christian</i> : Gotland 1361. Forudsætningerne. Overleveringen. [Knud Prange]	471
		Viborg Stiftsmuseum 1861–1961 og dets bygning. [Finn H. Lauridsen]	473

„TABLE TOP“

BIDRAG TIL DEN DANSKE SABOTAGES HISTORIE

Af Jørgen Hæstrup

På grundlag af nyt materiale fra Ebbe Muncks arkiv behandler lektor, dr. phil. Jørgen Hæstrup den tidlige modstandsbevægelses historie. Han beskriver de engelske bestræbelser for at iværksætte sabotage og aktiv modstand på dansk grund gennem faldskærmsorganisationen Table Top, og hvorledes disse bestræbelser krydser de saglige og politiske synspunkter i den militære modstandsgruppe omkring hærens efterretningstjeneste, hvis planer gik i retning af en militært organiseret kamp på et senere tidspunkt. Forfatteren redegør for, hvorledes disse to sæt synspunkter efterhånden udkrystalliseres og afklares, og hvorledes sabotagelinjen efter nogen tøven vælges af London, mens officersgruppen fastholder sine synspunkter og sin faste beslutning om kun at ville fungere som efterretningsorganisation, indtil en militær kamp med nogen udsigt til succes kan tages op.

»Table Top«. Navnet er et kodenavn fra besættelsestiden.

Det anvendes første gang i januar 1942¹⁾, da man fra England averterer og instruerer om operation »Table Top«. Den nat i april 1942²⁾, da modstandsmanden Eigil Borch Johansen stod ene mand på de øde og udstrakte marker ved godset Aggersvold nordøst for Jyderup og anspændt lyttede efter den tunge durren af den engelske maskine, der skulle bringe tre faldskærmsmænd til Danmark, var det den længe planlagte operation »Table Top«, han lyttede efter. Da han så maskinen gå ind over pladsen, hørte smældet af faldskærmene og skimtede sorte prikker på vej ned mod marken, var det »Table Top«-holdet, han med lygten i hånden løb i møde: Lederen Chr. Mich. Rottbøll og de to radiotelegrafister Paul Herman Johannes Johannesen og Max Mikkelsen. Fra denne nat gled navnet over til Rottbøll alene. Som chefen for faldskærmsfolkene i Danmark blev han »Table Top«. Da han i september 1942 blev dræbt, og hans arbejde blev overtaget af faldskærmsmanden Mogens Hammer, gik også kodenavnet videre til denne. »Den nye Table Top«, kalder London ham, senere blot »Top«.

I perioden fra januar 1942 til april 1943, hvor Mogens Hammer forlod Danmark, efter at Flemming B. Muus havde overtaget hans arbejde,

1) Brev fra R. Turnbull til officerer i generalstabens efterretningssektion, dateret d. 15. 1. 1942, Ebbe Muncks suppleringsarkiv.

2) I mit værk, »Kontakt med England« (1954), s. 140 på grundlag af efterkrigsberetninger angivet til d. 17. 4. 1942. I brev fra Borch Johansen til Turnbull af 23. 4. 1942, Muncks suppleringsarkiv, angives datoen til d. 16. 4., men det fremgår ikke, om der er tale om natten 15.-16. eller natten 16.-17.

optræder »Table Top« jævnlige i korrespondancerne mellem England og illegale kredse i Danmark. Det er problemer fra denne afgørende periode i dansk historie, hvor et illegalt Danmark klart udskilte sig og tog front mod den legale politik, der her på grundlag af nyt materiale skal søges belyst nøjere, end det hidtil har været muligt³⁾.

Nyt materiale

Det historiske materiale til belysning af besættelsesårene og ikke mindst til modstandsbevægelsens historie er af en lang række grunde af helt særpræget karakter. Dette har været indgående behandlet tidligere⁴⁾, og jeg skal her indskrænke mig til nogle få bemærkninger.

Materialet er for det første umådelig spredt og tilsvarende uoverskueligt: noget bevaret her, andet gemt hen hist. Noget samlet arkiv for en bevægelse, der fundamentalt bestod af isolerede og selvstændigt handlende grupper og enkeltindivider, findes ikke. Dernæst gør der sig nødvendigvis en vis tilfældighedens lov gældende med hensyn til, hvad der har overlevet, og hvad der er gået til grunde. I mange tilfælde udviklede begivenhederne sig uden overhovedet at efterlade sig dokumenter, der for eftertiden kunne bidrage til belysning af de skelsættende og skæbnebestemmende beslutninger og handlinger. Og hvor begivenhederne affødte dokumenter af den ene eller den anden art, medførte nye begivenheder og grundlæggende sikkerhedsprincipper, at kosteligt kildemateriale hurtigt gik tabt igen: brændt, revet itu, kastet over bord eller på anden måde tilintetgjort. Nu og da kasseret efter befrielsen, fordi værdien af materialet ikke erkendtes.

Det bør fremhæves, at de særlige kildeproblemer ikke udelukkende er knyttet til studiet af modstandsbevægelsens historie og til denne bevægelses hemmeligt opbevarede kilder. Også om det normalt bevarede materiale gælder det, at det kan være belastet af tidens særlige forhold. I en kort formel kunne sagen vel udtrykkes således, at ikke alt, hvad der skete, nedfældedes i noget historisk materiale, og at det, der nedfældedes, undertiden ikke skete eller ikke skete sådan, som det fremtræder i materialet. Dette kan ganske vist siges at gælde for alle perioder og er selve det historiske studiums *raison d'être*. Men problemet er specielt accentueret for besættelsesårenes vedkommende.

Det kan vist samfattende siges, at der kvantitativt eksisterer et omvendt proportionalt forhold mellem vigtigheden af disse års historie og de midler, der blev efterladt historikerne til fordybelse i og fastlæg-

³⁾ En samlet skildring af perioden er givet i »Kontakt med England«, kap. 7–14 incl. Der henvises i almindelighed og til sammenligning hertil.

⁴⁾ Indledningskapitlet til »Kontakt med England« og »Hemmelig Alliance« (1959) samt årsberetning fra »Statens almindelige Videnskabsfond«, 1958.

gelse af datidens begivenheder. Så meget større er den opgave, der hermed blev tildelt efterkrigstidens generation af historikere.

Det ville imidlertid være helt urigtigt at se sig blind på manglerne i materialet og overse den bærekraft, det bevarede materiale trods alt har. Det må fastholdes, at Danmark er lykkeligere stillet end de fleste andre besatte lande, og at man her i landet er i stand til og vil blive i stand til at fastlægge handlingsforløb og sammenhænge med betydelig sikkerhed. Uanset at dokumentmaterialet fra den illegale kamp som nævnt er spredt, vanskeligt tilgængeligt, tilfældigt bevaret og af indlysende grunde fuld af lakuner, så er der dog bevaret et så fyldigt materiale, at det tillader en rekonstruktion af besættelsesårenes virkelighed, der efter omstændighederne kan blive særdeles fuldstændig og solid, især hvor det gælder de senere besættelsesår. Dette må energisk fastholdes med fuld erkendelse af mangler og tvivl.

Det kan ikke være overraskende, at mangler i materialet er størst for de første besættelsesårs vedkommende. Da først modstandsbevægelsen havde erhvervet sig en fast struktur, og da kampen havde fået omfang, plan og anerkendelse hjemme som ude, opstod som en naturlig konsekvens et dokumentmateriale, ikke mindst i form af nødvendige korrespondancer med udlandet, der tillader en dybtgående analyse af udviklingen. Anderledes i de tidlige besættelsesår, hvor aktionerne var få, spredte og uden sammenhæng, fordi modstandsfolkene var spredte og isolerede. Især for disse års vedkommende har det til brug for den påkrævede rekonstruktion været uomgængelig nødvendigt at supplere det yderst sparsomme dokumentmateriale med erindringsstof, oftest nedfældet i beretninger af overlevende hoveddeltagere i begivenhederne. Man har med fuld ret diskuteret værdien af et sådant materiale, og jeg skal ikke her gå nærmere ind på denne diskussion, selvom en tilbunds gående principdrøftelse af beretningen som historisk kilde eller som grundlag for retsafgørelser ville være et studium værd. Et studium mere end en diskussion. Jeg skal imidlertid her indskrænke mig til nogle få betragtninger.

Først må det som nævnt fastslås, at beretningen ved behandlingen af besættelsesårenes historie er et helt uomgængelig nødvendigt led af materialet. Hvor intet andet er, bliver beretningen eneste mulighed. Her overfor falmer teoretiske indvendinger. Dernæst må det fremhæves, at beretningens funktion er at være supplerende og forklarende, i al almindelighed netop hvor alle andre kilder svigter, samt at det netop af denne grund forholder sig sådan, at beretningerne kun udgør en meget begrænset del af det samlede materiale. Dokumentmaterialet er for det samlede studium af besættelsesårene helt dominerende. Dernæst, at beretningen som enhver anden kilde er underkastet kildekritisk vurdering og sjældent eller aldrig kommer til at stå alene, samt

endelig, at beretningen altid har været accepteret som legitim historisk kilde, ofte en uvurderlig kilde med facetter, der på ondt, men også på godt beriger det historiske materiale. De særlige beretninger fra besættelsesårene indtager kun i den henseende en særstilling, at de af nød og trang er bevidst fremskaffet i tættere masser end vanligt, et forhold, der iøvrigt skaber mulighed for gensidig afprøvning af dem og dermed større sikkerhed i vurdering og konklusion.

For den periode, der her er på tale, perioden fra januar 1942 til april 1943, ligger beretningerne særlig tæt, da kun et sparsomt dokumentmateriale står til rådighed. Samtlige fremstillinger af modstandsforhold fra denne periode er i overvejende grad bygget på erindring. Det samme gælder min fremstilling i »Kontakt med England« af 1942-året. En gennemgang af noterne til min fremstilling i kapitlerne 7–13 incl. vil tydeligt vise afhængigheden af beretningsmaterialet. Lidt primitiv statistik kan være vejledende. Bortset fra henvisninger til offentliggjort litteratur, der med hensyn til modstandsforhold overvejende hviler på forfatternes erindring og mundtlige meddelelser fra andre deltagere, er der i de nævnte kapitler efter en grov sammentælling tale om ca. 75 henvisninger til dokumentarstof, men ca. 300 til beretninger. Hertil kommer yderligere, at de væsentligste konklusioner er bygget på de indsamlede beretninger, samt at en del af de anvendte samtidige dokumenter er rapporter i beretningsform, der principielt kun adskiller sig fra beretningerne ved affattelsestidspunkt. Skildringen er altså overvejende bygget på en kildekritisk vurdering af beretningsmateriale nedfældet i årene 1945–49.

Det er derfor af indlysende interesse, at der nu uformodet er fremkommet et betydeligt dokumentmateriale fra denne pionertid i dansk modstandsarbejde, gennem hvilket der kastes et klart, omend spredt lys ind over perioden og dens problematik. En gennemgang af dette materiale vil ikke alene være af interesse på grund af den nye viden, det tilfører den historiske forskning. Den vil formentlig også være af betydelig metodisk interesse som bidrag til drøftelsen af værdien af de beretninger, på hvilke vor viden om besættelsesårenes historie må støtte sig, hvor ellers alle sunde er lukkede – og af interesse for vurdering af beretningsmateriale i det hele taget. Jeg skal i det følgende forsøge en så udførlig gennemgang, som pladsen gør det muligt.

Det nye dokumentmateriale, hvortil der her er refereret, hidrører fra ambassadør Ebbe Munck, hvis placering i modstandsarbejdet vil fremgå i detaljer af min skildring dels i »Kontakt med England«, dels i »Hemmelig alliance« I–II. Heraf fremgår materialets proveniens. Her skal kun kort resumeres, at Ebbe Munck fra 1940 placerede sig i Stockholm med det hovedformål derfra at ekspedere korrespondancer fra Danmark,

specielt fra generalstabens efterretningssektion, til den engelske legation i Stockholm. Ebbe Munck fastholdt dette arbejde til 1945 og kom under arbejdet i snæver kontakt med de engelske myndigheder, mest direkte gennem den engelske »S.O.E.«-organisations repræsentant i Stockholm, mr. Ronald Turnbull. De to mænd kom hurtigt – i løbet af året 1941 – til at udgøre et fast sammentømret dansk-engelsk »team«, gennem hvem alle væsentlige korrespondancer mellem det allierede udland og Danmark – det illegale som det legale – passede. Korrespondancerne havde overvejende form af mikrograferede breve, og kopier af disse korrespondancer arkiveredes følgerigt i stort omfang, men aldrig fuldstændigt, hos Ebbe Munck. Hertil kom, at Munck hurtigt fik føling med eller ledelsen af alt dansk arbejde på svensk grund, flygtningeforhold, illegale ruter, brigadens forhold, presseforhold m.m. Resultatet blev opbevaringen af et stort arkiv, der er en af hovedkilderne til dansk modstandsbevægelses historie. Det samlede arkiv blev efter en række forhandlinger i årene 1947–49, hvis faser vil kunne følges i min korrespondance med Ebbe Munck, gradvis afleveret til rigsarkivet. Arkivet forelå, da jeg udarbejdede min disputats, »Kontakt med England«.

Ved ordningen og afleveringen af de betydelige arkivmasser viste det sig, at der – bortset fra Ebbe Muncks dagbog – så godt som ikke eksisterede dokumentstof fra årene 1941–42⁵⁾. For 1941's vedkommende forekom dette umiddelbart forståeligt. En mere omfattende illegal aktivitet satte først ind fra begyndelsen af 1942, bortset fra at militært efterretningsstof blev formidlet allerede fra 1940. Mere besynderligt forekom mangelen på stof fra 1942. En forespørgsel til Munck herom blev mødt med den naturlige forklaring, at »en systematisk arkivopbevaring . . . først begyndte, da arbejdet svulmede op, og da jeg (Munck) fik den nødvendige assistance. Der blev ikke tidligere taget mange kopier«⁶⁾. Mundtligt supplerede Munck dette med, at visse tilintetgørelser blev foretaget af sikkerhedsgrunde. Arkivet er iøvrigt så omfattende, at detailviden om, hvad det indeholder, kræver en minutiøs gennemgang.

Ebbe Muncks arkiv blev herefter ordnet og i 1949 afleveret til rigsarkivet under den forudsætning, at der heri fandtes alt, hvad der kunne belyse hans aktivitet i Stockholm under krigen.

Forudsætningen holdt ikke stik. Under oprydning i 1956 konstaterede Munck tilstedeværelse af yderligere materiale og meddelte mig dette: »Ved opbruddet fra Stockholm i 1945 har en eller anden venlig sjæl begravet papirerne i nogle kasser, som jeg på grund af det forcerede arbejde i efterkrigsårene . . . ikke skænkede mange tanker. De nævnte papirer var på grund af pladsforhold opbevaret i en utilgængelig kæl-

5) Undtagelsen var enkelte tidlige dokumenter, indlagt i dagbogen.

6) Forespørgsel af 1. 10. 48, svar af 8. 10. 48. Eget arkiv.

der i London, og først nu... fandt jeg indholdet frem⁷⁾. Munck tilføjede, at det nyfundne næppe var af væsentlig interesse, men formentlig kunne tjene til supplement. Dette viste sig at være kun delvis korrekt. En del af det nye materiale var ganske vist ret uvæsentligt stof, bl. a. spredte dubletter af mikrofilmene, men ved en nøje gennemgang og ordning, som der først blev lejlighed til at foretage i 1960, viste det sig, at materialet herudover omfattede bl. a. helt nyt stof til belysning af flygtningeruternes historie og i særdeleshed, at der spredt i stoffet fandtes en samling illegale korrespondancer fra 1942 og begyndelsen af 1943. Dels breve fra Danmark, men i særdeleshed breve til Danmark. Her lå store dele af det stof, jeg med negativt resultat havde efterlyst i 1948, og her ligger en ny belysning af nøjagtig den tidsperiode og de hændelsesforløb i den danske modstandsbevægelses pionertid, som netop var kildemæssigt mest underforsynet, og hvor derfor beretningsmaterialet kom til at spille den nævnte dominerende rolle. Ialt viste disse illegale korrespondancer sig ved sortering og ordning at omfatte 264 brevsider, ekspederede illegalt til Danmark i perioden 15. 1. 1942–11. 8. 1943 og 156 brevsider, tilsvarende ekspederede fra Danmark i perioden december 1941–7. 8. 1943. Hovedmassen af stoffet ligger i perioden frem til april 1943. Brevene er væsentligst maskinskrevne og overordentlig koncentrerede, hvorfor de rene talangivelser her kun giver en bleg antydning af omfanget af dette grundlæggende materiale. Meget værdifuldt er det, at der i materialet findes betydelige kildemængder til belysning af finansieringen af dansk modstand i denne tidlige periode. Denne del af materialet er imidlertid ikke anvendt i nærværende fremstilling, da en indgående behandling af hele den danske modstandsbevægelses finansiering vil blive gjort til genstand for en samlet undersøgelse, når alt relevant materiale til en sådan undersøgelse er søgt fremskaffet til rigsarkivets samlinger⁸⁾.

De nye dokumenter er efter ordning indlagt i rigsarkivet som »Ebbe Muncks suppleringsarkiv«. En indarbejdning af materialet i den allerede afleverede samling blev anset for urimelig tidskrævende. Kommende historikere, der vil drage nytte af Muncks dokumenter, må følgelig orientere sig i begge arkiver.

En gennemgang af det nye materiale og en konfrontation af det med de beretninger, der ligger til grund for fremstillingen i »Kontakt med England« vil vise, at såvel med hensyn til hovedlinier som med hensyn til en lang række detaljer – også detaljer som det her ikke er hverken muligt eller rimeligt at komme ind på – bekræfter det samtidige materiale beretningernes oplysninger. Det nye materiale uddyber, præ-

7) Breve fra Munck af 30. 4. 56 og 26. 6. 56. Eget arkiv.

8) En indsamling er i gang, men mens dette skrives – 1961 – mangler endnu visse afsluttende undersøgelser.

ciserer og supplerer. Men det ændrer ikke. For al historie er den samtidige, af begivenhederne selv affødte kilde forskningens naturlige fundament. Men også uden et sådant fundament synes en rekonstruktion bygget på erindringsstof en brugbar mulighed. Efter de metodiske erfaringer med gennemgang af Muncks nye materiale en særdeles antagelig mulighed.

For det arbejde med besættelsesårenes historie, der stadig foregår, og hvor der stadig må opereres med erindringsstof som undertiden eneste mulige kilde, en ikke uvigtig konstatering.

Over Stockholm til den frie verden

Den 15. januar 1942 afgik fra Ronald Turnbull en skrivelse til de officerer i den danske hærs efterretningstjeneste, med hvem han i løbet af 1941 var kommet i stadig tættere samarbejde via officerernes tilidsmand i Stockholm, Ebbe Munck. I skrivelsen meddelte Turnbull, at operation »Table Top«, nedkastningen af 3 faldskærmsfolk og 2 containers, ville finde sted i slutningen af februar – mellem 23. 2. og 6. 3. – ved Vråby i nærheden af Haslev. Han gav omfattende og præcise instruktioner til officererne om de tekniske problemer i forbindelse hermed, meddelte den nøjagtige placering af nedkastningspladsen, der var blevet recognosceret og luftfotograferet af R.A.F., meddelte lyssignaler og averteringsmåden over B.B.C., hvor redaktør Terkel M. Terkelsen på den fastsatte dag ville afslutte en tale om danske arbejdere i Tyskland med ordene: »For eller imod Hitler«, samt redegjorde for en række af de øvrige forberedelser, der fra de danske officerers side skulle træffes inden den planlagte operation. Såfremt officererne ikke kunne godkende den angivne plads, kunne andre forslag fremsendes. Man ønskede gerne en mundtlig forhandling i Stockholm med en af officererne. De givne instrukser for »Table Top« skulle betragtes som generelle instrukser for kommende operationer af samme art⁹⁾.

Det fremgår klart af Turnbulls brev, at denne endnu i januar 1942 regnede med en meget intim forbindelse mellem officererne og den engelske faldskærmsorganisation. Officersgruppen betragtedes som støtteorganisation for det illegale arbejde, man nu fra engelsk side for alvor ville i gang med. Dette kan ikke forbavse i betragtning af de realiteter, der ved årsskiftet 1941–42 var tilgængelige for Turnbull. Han var kommet til Stockholm i februar 1941, og i de 11 måneder, der siden da var forløbet, havde officersgruppen været »S.O.E.«'s faste og eneste betydende illegale forbindelse i Danmark.

⁹⁾ Skrivelse i Muncks suppleringsarkiv. Samtlige skrivelser, der i det følgende henvises til eller som citeres, stammer – såfremt ikke andet opgives – herfra. Detailhenvisninger bliver herefter delvis overflødige.

Samarbejdet mellem denne gruppe og Stockholm havde indtil nu stort set formet sig således, at man fra dansk side gennem skiftende kurerer havde fremsendt militært efterretningsstof til brug for de allierede. De første sendinger var gået igennem til Ebbe Munck i oktober 1940, og gradvis var strømmen af oplysninger så vokset. I november–december 1941 havde ialt 5 sendinger nået Stockholm¹⁰). I skrivelsen af 15. 1. 42 takker Turnbull for »excellent work« og kvitterer for ny sending. Oversendelsen af dette efterretningsstof var det besatte Danmarks første væsentlige bidrag til den fælles kamp. De officerer, der efter en selvstændig vurdering af dagens nødvendighed satte deres liv, tilværelse og stilling ind på dette arbejde, hørte til landets første modstandsfolk. Et klart tilsagn om, at man fra dansk side ville opretholde denne tjeneste som et rent dansk bidrag, forelå. Samtidig havde kontakten med officererne vist sig også i andre henseender at være en dør på klem ind til det besatte land. De engelske henstillinger og protester til Danmark i anledning af udleveringen til Tyskland af danske torpedobåde i februar 1941 var gået samme vej.

I hele dette arbejde var omfang, tempo og teknik blevet fastsat fra Danmark. Men nu var dette ved at ændre sig. »S.O.E.« var ikke blevet skabt blot for at formidle leveringen af efterretningsstof, selvom dette vurderedes meget højt. Man havde langt videregående planer om en egentlig modstandskamp i Danmark med sabotage som hovedmålet, men også med etableringen af de første grupper til en undergrundshær. De første danske faldskærmsfolk var i løbet af 1941 blevet færdiguddannet, og man var nu klar til at indlede operationer over Danmark, i første række for at undersøge jordbunden for planerne. Et engelsk initiativ i Danmark var omkring nytårsskiftet 1941–42 under udvikling, og for Londons planlægning spillede officersgruppen en afgørende rolle, ikke alene på grund af de efterretninger, den fremskaffede, men også fordi den forventes at kunne danne grundstammen i den kommende opbygning af en illegal bevægelse. Også af den grund anmodede Turnbull i skrivelsen af 15. 1. om en mundtlig forhandling. En principdebat stod for døren.

Faktisk havde officersgruppen allerede i løbet af 1941 engageret sig ret vidt i de engelske planer udover fremskaffelsen af efterretninger. Den engelske protest i torpedobåds-sagen var som nævnt ekspederet gennem officererne, og disse havde ligeledes formidlet den engelske invitation til Christmas Møller om at komme til London, ligesom officererne havde påtaget sig arrangementet af hans illegale udrejse. Netop ved nytårsskiftet var forberedelserne hertil i fuld gang. I et – udateret –

¹⁰) »Kontakt med England« s. 104. Der henvises ligeledes til dette værk m. h. t. de resumerende partier af fremstillingen.

brev, der efter indholdet må stamme fra december 1941, skriver »Ligaen«¹¹⁾ – korrespondancens kodenavn for officersgruppen – til Turnbull: »C. M. beder os meddele følgende, der bedes forelagt ministeren¹²⁾: C. M. takker for brevet. Efter brevets modtagelse er C. M. fast besluttet på at efterkomme opfordringen. Udrejse fra Danmark uhyre vanskelig – og ad legal vej vel nærmest umulig for C. M. Han har derfor rådført sig med eksperter og er klar over, at afhentning med flyvemaskine er den simpleste udvej. Da han er vidende om, at anden afhentning finder sted natten mellem den 9. 1.–10. 1. 1942, er han rede til at indgå i denne transport. Såfremt ikke andet høres fra Stockholm, betragter han denne plan for udrejse som accepteret... Han anmoder om plads til 2 personer foruden ham selv¹³⁾...«. Officererne knytter hertil nogle tekniske bemærkninger. Det fremgår, at planen for afhentning med flyvemaskine er udarbejdet af dem. Denne »anden afhentning«, der her er tale om, kastes der ligeledes lys over i det nye materiale, og også her fremgår det, at »Ligaen« havde engageret sig udover den »normale« ekspedition af efterretningsstof.

I september 1941 var den danske løjtnant Thomas Sneum blevet kastet ned i faldskærm på Vestsjælland sammen med en medhjælper, uddannet i radiotelegrafi. Bag denne nedkastning stod ikke »S.O.E.«, men den ordinære engelske efterretningsorganisation, »S.I.S.«, og de to mænds opgave havde været at fremskaffe specielle efterretninger til England. Kort efter landsætningen i Danmark havde Sneum optaget kontakt med de danske officerer i efterretningssektionen, og da det viste sig umuligt for hans medhjælper at få etableret radiokontakt med London, benyttede han i det mindste i eet tilfælde »Ligaens« kurerforbindelse over Stockholm. I et – udateret – brev til Stockholm, der efter indholdet må stamme fra omtrent november 1941, hedder det: »Vi er gået ind for »Nielsen« og »Møller« (Sneum og medhjælper), men de kan ikke opretholde forbindelsen, da radioapparatet ikke virker. De mener at have haft forbindelse kort efter ankomsten, men siden har de ikke kunnet høre noget«. »Ligaen« foreslår derfor, at de afhentes, og at Sneum efter træning i radiosending vender tilbage til Danmark i begyndelsen af 1942. Samtidig sendes i skrivelsen en kodemelding fra Sneum i form af en række bogstavgrupper. Derpå fortsætter brevet: »Samtidig med at »Nielsen« og »Møller« afhentes, ønskes 1 à 2 personer

11) Navnene skifter med mellemrum. I den her behandlede korrespondancerække er navnene først »Liga«, senere »Skov« og atter senere »Peter«. For oversigtens skyld vil her navnet »Liga« blive anvendt gennemført.

12) Der sigtes til den skriftlige invitation, som Christmas Møller i december 1941 havde modtaget fra den engelske minister i Stockholm, Sir Victor Mallet. Se herom »Kontakt med England« s. 150–51.

13) Christmas Møller forlod som bekendt Danmark i følge med sin hustru og sønnen John.

transporteret til England. Den ene er politiker, om hvem der over Stockholm er truffet aftale. Den anden¹⁴), forhandles der om i øjeblikket, så hvis disse forhandlinger går i orden, ønskes han transporteret samtidigt«. Brevet slutter med en meget detaljeret plan for den foreslåede afhentning. Den tænkes gennemført med flyvemaskine natten mellem den 9.–10. december 1941 med avertering i B.B.C. den 6. 12. Maskinen skal lande på Issefjorden efter udveksling af gensidige signaler, og passagererne derpå færges ud til maskinen. Såfremt afhentning ikke kan ske den nævnte nat, foreslår »Ligaen« en af de følgende nætter.

Det er denne afhentningsplan, udarbejdet i København, som »Ligaen« endnu i december-januar opererer med, både i forbindelse med Christmas Møller og Sneum-holdet. Den 5. 1. omtales planen atter i brev til Turnbull, hvor man går stærkt ind på nødvendigheden af, at Sneum-holdet hentes: »Meddel London følgende i den form, det gives, uden at pynte på det: London må forstå, at det ikke hjælper at træde i direkte forbindelse med Nielsen (Sneum)¹⁵) . . . Det er os uforståeligt, at afhentningen ikke kan foregå som foreslået. Egne tekniske eksperter på dette område har sagt god for den – uden at kende nærmere til den. Det vil i høj grad rokke vor tillid til Londons kunnen og evne, hvis de pågældende ikke bliver afhentet. Duer den plan, som vi har sendt, ikke, da kom med en anden. Det er os ligeegyldigt – blot de bliver afhentet. For os drejer det sig om to gode danske mænd, der arbejder for vor sag – og sammenfaldende med London. Vi venter derfor bestemt, at afhentningen har fundet sted inden den 15. februar 1942 . . . London må regne med, at har afhentningen ikke – på den ene eller anden måde – fundet sted inden den af os fastsatte dato, må London regne med, at vor tillid bliver svækket, således at vi må nære betænkelighed ved at fortsætte samarbejdet . . . «

Brevets utålmodige form belyser klart et af tidens og hele modstandskampens hovedfænomener: Det umulige i for den ene part at kende og dermed vurdere den anden parts vanskeligheder. I København kunne man ikke ane, at den engelske »S.O.E.«-organisation endnu i 1941 til permanent brug over hele Europa kun disponerede over 2 ombyggede bombemaskiner¹⁶). Sådan var imidlertid vilkårene, og både disse barske vilkår og parternes vanskelighed ved at forstå hinanden

¹⁴) Samtidig med opfordringen til Christmas Møller om at komme til London fremsendes fra engelsk side opfordringen til folketingsmand Hedtoft Hansen og til redaktør N. Blædel.

¹⁵) Turnbull havde anmodet om en direkte kontakt til Sneum og forklarede i et af sine breve d. 15. 1. 1942 til »Ligaen«, at dette skyldtes, at man i London havde beordret Turnbull til at overgive sagen til »S. I. S.«. Kun derfor havde han anmodet »Ligaen« om den direkte kontakt, som officererne kategorisk afslog at give.

¹⁶) F. W. Deakin: »Great Britain and European Resistance«, rapport til kongres i Milano, 1961.

p. g. af ukendskab til forholdene må med i bedømmelsen. Endnu på et punkt havde »Ligaen« i slutningen af 1941 engageret sig med »S.O.E.« I løbet af efteråret havde hovedkvarteret i London besluttet sig til den første oversendelse af faldskærmsfolk til Danmark, og natten mellem den 28. og 29. december 1941 blev det første hold (»Charlie«), bestående af Carl Johan Bruhn som leder og Mogens Hammer som radiotelegrafist, nedkastet i egnen ved Haslev. Bruhns faldskærm foldede sig ikke ud, og han dræbtes i faldet. Hammer nåede velbeholden ned og kom den 29. til København – men uden præcise instruktioner og uden radio. Nedkastningen var sket »blindt«, d. v. s. uden modtagehold på pladsen, men det fremgår af det nye materiale, at dette ikke hele tiden havde været tilsigtet. »Ligaen« havde været orienteret om planen og havde tilsagt sin medvirken ved denne operation. Officererne havde optaget kontakt med den danske modstandsmand, Eigil Borch Johansen, der selvstændigt havde knyttet forbindelse med Turnbull–Ebbe Munck og bl. a. forhandlet i Stockholm i Christmas Møller-sagen samt om oversendelse af de to faldskærmsfolk¹⁷⁾. I brevet til Turnbull den 5. 1. 1942 kommer officererne ind på den tragiske operation. De meddeler fundet af den dræbte Carl Johan Bruhn og resultatet af politiundersøgelserne efter fundet samt konstateringen af, at endnu en faldskærmsmand er nedkastet¹⁸⁾: »Af spor i sneen kan man se, at endnu een er landet, men han har ikke fundet skærmen med pistolerne. Han har været henne hos sin døde kammerat og tildækket ham med en faldskærm. Muligvis har han fjernet andet fra kammeratens lig – papirer el. lign. Han er derefter forsvundet og er ikke fundet endnu (3. 1.)«. Andetsteds i brevet spørges der: »Vi ønsker at vide, om de to mænd, der er landet mellem 28.–29. 12. 1941 . . . er de to mænd, der er truffet aftale om gennem BJ (Borch Johansen), og som er kommet, inden der er givet klarmelding herfra«. Og videre med stærkt kritisk tonefald: »Hertugen (Borch Johansen) og vi er dybt skuffede over, at man ikke har afventet, at alle arrangementer var truffet på forsvarlig måde. Vi siger ikke dermed, at ulykken kunne være undgået, men der havde været en chance for, at alle spor havde været udslettet. Det er vor erfaring – og den er rigtig – at hvis ikke alt er nøje gennemtænkt og nøje aftalt, og går på ganske bestemt klokkeslet, så går der noget i stykker, og det ønsker Ligaen ikke at være med til . . . Vi kan dertil tilføje, at tyskerne selvfølgelig står på højkant over affæren, og at der må regnes med skærpet årvågenhed«.

¹⁷⁾ Ifølge mundtlig meddelelse fra Borch Johansen recognoscerede han i december 1941 den anvendte plads ved Haslev.

¹⁸⁾ En omfattende tysk rapport – i alt væsentligt samstemmende med, men udførligere end efterretningsofficerernes meddelelse til Turnbull – findes i det i 1960 fra Washington hjembragte materiale. Den tyske rapport er dateret d. 3. 1. 1942 og er særdeles detaljerig og bilagt med kortskitser over egnen omkring nedkastningsstedet.

Officerernes kritiske betragtninger lader sig ikke afvise. Den omstændighed, at de tyske myndigheder blev alarmeret, netop som »S.O.E.«'s arbejde i Danmark skulle til at begynde, kunne kun vanskeliggøre arbejdet. I en svarskrivelse af 15. 1. 1942 erkender Turnbull da også dette. Han udtrykker sin beklagelse af det skete og af, at holdet var sendt af sted uden varsel, og forklarer derpå udglattende, at det oprindelig – 1. oktober – havde været tanken, at de to mænd skulle være nedkastet »blindt«, men at vejret i den påtænkte måneperiode var blevet så dårligt, at de to mænd havde bedt om hjælp fra Danmark. Derpå havde vejret imidlertid pludselig bedret sig, og beslutning om pludselig oversendelse var derpå blevet taget. »We are sorry it happened in this way but it will not happen like that again now that we really are in touch with you. We quite agree that every detail must be worked out most carefully«.

Turnbulls bemærkning, »now that we really are in touch with you«, falder i øjnene. Den kaster lys bagud til det kontaktfattige 1941, men den belyser også det voksende samarbejde, der nu syntes at udvikle sig mellem »S.O.E.« og »Ligaen«, ligesom den illustrerer Turnbulls opfattelse på dette tidspunkt: At »Ligaen« kunne og ville danne grundlaget for den illegale opbygning i Danmark, som England nu sigtede imod, og som faldskærmsfolkene skulle bidrage til. Den 16. januar meddeler Turnbull yderligere »Ligaen«, at man nu har erfaret, at Hammer er i god behold, og han beder officererne optage forbindelse med denne, hvis det ikke allerede er sket. Forbindelse kan ske gennem redaktør Erik Seidenfaden. Den 17. januar sender Turnbull »Ligaen« en meddelelse fra chefen for »S.O.E.«'s danske sektion i London, Lieutenant-Commander Hollingworth, til Mogens Hammer. Meddelelsen er ganske kort og kan ikke have hjulpet Hammer synderligt i hans vanskeligheder. Bortset fra almindelige sympatiudtryk indeholder den kun den ene konkrete nyhed, at en ny leder, R. A. S. (Chr. Mich. Rottbøll), i slutningen af februar vil ankomme sammen med to radiofolk. Rottbøll vil overtage Bruhns arbejde. Omtrent samtidig med disse breve fra dagene omkring den 15.–17. januar må et udateret brev fra Ebbe Munck til »Ligaen« stamme. Munck indvier officererne i de aftaler, der netop i januar blev truffet i Stockholm med landsretssagfører Per Federspiel om finansieringen af »S.O.E.«s kommende arbejde i Danmark¹⁹). Han anviser fremgangsmåden, hvis officererne ad denne vej skulle ønske hjælp til finansieringen af arbejdet.

Endelig rejser Turnbull i sit brev den 15. januar spørgsmålet om en mundtlig konference i Stockholm med en repræsentant for »Ligaen«.

¹⁹) Om disse aftaler, den såkaldte »Grundtvigsplan«, se »Kontakt med England« s. 102 f. Et grundlæggende materiale til dette finansieringsarbejde findes i de her bevarede korrespondancer.

Et møde synes at have været planlagt i forvejen. I det mindste understreger Turnbull, at det for ham er yderst vigtigt at få opgivet den nøjagtige dato for mødet. I dagene 25. 1.–10. 2. er det udelukket. På dette tidspunkt er han i London til konference. Derpå fortsætter han: » . . . . When he comes we will be able to have full discussions on all details of (1) Plan V and (2) Plan D, or as they can also be called (1) Table and (2) Chair. We wish to divide up the two types of operations. The immediate destructive operations to be called Table, and the important secret army organisation to be called Chair. Note that plan V is rather mixed and contains both types. These should be divided up into Table and Chair. The latter is Plan D, which is the most important, we think. The map enclosed shows the territorial divisions suggested for both plans or operations«.

Turnbulls antydninger er ikke ganske klare. Bemærkningerne refererer til en tidligere orientering af »Ligaen« om de britiske dispositionsplaner²⁰). Det omtalte kort med angivelse af den territoriale inddeling af Danmark findes ikke i det bevarede materiale. Men så meget fremgår i alle tilfælde af brevet: For første gang skimter vi i grove konturer de første rids af de engelske planer for organisation af modstand i Danmark i samarbejde med »S.O.E.«. Sådanne planer – netop med en regionaldeling af Danmark – var efter Hollingworths beretning blevet gennemdrøftede i efteråret 1941 mellem ham og Carl Johan Bruhn, og nu ser vi planen begynde at tage form efter det, der gradvis og med utallige modifikationer senere blev realiseret. Kodeordene Table og Chair blev stående i dansk-engelske drøftelser lige til befrielsen som udtryk for henholdsvis sabotagegrupper i øjeblikkelig indsats og grupper i undergrundshæren, der først skulle indsættes i en slutkamp. Den territoriale deling af landet peger hen på den senere realiserede opdeling af landet i regioner²¹). Det fremgår ligeledes klart, at man fra engelsk side regnede stærkt med »Ligaen«s bistand ved realisationen af Londons planer om opbygning af en dansk modstandsorganisation. Derfor var en mundtlig forhandling nu, hvor arbejdet skulle indledes, »very urgent«.

Men også for »Ligaen« måtte en sådan mundtlig forhandling forekomme tvingende nødvendig. Udviklingen havde nu nået et punkt, hvor afgørende principspørgsmål brændte på og måtte klares. Vi må her ind på den særlige problemstilling for officererne i »Ligaen« for at forstå, hvad der fremover skete.

²⁰) I brev til Turnbull af 7. 1. 1942 kvitterer »Ligaen« for modtagelse af sådanne planer. Turnbulls brev herom findes derimod ikke i materialet.

²¹) Jfr. herom f. eks. »Hemmelig Alliance« I s. 169 ff.

Officerernes samvittighedskonflikt

Efterretningsofficererne havde i sommeren 1940 sagt ja til Ebbe Muncks anmodning om at samle militære efterretninger og gennem ham ekspedere disse videre til de allierede i Stockholm. Beslutningen herom og den sikre fastholdelse af beslutningen gennem de deprimerende tyske sejrsmåneder i 1940–41 var både fremsynet og modig. Der var både karakter og uforstyrret nationalt instinkt bag officerernes handling. I historiens lys tegner deres beslutning sig som rigtig og værdifuld, og for England og de allierede blev officerernes handling et første bevis på, at der uanset beslutningen den 9. april og den samarbejds-politik, landet af omstændighederne var tvunget ind i, var kredse i Danmark, som var rede til at gøre en indsats for den allierede sag. Til en vis grad fødtes et arbejde af denne art af selve arbejdets mekanik. Skulle den viden, som den rutinemæssige indsamling af efterretninger hobede op i generalstabens efterretningssektion have nogen betydning, så måtte denne viden selvsagt videre. Overførslen af materialet til de engelske stabe repræsenterede den logiske anvendelse af et vitalt stof indsamlet bag de tyske linier. Officererne tog herefter ansvaret på sig for denne fortjenstfulde anvendelse og præsterede herigennem det hjemlige Danmarks første betydende modstandsindsats. Æren og risikoen blev i lige grad deres.

Som allerede fremdraget var der her tale om et arbejde, hvor officererne i København fuldt ud havde hold på udviklingen, for så vidt som de bestemte omfang, tempo og teknik. De forlangte – og de kunne forlange – den mest gennemførte hemmeligholdelse, ganske i overensstemmelse med professionens faglige krav og sund fornuft. Man møder det i konstante krav om sikker og omgående kvittering for leveret materiale, og man møder det f. eks. i påtale fra dansk side af, at »Liga«-stof telegraferes fra Stockholm til London i kode. Koden kunne tænkes brudt af tyskerne (april 1942). Ligeledes i en udtalt utilbøjelighed til at indlade sig på tvivlsomme eksperimenter ved overførslen af materialet, således en afvisning af et forslag fra Turnbull om at forsøge anvendelsen af brevduer (marts 1942). Sikkerhedssystemet var alfa og omega, og for dette sikkerhedssystem spillede tilliden til Ebbe Munck stærkt ind. Da der i februar 1943 var tale om, at han skulle til London, understreger »Ligaen« i et brev den 26. 2. 43 til ham meget stærkt, at der i så fald må skaffes betryggende garanti for den absolut diskrete modtagelse og ekspedition af forsendelser, ligesom kvitteringssystemet fortsat må fungere helt præcist.

Men een ting var efterretningsarbejdet med officererne som de ydende og englænderne som de modtagende. En helt anden karakter begyndte situationen at få, efterhånden som officererne gennem dette

arbejde førtes ind i samarbejde med den engelske »S.O.E.«-organisation og gennem denne organisation blev stillet overfor engelske ønsker eller camouflerede krav om en drastisk modstandsudvikling. Og dette var netop, hvad der fra begyndelsen af 1942 var ved at ske. Mens Sir Charles Hambro i 1940 som repræsentant for »S.O.E.« i samtaler med Ebbe Munck havde kunnet fastslå, at »it would not be in the interests of Denmark or Great Britain if uncoordinated sabotage was to break out in Denmark at the moment«²²⁾, og mens der heller ikke i 1941 var fremført engelske ønsker om en radikaliseret udvikling i Danmark, så varslede breve og begivenheder ved nytårsskiftet 1941–42, at en ny kurs var i anmarch. Engelske aktivistplaner anedes, som stred mod officerernes professionelle bedømmelse af situationens muligheder, og som i særdeleshed rejste det uundgåelige spørgsmål om, hvad de som officerer med ansvar overfor hær og regering kunne indlade sig på. Det bør tilføjes, at officererne var kommet ind i samarbejdet med »S.O.E.«, fordi denne organisation nu engang var blevet skabt for at formidle alle britiske forbindelser med modstandsmulighederne i de besatte lande, men at de måtte arbejde sammen med denne organisation uden fra starten at erhverve detaljeret orientering om karakter og placering af denne hemmelige og hemmelighedsfulde organisation. Det tætte røgslør, der fra første færd blev lagt omkring »S.O.E.« og dens aktivitet tillod ikke direkte meddelelser om dens planer. Disse lod sig først gradvis erfare. »S.O.E.« var i allerhøjeste grad en dynamisk organisation, oprettet i sommeren 1940 med det formål at infiltrere overalt i det besatte Europa og overalt at søge at skabe eller inspirere til uro, strejke, sabotage, oprør eller enhver anden form for undergrundsvirksomhed, der på en eller anden måde kunne underminere den tyske udnyttelse af okkupationsområdet. Udtrykt i en såre enkel formel af Churchill, da han den 16. juli 1940 overdrog ansvaret for den nyskabte organisation til Hugh Dalton: »And now, set Europe ablaze!²³⁾«. En organisation med en sådan målsætning kunne ikke indskrænke sig til passiv ekspedition af modstandsydelser, som de lokale forhold nu engang betingede det. Den var i ide og temperament aktiv og aggressiv, den var ukonventionel og immun overfor formelle betragtninger.

Men netop for danske, der kom i samarbejde med »S.O.E.«, kom formelle betragtninger i høj grad ind i billedet. »S.O.E.«'s stilling overfor Danmark var af en særlig art. Organisationens mål var at sabotere den tyske krigsførelse med ethvert tænkeligt, moralsk acceptabelt middel. Men mens organisationen rundt om i Europa kunne placere sine agenter i lande, der var i krig med Tyskland og kunne arbejde hånd i

²²⁾ Sir Charles Hambros beretning, rigsarkivet.

²³⁾ F. W. Deakin. Anf. rapport. Hugh Dalton »Memoirs. The fateful years« (London 1957), s. 366.

hånd med allierede eksilregeringer – for Frankrigs vedkommende med et »France Libre« under de Gaulle – som kunne approbere og autorisere organisationens handlinger og planer og gjorde det – så var situationen i Danmark en ganske anden. Her måtte »S.O.E.« trænge ind i et land, der formelt fastholdt sin neutralitet, og hvis officielle politik var en accept af samarbejdet med okkupationsmagten som en bitter nødvendighed. Opgaven for »S.O.E.« blev her ikke blot den at bidrage til at sabotere den tyske udnyttelse af landet, men også at arbejde for at sprænge denne samarbejdspolitik, hvis realistiske baggrund man fuldt ud erkendte, men hvis fortsættelse på langt sigt man ikke agtede at tolerere. På denne baggrund blev samarbejdet mellem »S.O.E.« og officerer i den danske hær af en ganske særlig karakter og betydning. Den engelske organisation var i Danmark i nær føling med repræsentanter for en regulær militærstyrke inde i selve »Festung Europa«, der udelukkende opretholdtes i ly af en opportunistisk politik og de hensyn, tyskerne mente at kunne stå sig ved at vise denne politik. Dette forhold skabte overfor englænderne chancer – ikke mindst efterretningsmæssigt set – men også mulighed for gnidninger i samme grad, som officererne forholdt sig loyale overfor den samarbejdspolitik, der udgjorde en del af deres arbejdsgrundlag. For officererne måtte derfor »S.O.E.«-planernes tilsynekomst give stof til alvorlige overvejelser. Een ting var, at officererne havde påtaget sig den personlige risiko ved leveringen af militære efterretninger. Blev dette trods alle forsigtighedsregler opdaget, kunne det blive alvorligt nok for både hær og regering, men skadevirkningerne for alle andre end officererne selv lod sig dog muligvis afbøde. Officererne havde handlet på egen hånd, og en total desavouering fra politisk side var sikker. Noget ganske andet var det at sammensværge sig med planer, der fra udlandet opererede direkte fjendtligt mod landets lovlige regering og dennes politik. Der rejste sig her en pinlig konflikt, der ikke blev mindre pinlig deraf, at regeringen handlede under pres, og at loyaliteten mod hær og stat derfor ikke nødvendigvis faldt sammen med varetagelse af landets sande interesser. Officererne stod midt i den samvittighedskonflikt, der var den sikre konsekvens af landets politiske situation, men som var tungere at bære, jo større virkninger de individuelle handlinger kunne forventes at få. Denne baggrund må med i vurderingen af den debat, der nu fulgte.

Det kom ikke til nogen mundtlig forhandling i januar inden Turnbells London-rejse. Den første reaktion fra »Ligaens« side på Turnbells antydninger møder vi i et brev fra »Ligaen« den 14. februar 1942. Man svarer da både på planerne om »Table Top«'s oversendelse og rører lidt af reaktionen på de generelle planer. Det hedder i brevet: »Vedrørende Bordplanen (Table Top). Vi må på det bestemteste fraråde, at den bringes til udførelse på nuværende tidspunkt. Der er de

slettet mulige betingelser – frost – sne – dårligt vejr. Det er Ligaens faste overbevisning, at planen må udskydes en måned. Hertugen (Borch Johansen) kommer til Stockholm i den nærmeste tid og er også af den opfattelse, at tidspunktet er slet. Ligaen skal iøvrigt til planen knytte følgende bemærkninger. Vi kan og vil ikke deltage direkte i dette. Hertugen vil nærmere udrede grundene. Vi har overdraget det til Hertugen, der vil træffe de nødvendige foranstaltninger. Vi går også ud fra, at I holder jeres løfte om ikke overfor nogen at røbe Ligaen – eller sætte folk i direkte forbindelse med os, uden at vi har godkendt dem. Ligaen vil således afvise enhver, der uanmeldt kommer til os . . . Vi har gennemgået Stoleplanen (Chair). Den er ikke sammenfaldende med det, vi arbejder med, men derom mundtligt senere. Hele Stoleplanen vil blive gennemgået mundtligt under besøg i Stockholm, der antagelig vil finde sted om ca. 14 dage . . .«

Det historiske studium ville kunne drage god nytte af et referat af det møde i Stockholm, hvor Borch Johansen udredede grundene til, at Ligaen ikke »kunne eller ville deltage« i modtagelsen af Rottbøll-holdet. Men et sådant referat eksisterer ikke. Mødereferater fra den tids illegale arbejde er sjældne varer.

Men også uden et sådant lader opfattelsen hos officererne sig erkende, og ikke mindst lader det sig erkende, at de overfor den aktivistske linie, der nu tydeligt var under udvikling fra Londons side, viser utilbøjelighed til at engagere sig yderligere i »S.O.E.«-programmet og tværtimod søger at lægge en bremse på en udvikling, der i deres øjne let kunne føre til, at tingene løb ud af kontrol. Allerede »Ligaen«s brev af 14. februar anslår grundmotivet: Oversendelsen af »Table Top« bør ikke forceres – »Ligaen« kan og ville ikke deltage direkte i modtagelsen, og arbejdet her overgår til Borch Johansen – de engelske planer er ikke sammenfaldende med det, man i officerskredsen arbejder med.

Det fremgår både af dette brev og af den samlede korrespondance, at officersgruppen fra nu af er tilbøjelig til at trække sig ud af det direkte operationelle arbejde og at overlade ledelsen her til Borch Johansen. Endnu i begyndelsen af marts sender Turnbull meddelelser af operationel karakter – stadig vedrørende »Table Top« – til »Ligaen«, og der svares fra dennes side, men med en klar understregning af, at »Ligaen« ikke længere er direkte involveret i sager af denne art. Den 12. marts hedder det i brev til Stockholm: »Stedet ved Aggersvold (hvor Rottbøll-holdet ca. 1 måned senere blev nedkastet) til brug ved bordplanen er recognosceret og fundet velegnet . . . Der vedlægges 2 kort over egnen . . . Hermed skulle Ligaens deltagelse være endt. Hertugen (Borch Johansen) sørger nu for resten«²⁴). Og fra nu af skilles kor-

²⁴) Selve recognosceringen foretaget af Borch Johansen. Jfr. Borch Johansens beretning.

respondancen, uanset at den vedvarende ekspederedes gennem »Ligaens« kanaler til og fra Stockholm: Sager af operationel karakter adresseredes til Borch Johansen, sager af finansiell karakter til Federspiel og medarbejdere; øvrige sager til »Ligaen«.

Mens officersgruppen således ved nytårstid havde været på vej til at lade sig spinde ind i et ret tæt samarbejde med »S.O.E.« og faktisk indtil dette tidspunkt havde været »S.O.E.«s eneste vigtige kontakt i Danmark, så synes det klart, at gruppen med den voksende erkendelse af karakteren af »S.O.E.«s arbejde nok holder sig å jour med, hvad der sker, men samtidig søger at lægge luft mellem sig og faldskærmsfolkenes arbejde i marken.

En række forskellige forhold synes at have bestemt opfattelsen. Først og sidst er der ingen tvivl om, at officererne betragtede oversendelsen af efterretningsstof som deres absolut primære opgave, og at alle andre hensyn måtte vige for hensynet til den sikre fortsættelse af denne vitale funktion. Støt og konstant fortsatte strømmen af disse efterretninger, og det er nævnt, hvorledes korrespondancen gang på gang understreger nødvendigheden af et absolut vandtæt sikkerhedssystem omkring dette arbejde.

Men hertil føjede sig uden tvivl også det moment, at »S.O.E.«s arbejde i Danmark fik både en tragisk og uheldig start. Tragedien var Carl Johan Bruhns død. Han skulle indlede organisationens arbejde i Danmark og fra begyndelsen af søge at skabe tillid til dens virke. Han skulle gøre det med fuld viden om organisationens og især den danske afdelings umådelige svaghed og stillet overfor en politisk situation i Danmark, der tvang hans eventuelle medarbejdere ud i åben konflikt med landets lovlige myndigheder. Unægtelig en situation og en opgave, der måtte forekomme næsten håbløs. Bruhn synes imidlertid at have ejet en lang række personlige forudsætninger for at gå ind i et sådant arbejde. Under alle omstændigheder var han nøje underrettet om »S.O.E.«s planer og muligheder og stod lederen i London, Hollingworth, meget nær. Han havde muligt evnet at skabe tillid, hvor en tragisk udvikling nu kom til at så mistillid. Men helt bortset fra denne tragedie, som ingen kunne gøres ansvarlig for²⁵⁾, så var starten af det engelske arbejde i Danmark i flere andre henseender uheldig, og ikke mindst

²⁵⁾ Det bør dog understreges, at oversendelsen af Bruhn-holdet ikke fra engelsk side synes at have været tilrettelagt med den omhu, en sådan operation krævede. Det er allerede fremhævet, at oversendelsen skete imod aftalerne med »Ligaen«-Borch Johansen. Den nævnte tyske rapport om fundet af Bruhns lig bringer yderligere den detalje, at en af de fundne pakker bar et papskilt med følgende påtegning: »Chilblain, Conienis. 2 packages. 1 spade. Re-packed, 3. 12. 41«. De to første navne var de kodenavne for de to faldskærmsfolk, der skulle anvendes i kommende radiosendinger. At en sådan påtegning skulle være fjernet ved starten fra England, synes givet, samt at en elementær sikkerhedsforanstaltning altså var overset eller simpelthen glemt. Påtegningen viser iøvrigt, at Bruhn-holdet var klar til start senest d. 3. december 1941.

må det have tegnet sig sådan for officererne i »Ligaen«. De var fra starten de mest indviede og havde derfor mulighed for hurtigere end andre at danne sig en mening om det, der var under udvikling. Dommen blev kritisk og var nok ikke uden betydning for den retræte, de i begyndelsen af 1942 indledte overfor faldskærmsorganisationen.

Det lønner sig sikkert at se tingene udvikle sig, som officererne så det. Først Sneums ankomst med en radiomedhjælper, der ikke kunne få forbindelse, så holdet snart løb ind i betydelige vanskeligheder. Derpå langvarige vanskeligheder med oversendelse af Bruhn-holdet og trods alle aftaler om det modsatte en pludselig og uaverteret »blind« oversendelse med tragisk udgang. Samtidig hermed en tilsyneladende britisk ineffektivitet i drøftelserne om at få dels Sneum, dels Christmas Møller af sted med flyvemaskine eller på anden måde. For Sneums vedkommende kom hertil yderligere, at Turnbull den 15. januar 1942 i brev til »Ligaen« dels måtte erklære, at R.A.F. kategorisk afslog at hente Sneum, dels noget urealistisk fremsatte planer om, at Sneum enten kunne rejse legalt til Sverige eller trække sig tilbage og holde sig i ro i Danmark. Hertil kom, at Turnbull måtte erklære, at »S.O.E.« ikke formelt havde noget »ansvar« for de to mænd i Sneum-holdet, men at der her var tale om et initiativ fra en konkurrerende britisk organisation: »Neither we personally nor our headquarters in London were responsible for putting »Nielsen« and »Møller« (Sneum-holdet) in the country, but we agree we have a normal responsibility since after all some people in London did do it and we are the only ones in touch with you. London ordered us to hand the matter over to another department since we had nothing to do with the men. This was the reason for asking for personal contact with the two men since in this way the other department would be able to get in direct touch with them and you and we could be free of responsibility for them«. For officererne kunne konstateringen af, at England altså syntes at arbejde i Danmark gennem to uafhængige og rivaliserende kanaler, kun tage sig ud som rod. Til alt dette kom i januar de farlige konsekvenser af Bruhns død: Mogens Hammer efterlyst, uden instruktion og autoritet, uden radioapparat eller anden kontaktmulighed med London. Kun en nødkontakt til redaktør Erik Seidenfaden, givet ham i London i efteråret, og en besked herom fra Turnbull til »Ligaen« (16. 1. 1942) bidrog til, at trådene til ham blev knyttet.

Alt i alt kan det ikke undre, om officererne i »Ligaen« så med betydelig skepsis på det, der nu var ved at udvikle sig. Men hertil kom, at deres målsætning og planlægning principielt afveg fra og måtte afvige fra, hvad man i »S.O.E.«s hovedkvarter i London arbejdede med. I London opererede man med forestillinger om omgående sabotageaktivitet og revolte mod den officielle danske politik overfor Tyskland.

Officererne opererede med langsigtet planlægning i ly af den danske politik. Endemålet var fælles: Kamp mod den tyske okkupationsmagt, men tempo og taktik var uægtelig forskellig.

Forhandlinger i Stockholm

Dette kom frem, da ritmester Lunding i begyndelsen af marts kom til Stockholm til de længe planlagte mundtlige drøftelser mellem ham og Turnbull-Ebbe Munck.

Atter mangler et mødereferat. Men vi har Ebbe Muncks dagbog, der kort refererer mødet og forhandlingerne og fastslår, at »Mathis (Lunding) fremlægger planer, der helt reviderer de gamle«²⁶), og i det nye materiale har vi nu en yderligere belysning af mødet, først og ganske kort i et brev fra Turnbull til »Ligaen« af 10. marts 1942, hvor han takker for »most interesting and inspiring conversation«, og dernæst og navnlig i en længere skrivelse fra Turnbull til »Ligaen« af 11. april 1942, hvori Turnbull i detaljer refererer Londons foreløbige svar (preliminary reactions) på de af officersgruppen gennem Lunding fremsatte synspunkter og planer. Dette brev belyser klart, hvad det er, der er blevet forhandlet, og hele den stilling, »Ligaen« indtog vis a vis det engelske initiativ i Danmark. Brevet er en væsentlig kilde og kræver en nærmere gennemgang.

Turnbull slår indledningsvis fast, at planen er blevet vel modtaget og er blevet anset af så stor vigtighed, at den har været genstand for drøftelse både i den britiske generalstab og i krigskabinetet. Planen er endnu under diskussion, men et forløbigt svar er indløbet. Derpå går Turnbull over til en detaljeret gennemgang af en række punkter i den P-plan, som Lunding under mødet i Stockholm i marts havde fremlagt. Forinden gennemgang af Turnbulls autoriserede bemærkninger vil det imidlertid være nødvendigt kort at skitsere denne P-plan, som nu blev fremsat fra dansk side som et positivt modstykke til de planer, man i »S.O.E.« omgikkes med. Planen er i »Kontakt med England« karakteriseret med følgende ord: »P-plan(en) . . . gik ud på at forberede formeringen af militære styrker landet over ved hjælp af lokale reserveofficerer. Planen betød i princippet en væsentlig udvidelse af hærens engagering i det tidlige illegale arbejde, idet den gik ud over det indtil da dominerende efterretningsarbejde. Ikke desto mindre hvilede den på synspunkter, der var vidt forskellige fra dem, der anlagdes fra de civile modstandskredses side. Mens disse sidste sigtede mod en direkte kamp med tyskerne, fortrinsvis ført med sabotagen som våben, indskrænkede P-planen sig til forholdsregler, der først skulle blive effek-

²⁶) Citeret sammen med et brev fra Munck til »Ligaen« i »Kontakt med England« s. 144 f.

tive i tilfælde af et tysk sammenbrud, hvor det fra hærens side skønnes nødvendigt, at man disponerede over styrker, der kunne overtage vigtige bevogtningsopgaver og overfor regeringen garantere ro og orden i landet . . . . Den militære plan byggede på den forudsætning, at hæren i det mindste i nogen grad kunne holdes intakt. Et politisk brud med tyskerne med den uundgåelige opløsning af hæren måtte derfor undgås. Opgaven måtte blive at fastholde og udnytte samarbejdstilstanden og benytte den til organisering og udbygning af efterretningsarbejdet. Sabotage og anden form for åben kamp måtte undgås af taktiske grunde«²⁷).

Det vil af det efterfølgende fremgå, at denne karakteristik af P-planen er holdbar med den modifikation, at P-planen også opererede med indsættelse af militærgrupperne i en slutkamp, hvor enten opløsning i Tyskland eller invasion af allierede styrker gjorde en sådan kamp militært mulig. Og hvad blev så den engelske reaktion på disse planer? Turnbulls bemærkninger i brevet af 11. april er følgende:

London godkender i princippet P-planen og »the policy of the Liga«. London forbeholder sig dog ret til at sende enkelte faldskærmsfolk til Danmark, væsentligst som radiofolk, instruktører og organisatorer. Dette vil dog i hvert enkelt tilfælde kun ske med »Ligaens« samtykke. Man håber, at »Ligaen« vil yde dem en vis hjælp, selvom man er indforstået med, at den egentlige hjælp vil blive ydet dem af Borch Johansen. Man håber, at »Ligaen« gennem Borch Johansen vil »assist and encourage passive resistance and »insaisisable« sabotage and the Hertug (Borch Johansen) will agree to pay special attention to sabotage of aeroplanes, shipbuilding, ships, road and rail-communications for which London will supply the necessary equipment«. Man håber, at »Ligaen« ikke vil misbillige en sådan sabotage ledet af Borch Johansen, men man accepterer på den anden side, at en sådan sabotage først skal bringes til udførelse, så den tidsmæssigt falder sammen med den fulde udfoldelse af P-planen. Sabotage-arbejdet skal på »the Day« støtte udførelsen af P-planen. Man giver udtryk for håbet om, at »Ligaen« vil fortsætte efterretningsarbejdet.

Hertil føjes så et direkte tilsagn af politisk natur: »It is agreed that London will modify its radio-propaganda in order to avoid upsetting the status quo inside your country and steps are being taken to bring American propaganda into line. In future all unnecessary incitement to sabotage will be avoided and unnecessary attacks will not be made upon the present government«. Dette uddybes nærmere i slutningen af Turnbulls brev: »With regard to propaganda as I say above this is now to be co-ordinated so that nothing will be said or done to create unsuitable conditions for the effective development of the P-plan. Lon-

²⁷) Kontakt med England s. 145.

don radio have abandoned the policy of attempting to form a split in your government and agrees that nothing must be done which might cause a change in the status quo. It is realised that the present Quisling government must remain for the time being if we are to preserve the organisation which the Liga has under its control«.

Dette suppleres med et direkte militært tilsagn. London går ind på, at sabotage, der kun har til hensigt at genere fjenden skal opgives, og at Borch Johansen i samarbejde med Rottbøll skal samle sig om et »roligt og diskret« organisationsarbejde, så deres organisation på »the Day« vil være en del af P-planen. I forbindelse hermed erklærer Turnbull, at London ønsker at berolige (»reassure«) »Ligaen« med hensyn til sabotage-arbejdet. Han skriver, at »Ligaen« måske er urimeligt nervøs for dette arbejde. Det er ikke Londons hensigt at sprænge løs »whole-sale«, og London tror, at »Ligaen« selv vil erkende, at de vil få brug for specialuddannede folk med specialudrustning til at gennemføre nøjagtig sabotage og »commandotype of warfare« i tilslutning til militære operationer.

Endelig fremsætter Turnbull med understregninger følgende erklæring: »The Joint Chiefs of Staff Committee and the War Cabinet have agreed that absolutely no work of any kind will be done in your country without your knowledge and without being agreed between you and the Captain (Turnbull). No other British organisation will be allowed to work in your country and your only authentic channel of communication with the British authorities will be through the Captain and through Top (Rottbøll) and his radiomen ... All intelligence work for the British shall pass through the Captain to London or if necessary through one of Tops radiomen«.

Det lader sig ikke nægte, at det engelske svar på P-planen er ved at sprænges af svære modsætninger. Det er klart, at to fundamentalt forskellige synspunkter på den engelske politik i Danmark kæmper om ordene. På den ene side et tydeligt britisk ønske om en fortsættelse af efterretningsarbejdet. Af hensyn hertil løftet om, at S.I.S.-agenter ikke længere vil blive sendt til Danmark. I forbindelse hermed en klar britisk interesse for P-planens para-militære styrker. Både af hensyn hertil og af hensyn til efterretningsarbejdet vidtgående indrømmelser til »Ligaen«s synspunkter: Ingen underminering af den politiske situation i Danmark, ingen agitation for sabotage, ingen aktivitet i Danmark uden »Ligaen«s godkendelse. På den anden side er det lige så klart, at man ingenlunde af den grund har lagt »S.O.E.«s aktivistplaner på hylden. Man forbeholder sig alle muligheder. Der vil efter programmet blive sendt faldskærmsfolk til Danmark, og de vil i samarbejde med civile danske modstandsfolk – foreløbig nævnes kun Borch Johansen – forberede og eventuelt gennemføre sabotageaktioner. Turnbull gør sig store

anstrengelser for at fremstille denne del af programmet på en sådan måde, at det vil kunne accepteres af »Ligaen«. Men netop på dette punkt er det, at det britiske svar sprænger sig selv. »S.O.E.«s planer lod sig på langt sigt ikke forene med officerernes opfattelse, men faldt nøje sammen med opfattelsen i den civile modstandsbevægelse, der nu – netop i foråret 1942 – var under dannelse i Danmark. For den gjaldt det, at man så hurtigt som muligt måtte gå i aktion og stille mod en sprængning af samarbejdet med tyskerne og etablering af den åbne kamp. Dette var også »S.O.E.«s politik. Det kunne ikke være officerernes.

Virkningen af Lundings møde i Stockholm i marts og fremsættelsen af P-planen blev da den, at man fra engelsk side foreløbig holdt igen i Danmark, uden at man derfor indlod sig på at stoppe forberedelserne til det langtidsprogram, man var besluttet på. En taktisk bestemt drejning af planerne – ikke nogen principiel ændring. Dernæst fik forhandlingerne den vigtige langtidsvirkning, at det nu blev klart præciseret, at de danske officerer alene og uden britisk indblanding varetog al efterretningsarbejde, og at de – også af denne grund – blev koblet ud af direkte deltagelse i andet arbejde. Dette resultat fremtrådte naturligvis ikke straks så klart, som det fremtræder i en historisk betragtning. Bl. a. rummede opstillingen af P-planens para-militære styrker et usikkerhedsmoment: I hvor høj grad ville sådanne styrker kunne indsættes i egentlig modstandskamp. Meget ville her komme til at afhænge af udviklingen. Men så meget lå allerede fast i april 1942: »Ligaen« kunne og ville ikke være den umiddelbare støtteorganisation for »S.O.E.«-arbejdet, som Turnbull ved nytårsskiftet havde forestillet sig. Noget sådant forhindredes af den danske politiske situation og den stilling, officererne var låset fast i.

Modtagelsen ved Jyderup

Hele denne principdebat fandt sted, mens »Table Top«-holdet: Chr. Michael Rottbøll, Paul Johannesen og Max Mikkelsen i England utålmodigt ventede på at komme af sted for at tage Bruhns arbejde op. Debatten fik uundgåeligt virkninger for de arbejdsvilkår, dette hold kom til at virke under. Mens oversendelsen af Bruhn-holdet havde været fremkaldt af London-hovedkvarterets ønske om, at man nu tog fat i Danmark og efter omstændighederne fik åbnet fjendtlighederne, blandt andet fordi organisationens danske sektion nødvendigvis måtte vise sin eksistensberettigelse og føre bevis for, at der skjult under den officielle danske politik gemte sig en vilje til åben modstand, så var der nu i det mindste kommet flere nuancer ind i billedet. Der var bag Rottbøll-holdet stadig et levende »S.O.E.«-ønske om at få gang i tingene, men

der forelå nu også et løfte om, at al arbejde skulle indordnes under de politiske hensyn, og at der måtte fares med lempe. Direktiverne fra London måtte under disse forhold blive valne. Vi kender ikke i detaljer Hollingworths mundtlige direktiver til Rottbøll. Vi ved end ikke, i hvor høj grad Rottbøll var orienteret om den modificering af kursen, der var blevet accepteret i London, endnu før han og hans folk var kommet af sted. Men vi kender nu valenheden fra det første brev, Rottbøll modtog fra Hollingworth, da han var kommet til Danmark. Det er dateret den 18. maj 1942 og indeholder bl. a. følgende linier: »It is largely up to you, boys, on the spot, to decide what can be done and what cannot. We here in London can advise both from the technical point of view and from the broader view of the war situation which we can get through being closer to the centre of the allied war machine. We do not wish to give orders. We do not wish you to take any action which you know to be wrong towards your own country. We will be sympathetic and respect all your wishes . . . we will always do our best to appreciate your difficulties«.

Megen venlighed – men liden støtte. Rottbøll havde unægtelig god brug for sympati. Hans direktiver var lunkne til det utålelige. Ventetiden for Rottbøll-holdet var blevet lang. Som nævnt havde det oprindeligt været tanken, at holdet skulle have været af sted allerede i slutningen af februar, og vi ved nu, at beslutningen om at sende Rottbøll over som erstatning for Bruhn må være taget, så såre man i London erfarede Bruhns skæbne. Allerede den 17. januar kunne Turnbull via »Ligaen« sende Mogens Hammer følgende besked: »B.'s (Bruhns) work will be taken over by R.A.S. (Rottbøll) who is due for departure with two radio-operators at the end of February. They will work areas »B« and »C« and you will retain area »A« as chief radio man«.

Oversendelsen var imidlertid blevet forsinket uge efter uge. Streng vinter med frost, sne og isslag havde været een af årsagerne, men der havde været flere. Vi ved fra efterkrigsberetninger af Borch Johansen og Max Mikkelsen samt fra Ebbe Muncks dagbog, at der blev foretaget adskillige forgæves forsøg, inden nedkastningen endelig delvis lykkedes, og det nye materiale bekræfter dels beretningernes skildring af operationens forberedelse og gennemførelse, og dels bringer den en række detaljer, der klart belyser de overordentlige vanskeligheder, der i 1942, hvor kontakterne var dårligt udbyggede, erfaringerne små og de tekniske hjælpemidler yderst sparsomme, lagde sig hindrende i vejen for gennemførelse af sådanne operationer. Gennem 3 måneder vander problemerne om »Table Top«-operationen regelmæssigt tilbage i korrespondancen. Mogens Hammer var længe uden radioforbindelse, og alle aftaler måtte derfor gå den langsomme vej over Stockholm – med alle de

komplikationer, dette medførte. Lad os følge problemerne, som vinteren slæbte sig frem:

Den 15. januar averterer Turnbull første gang operationen, og to dage senere bebudes i en særlig meddelelse til Hammer, at Rottbøll-holdet vil komme. Nedkastningen er berammet til egnen omkring Haslev, hvor en plads er udpeget og overfløjet af R.A.F. Tidspunktet opgives til slutningen af februar. Men allerede den 29. januar følger de første ændringer i de tekniske instrukser. Den 14. februar advares der fra dansk side mod den øjeblikkelige gennemførelse af planen, og få dage senere – den 19. februar – følger atter fra Turnbull ændrede instrukser. Der ville ikke kunne blive tale om avertering over B.B.C., og et dansk modtagehold må derfor rykke ud uden avertering i samtlige nætter den 26. 2.–6. 3., eventuelt helt frem til den 10. 3. Vanskelighederne har deres rod i den manglende radiokontakt med Danmark. Hammer har endnu ikke fået noget apparat – dette skal netop komme med »Table Top« – og man vil fra England ikke kunne få kontakt, hvis planerne pludselig skulle blive ændrede. Den 10. marts synes imidlertid vanskeligheden med B.B.C. overvundet. Turnbull meddeler, at en prøveaflytning er berammet i B.B.C. den 18. marts, hvor de aftalte kodesignaler vil blive sendt »som prøve«. Samtidig er der nu sket den ændring, at pladsen ved Haslev er taget af programmet, og Turnbull anmoder om forslag til andre pladser fra dansk side; eventuelt kan pladser i Jylland anvendes. Den 12. marts og igen den 19. marts fremsendes fra dansk side forslag om pladsen ved »Aggersvold« nær Jyderup, og atter advares der fra »Ligaen« side mod en omgående gennemførelse af planen: »... vejret (er) stadig det slettest mulige... hård frost, sne, blæst og voldsom isslag ind imellem«. Det fremgår, at man fra engelsk side på grund af den manglende radiokontakt savner viden om de meteorologiske forhold over Danmark, og at alene dette skaber vanskeligheder, som kun etableringen af en radiokontakt vil kunne løse. Den 18. marts gennemføres den planlagte prøveaflytning, men den 19. marts må Turnbull skrive til Borch Johansen og undskylde, at man i B.B.C. havde misforstået aftalerne, så forkerte signaler var blevet afgivet. Ny aftale må nu træffes.

Endelig den 26. marts kan korrespondancen – i et brev af 28. marts fra Turnbull til Borch Johansen – konstatere et af de forgæves forsøg. Kl. 19.15 den 26. marts var den engelske maskine med »Table Top«-holdet startet og var kl. 23.30 nået frem til det aftalte punkt ved Aggersvold. Og så var uheldet atter ude: »The aircraft circled very low round your point for about forty minutes, but seeing no lighting system, returned home«. Fra den engelske maskine havde man imidlertid observeret, at der på vejen i nærheden af pladsen holdt 3 biler med tændte lys samt at pladsen var delvis oversvømmet. Man havde deraf draget

den slutning, at enten var modtageholdet blevet overrasket af bilerne, eller også tilhørte bilerne netop modtageholdet, og lysene skulle så fortolkes som en advarsel mod at kaste på de oversvømmede marker. Fortolkningen var urigtig. Borch Johansen, der ene mand havde påtaget sig gennemførelsen af modtagelsen, var ikke nået frem. Isslag på vejene havde umuliggjort kørsel, og på turen fra København var Borch Johansen havnet med bilen i grøften.

Uheldet skabte nye problemer. Fra London måtte man nu antage, at Aggersvold-pladsen efter maskinens langvarige kredsen over stedet ikke længere var brugbar. Foreløbig – indtil nærmere oplysning fra Danmark var indhentet – måtte »Table Top« udsættes. I tilfælde af, at pladsen var kompromitteret, udbad Turnbull sig nye forslag fra Danmark, og atter blev Jylland bragt i forslag og denne gang med direkte geografisk sigte: »For new point London suggests Overgaard situated on the south bank of Mariager fjord which Stig Jensen once told me would be very suitable for reception and which is owned by a good friend of his«. Turnbulls bemærkning²⁸⁾ bringer for første gang de to ledende modstandsfolk, Stig Jensen og Flemming Juncker – »Overgård«s ejer – ind i billedet. Begge skulle senere få afgørende betydning for modtagearbejdet i Danmark. Samtidig hermed beordrede Turnbull indførelsen af et nyt lyssystem, der med omgående virkning sattes i kraft.

Begivenhederne den 26. marts førte således til en ny udsættelse. Borch Johansen fastholdt ganske vist Aggersvold-pladsen, men meldinger over Stockholm måtte først nå frem og tilbage, før man igen kunne gøre klar. Stadig umuliggjorde den manglende radiokontakt hurtige beslutninger. Det er næppe muligt at overdimensionere de vanskeligheder, det skabte for det tidlige nedkastningsarbejde, at en radiokontakt ikke eksisterede eller at overvurdere de vanskeligheder, etableringen af en sådan kontakt medførte. Men netop i den fornyede ventetid efter den 26. marts viste det første spæde lysglimt sig for radioarbejdet. Det lykkedes Turnbull fra Sverige at få smuglet et apparat, den såkaldte »Possone«, ind i Danmark²⁹⁾, og den 1. april kunne Turnbull i en længere skrivelse til Borch Johansen give udførlige instruktioner for anvendelse af dette apparat. Bortset fra en række tekniske meddelelser om sendetider, bølgelængder m.m. indeholdt instruksen meddelelsen om, at Borch Johansen skulle overlevere Mogens Hammer apparatet, og at det kun måtte anvendes til sendinger til London – ikke til Sverige. Man var i London klar til at lytte, og Hammer skulle så hurtigt som muligt etablere kontakt. Foreløbig måtte der kun sendes stof vedrørende

²⁸⁾ Jfr. beretning af Juncker, ifølge hvilken Stig Jensen under ophold i Stockholm havde foreslået Turnbull anvendelsen af Junckers gods »Overgaard« og derpå drøftet tanken med Juncker, der stillede godset til rådighed.

²⁹⁾ Om »Possonen«, jfr. »Kontakt med England« s. 131 f.

»Table Top«-operationen. At Hammer omgående fik apparatet og gik i gang med sendinger fremgår af en svarskrivelse fra Borch Johansen til Turnbull den 23. april, i hvilken vi får et glimt af den første illegale radiokontakt, der under krigen etableredes mellem Danmark og England. Det hedder herom med Borch Johansens ord: »... Possone not tried for communication with Sweden. At my own responsibility I handed the set over to Arthur (Hammer) for getting connection with England, having sent some postcards⁸⁰⁾ to Stockholm trying to make you start listening according to signalplan of Possone. He tried every time possible according to Possone-plan without getting answer until arrival of Table-Top who told that Possone had been heard and would be answered next time, which was the 20. 4. ... The set takes London easily but the sending effect is not strong. The first message from London told Arthur of arrival of Table Top. The next message could not be understood by Arthur, so please ask London to rereap and send key ...«. Vi har her en ret præcis datering for åbningen af den vitale radioforbindelse mellem det besatte Danmark og den frie verden.

Da Borch Johansen den 23. skrev sit brev til Turnbull om Possonen, kunne han samtidig meddele om ankomsten af Rottbøll-holdet. Efter uheldet den 26. marts blev et nyt forsøg gjort den 12. april. I et brev til Borch Johansen den 15. april meddeler Turnbull, at en maskine startede med »Table Top«-holdet den 12. april kl. 21 fra England, men at maskinen endnu engang måtte vende om på grund af tåge over nedkastningspladsen. Et nyt forsøg bebudedes for de nærmeste dage, hvis vejret endelig ville vise sig gunstigt. Den 15. april foretoges et nyt forsøg, men endelig den 16. april lykkedes »Operation Table Top«, i det mindste delvis. Rottbøll nåede sikkert ned på marken ved Aggersvold og kontaktede Borch Johansen, og kort tid efter blev også Johannesen, der var landet i træerne omkring pladsen, kontaktet. Derimod lykkedes det ikke i første omgang at få forbindelse med Max Mikelsen. Også han var landet i træerne og mistede ved et fald til jorden bevidstheden. Tidlig om morgenen kom han til sig selv igen, og det lykkedes ham at nå frem til København, hvorfra han senere kunne slutte sig til kammeraterne. Borch Johansens ord i rapport til Turnbull den 23. april om nattens begivenheder er knappe: »Table Top arrived on the 16th. Signals worked well. The day before they worked OK too. The plane caught the point precisely but obviously there were some blunders dropping all the chutes except the first outside the area. The two last landed in the trees, one more than thousand metres from the field. Probably the first container was dropped in trees too. The last fell several kilometres away from the field and was not found. We re-

⁸⁰⁾ Postkort med vekslende motiver anvendtes i et primitivt, men effektivt kodesystem mellem København og Stockholm.

mained to 6 a. m. looking sharply for the last container and for Cotton (Max Mikkelsen), but then had to leave. Cotten reached Copenhagen by train before police was alarmed«.

Christmas Møllers rejse

Med Rottbøll-holdets oversendelse var et af Londons øjeblikkelige mål realiseret. Kort efter nåedes et andet mål, Christmas Møllers rejse til England³¹). Selve det illegale arrangement var i de første måneder af 1942 blevet lagt i hænderne på Borch Johansen, efter at det omkring årsskiftet var blevet klart, at en afhentning i engelsk flyvemaskine ikke lod sig praktisere, og efter at »Ligaen« havde trukket sig ud af det direkte forberedelsesarbejde. Borch Johansen havde herefter planlagt udrejsen i en fragtbåd, der fra Limfjorden fragtede moler til Gøteborg, og datoen var oprindeligt blevet fastlagt til den 20. januar. Den 18. januar måtte rejsen imidlertid udsættes. Isen i Limfjorden forhindrede bådens udsejling. Et forsøg på at nå frem i løbet af vinteren ved hjælp af en fingeret rejse til Bornholm over Sverige mislykkedes, da Christmas Møller ikke kunne opnå tysk tilladelse til at rejse til Bornholm. Der var herefter ikke andet at gøre end at afvente foråret, og da Borch Johansen den 23. april rapporterede til Turnbull om ankomsten af »Table Top« kunne han samtidig meddele, at man nu havde planerne klare: »J. C. M. will start according to plan as soon as ice in Limfjord permits. Ask Christensen, Gøteborg (den engelske konsul) to stand by from the 1. 5. There will be telephoned to him from the harbour. He must prepare sleeping-car-tickets for 2 men and a lady«. Fra Stockholm blev det spørgsmål i sidste øjeblik rejst, om man af hensyn til »Ligaen«s ønske om, at udviklingen i Danmark ikke blev forceret og den engelske accept af dette synspunkt, skulle beslutte at standse Christmas Møllers rejse. – Den 11. april skriver Ebbe Munck hjem til »Ligaen« herom, og endnu den 24. april kan »Ligaen« svare, at rejsen er under forberedelse, men »om han overhovedet skal rejse eller ikke, kan der af forskellige grunde ikke tages standpunkt til, førend efter at denne sending er afgået. Men der skal derefter hurtigt tilgå meddelelse, om han rejser eller ikke«. De efterfølgende betragtninger er på grund af fejl i filmen ulæselige.

Spørgsmålet om en udsættelse eller en aflysning af rejsen er formentlig ikke kommet videre end til »Ligaen«. Der er i Christmas Møllers egen fremstilling³²) ingen antydning af, at en sådan tanke skulle

³¹) En detaljeret skildring af drøftelserne forud for rejsen, udarbejdet af Christmas Møller og dateret d. 1. 7. 1942, findes bl. a. i Sten Gudmes arkiv. Skildringen er udarbejdet i form af et memorandum både på dansk og engelsk.

³²) Anf. fremstilling i Sten Gudmes arkiv.

være drøftet, og det fremgår klart både af Christmas Møllers fremstilling og af Borch Johansens brev til Turnbull den 23. 4., at rejsen nu var endelig og uigenkaldeligt fastsat med afrejsedato den 30. april. Det synes klart, at Christmas Møller under alle omstændigheder ville have afvist enhver tanke om udsættelse eller aflysning. Hans fremstilling af de sidste uger i Danmark redegør for hans nære forbindelse med faldskærmsfolkene gennem Borch Johansen og gennem redaktørerne Seidenfaden og Kiilerich. Han træffer Hammer i marts. Han er orienteret om ankomsten af »Possonen« og Hammers første radiosendinger. »Vi begynder at prøve på at sende direkte besked til England«, hedder det i hans fremstilling. Han følger gennem Borch Johansen begivenhederne den 16.–17. april og oplever sammen med denne »nogle meget spændende timer, mens vi venter på efterretninger om, hvorledes det er gået med den tredje mand. Borch Johansen ved ikke, om han overhovedet er smidt ud af maskinen«. Og netop den 23. april – den dag, Borch Johansen skriver til Turnbull og opgiver rejsedato – er størsteparten af faldskærmsholdet samlet i Christmas Møllers hjem: »De tre bor sammen; Rottbøll, Mikkelsen og den første faldskærmsmand, Arthur (Hammer), og de er hjemme hos mig sammen med Kiilerich og Borch Johansen torsdag den 23. april. Deres besked er den samme, at jeg ønskes i London, og i dagene inden min afrejse bliver der sendt tre meldinger – ikke med spørgsmål om, hvorvidt jeg stadig ønskes, thi det synes vi ikke, jeg mere kunne, men besked om, at jeg kommer – dels til Stockholm, dels til Gøteborg, dels til London. Den sidste melding sendes gennem radioapparatet«. I Christmas Møllers sind var der på dette tidspunkt ingen tvivl. Hans sidste oplevelse i Danmark, ankomsten af faldskærmsfolkene, kan kun have bidraget til at stemme ham ivrigt til en af de opgaver, han så liggende foran sig: Fra London at animere til aktiv modstand. Hans opfattelse lå faldskærmsfolkenes nærmere, end den lå opfattelsen i »Ligaen«.

Den 30. april fandt rejsen sted, og den 4. maj kunne Christmas Møller fra Stockholm skrive til Borch Johansen: »Kære BJ. Vel hertil – håber at komme af sted i aften³³⁾ – men let bliver det åbenbart ikke. Jeg er Dem uhyre taknemmelig for Deres glimrende hjælp. Jeg skal i eftermiddag have en samtale med Captain (Turnbull), og jeg har allerede sagt ham, at han skal bygge på Dem. Alle andre spiller ingen rolle . . . . Min bekymring lige nu er, hvor længe min fraværelse kan holdes skjult i Danmark. Hvis der allerede er noget ude om det, så lad brevene gå af³⁴⁾ – eller bestem selv – dog senest fredag. J. C. M.«.

³³⁾ Med flyvemaskinen til Skotland.

³⁴⁾ Forinden sin afrejse havde Christmas Møller skrevet en række breve, der skulle afsendes, så såre hans fravær ikke længere lod sig skjule. Brevene skulle bl. a. tjene som alibi for folk, der kunne mistænkes for meddelagtighed.

Christmas Møllers vending i brevet, at han overfor Turnbull har understreget, at man skal »bygge på Borch Johansen« og at »alle andre spiller ingen rolle«, kan næppe fortolkes på nogen anden måde, end at Christmas Møller i sin samtale med Turnbull har taget utvetydig stilling for en aktiv modstandspolitik i Danmark. Det har ligget ham på sinde i det korte brev at meddele Borch Johansen dette. På den baggrund, det nye materiale bringer til forståelse af de behandlede inderkredses problemstilling, forekommer det sandsynligt, at der med »alle andre« også sigtes til »Ligaen« eller højst sandsynligt specielt til den, og at Christmas Møller altså allerede ved sin udrejse var fortrolig med de synspunkter om en henholdende politik, som officerskredsen havde gjort sig til talsmand for, og at han ikke billigede disse synspunkter – så lidt som Borch Johansen gjorde det. Dette ville svare til hans situation, til den politik, han anlagde, da han nåede England, og til hans oplevelser umiddelbart inden han forlod Danmark. Deltagerne i mødet i hans hjem den 23. april var alle ekstremister, han selv og Ole Kiilerich hovedmænd bag det nystartede »Frit Danmark«, Borch Johansen designeret leder af en kommende sabotageaktivitet og de 3 faldskærmsmænd selvskrevne tilhængere af en voldsom udvikling. Der er ikke overleveret os noget referat af, hvad der blev drøftet på dette rent private møde, men om atmosfæren på mødet kan der ikke herske stor tvivl: Den har været aktivistisk og opstemt af nylige og forestående begivenheder. Den 9. august 1942 udarbejdede Christmas Møller i London et memorandum, hvori han sammen med bl. a. Sten Gudme og Sven Tillge-Rasmussen gik ind for en aktiv linie i Danmark og stærkt imødegik tanken om, at England skulle indlade sig på at respektere ønsket om ro i Danmark. Der er i dette memorandum sætninger, der klart indeholder mindelser om samtaler med faldskærmsfolk i Danmark i dagene omkring den 23. april. Det hedder således i dette memorandum side 2: »...såfremt der ikke i befolkningen skabes tro til, at allerede eksisterende organisationer i det åbne eller underjordiske modarbejder tyskerne og nazismen, vil modløsheden let brede sig. Og hvis folk med kendskab til bestående organisationer erfarer, at disse arbejder uden aktiv støtte eller opmuntring udefra, vil de føle, at deres kamp er nytteløs... Enkeltpersoner, enten i forvejen stationeret i Danmark, eller sendt herfra, vil føle modløsheden dobbelt. Man kan næppe forsvare at sende unge mennesker til Danmark, når de kun skal gå ørkesløse omkring, efter at man har udsat dem for livsfare eller foregøglet dem opgaver«³⁵).

Hører man ikke bag disse bemærkninger Hammers og måske også Rottbølls stemmer? Lytter man ikke til samtalen den 23. april? Den

³⁵) Memorandum rettet til britiske myndigheder i Sten Gudmes arkiv.

dag havde Mogens Hammer i 3½ måned følt sig ørkesløs i Danmark, i det mindste uden væsentlig støtte fra den organisation, der havde udsendt ham, uden klare instrukser og uden orientering om den kursændring fra »S.O.E.«'s side, der under påvirkning af »Ligaen«s argumentation var foretaget, siden han i december 1941 havde forladt England. Og Rottbøll måtte allerede den 23. april – en uge efter at han var kommet ned – se i øjnene, at man måske havde »foregøglet« ham opgaver, som i det mindste endnu ikke var aktuelle.

Uklare kommandoforhold

Rottbøll og hans kammerater kom til at virke i en situation, der var pinlig uklar, og uklarheden havde sin årsag i engelsk usikkerhed med hensyn til den politik, der skulle anlægges overfor Danmark. På den ene side løftet om i det mindste foreløbig at fredlyse den officielle danske politik og afstå fra provokationer, på den anden side det primære ønske om også i Danmark at søge at få gang i en modstandsudvikling, der kunne ramme Tyskland – uden hensyn til de konsekvenser, dette kunne få for dansk politik. Den engelske holdning tager sig ud som mangel på holdning eller som dobbeltspil, men må rettelig forstås som udslag af en intern engelsk overvejelse om den rette taktik overfor den specielle danske situation. Hvilke engelske departementer, der her holdt igen på udviklingen og hvilke, der søgte at presse den frem, lader sig uden kendskab til engelsk materiale ikke fastslå i detaljer. Det er sikkert, at der ikke herskede enighed blandt de engelske departementer. »S.O.E.« pressede hårdt på, og det er fremdraget, at det engelske Admiraltet omvendt holdt igen af hensyn til efterretningsarbejdet³⁶⁾. Derimod kan det fastslås, at der heller ikke i Danmark var enighed om den rette taktik, og da de divergerende opfattelser spillede argumenter ud mod hinanden overfor de engelske myndigheder, blev den indre danske uenighed den grundlæggende årsag til en slingrende engelsk linie. Det må her ikke overses, at en organisation som »S.O.E.« der havde til opgave at være den engelske regerings medium i alle forbindelser med europæiske modstandsbevægelser, til stadighed måtte lade sine handlinger bestemme i overensstemmelse med de impulser, der kom inde fra disse bevægelser. Overfor Danmark blev dette særlig vanskeligt, fordi alle impulser kom fra enkeltpersoner eller afgrænsede grupper, der alle talte ud fra specielle forudsætninger, på eget ansvar og uden mandat eller autoritet. Det blev her »S.O.E.«'s opgave at iagttage og vurdere og søge at indpasse egnede initiativer i bevægelsen frem mod det endemål, hvorom der aldrig var ringeste tvivl: åben modstand. Organi-

³⁶⁾ Ebbe Munck i kronik i »Jyllandsposten« d. 25. 11. 1954.

sationen måtte stille sig elastisk og ikke skematisk overfor denne opgave. Også heri lå en hovedårsag til en eksperimenterende engelsk linie. Usikkerheden havde sin rod i danske tvivl.

De engelske indrømmelser overfor »Ligaen« var taktiske og tidsbegrænsede. Man ville indtil videre afvente resultatet af officerernes initiativ. Førte dette ikke inden længe til den åbne modstand, man i London trods alle indrømmelser efterlyste, ville man gennem faldskærmsfolkene være klar til at alliere sig med de civile grupper, der havde aktiv modstand og sprængning af samarbejdspolitikken på programmet. Rottbøll-holdets oversendelse var udtryk for, at det engelske langtidsprogram ikke var ændret, uanset alle indrømmelser. Men faldskærmsfolkene blev under dette kompromis vanskeliggjort. De skulle etablere sig og akklimatisere sig. Dernæst skulle de oprette fast radioforbindelse med London og gå i gang med organisation. Men herudover var deres aktivitet låset fast af de hemmeligholdte engelske løfter til »Ligaen«, der stod fast på den opfattelse, at udviklingen var bedst tjent med, at de holdt sig i ro. Disse vanskeligheder øgedes gennem et ret ejendommeligt arrangement, London traf vedrørende deres kommandoforhold.

I de første måneder af 1942 havde Mogens Hammer været eneste faldskærmsmand i Danmark. Hans yderst isolerede og vanskelige stilling er der redegjort for. Kun et par enkelte intetsigende meddelelser modtog han frem til april fra London og Stockholm. Under disse vilkår forsøgte han at komme ud af ørkesløsheden, dels ved at få bygget et radiosæt i Danmark³⁷), dels ved at skaffe sig kontakter med folkene i modstandsgruppen »De frie danske«, sammen med hvem han deltog i udgivelsen af gruppens illegale blade. Meddelelsen om denne aktivitet nåede – bl. a. gennem Erik Seidenfaden – London og gav med det samme anledning til skarpe indsigelser. Den 18. marts skrev Turnbull til Borch Johansen og spurgte, om de nævnte oplysninger var rigtige. Var dette tilfældet, var det både Londons og hans egen opfattelse, at »Hammer måtte bringes under disciplin«. London havde instrueret Turnbull om, at Hammer under ingen omstændigheder måtte inklude sig på sendinger med et selvbygget apparat. Han skulle afvente ankomsten af »Possonen«. Hammer måtte fremdeles intet have at gøre med folk, der ikke var kendt og accepteret i London. London havde beordret Turnbull til at meddele Borch Johansen, at denne omgående måtte skaffe sig kontrol med Hammer og sørge for, at han ikke kom i vanskeligheder eller foretog sig »anything foolish«.

I realiteten skubbede London fra nu af Borch Johansen ind mellem

³⁷) Hammer synes at have skaffet sig to radiosæt, det ene gennem sine kontakter med »De frie Danske«, det andet gennem ingeniør L. A. Duus Hansen. Den parlamentariske Kommissions betænkning VII, 1, s. 643 ff. Duus Hansens beretning i rigsarkivet.

sig og faldskærmsfolkene i Danmark som leder for dem i deres arbejde. Ordningen kan på dette tidspunkt have været tænkt som en nødløsning for at etablere kontrol med Hammers uønskede aktivitet. Den blev imidlertid efter Rottbølls ankomst lagt fast som den permanente ordning. Den 8. maj sendte London over Possonen meddelelse om, at man fra hovedkvarteret anerkendte Borch Johansen som chef for faldskærmsorganisationen i Danmark med Rottbøll som teknisk rådgiver. Meddelelsen blev bekræftet i et brev til Borch Johansen fra Turnbull den 11. maj, og beslutningen blev yderligere bekræftet i en række breve, som Hollingworth den 16. maj skrev til Borch Johansen, Rottbøll, Hammer, Johannesen og Mikkelsen. Hele brevserien sendtes via Stockholm til Borch Johansen, der anmodedes om at læse dem inden aflevering. I brevet til Borch Johansen udtrykte Hollingworth først sin taknemmelighed over Borch Johansens arbejde og præciserede derpå kommandoforholdet: »May I close by telling you that London headquarters has 100 % confidence in you. We regard you as the Chief of organisation Table Top and as our link with organisation Chair. Nothing will be undertaken in your country without your knowledge . . .« I brevene til de fire faldskærmsfolk slås den samme ordning fast, i brevet til Rottbøll med ordene: »In Hertugen (Borch Johansen) we have a man who is a first-class organiser, who will not take unnecessary risks and who can view the whole field of operations with a broad mind. He is a man to follow, and I sincerely hope that you and all your boys will back him 100 %. It is our wish that Hertugen should be regarded as the leader for Table operations. Your position is that of Chief representative of London H.Q. and technical adviser to Hertugen . . . I am sure you will make a splendid team together. You are responsible to London H.Q. for the good conduct of your colleagues sent out from England and you should see that no action is undertaken except under orders of Hertugen«.

Det fremgår, at ordningen med Borch Johansen som leder af faldskærmsgruppen i Danmark ikke var fastlagt og drøftet med Rottbøll, før denne forlod England, uanset at London allerede i marts havde tildelt Borch Johansen en art lederstilling i forholdet til Hammer. Når spørgsmålet nu kom frem og krævede dels et telegram, dels en hel serie breve fra London til alle implicerede i Danmark, skyldtes det, at denne ordning ikke blev accepteret uden vanskeligheder i »marken« og derfor krævede en mere formel ordregivning, end det måske oprindeligt havde været tiltænkt. I det mindste er det klart og ingenlunde uforståeligt, at Hammer vægrede sig ved at acceptere Londons bestemmelser om chefforholdet. Han synes ligeledes at have haft vanskeligt ved at acceptere Rottbøll som den tekniske leder af arbejdet, og problemet om kommandoforholdene rejste sig derfor, så såre Rottbøll-holdet kom til

Danmark. I slutningen af april var problemet akut, og Borch Johansen har i et ikke-bevaret brev af 3. maj refereret uenigheden til Stockholm-London. Resultatet blev dels de nævnte telegrammer og breve fra London, dels et brev fra Turnbull, dateret den 8. maj. Det hedder heri: »We are very sorry about your difficulties with Arthur (Hammer) and we quite agree with you. London has already sent a message to Arthur direct by radio saying that Lillefar (Hollingworth) is sending him personal letters very soon via Stockholm. These letters will of course give Arthur instructions that he shall put himself under Top (Rottbøll) and therefore under you«. Senere i brevet slås forholdet yderligere fast og nu med utålmodig irritation over Hammer: »Arthur should only keep in touch with you and take his orders from you completely. I may say that we are not in the least interested in his connections with persons unknown to you and he must stop all such stupidities. He is not fit for being a leader of large plans and he has no rights to organise anything. Arthur is a radioman and not more and he must place himself and his instruments entirely at the disposal of you and Top (Rottbøll)«.

Og var der irritation i Stockholm, var der vrede i London. Set fra denne afstand antog den i og for sig ganske naturlige uoverensstemmelse urimelige proportioner, bestemt af Londons skrækreaktioner, hver gang de rigoristiske og teoretiske sikkerhedsbestemmelser blev overtrådt. Til Borch Johansen skrev Hollingworth den 16. maj: »I don't think you will have any more difficulties with Arthur (Hammer), but if you do, and this applies to anybody who is proving a danger – I can only recommend you to use the strongest measures. We cannot afford to take risks and if a man becomes a real danger, both to himself and others, he should be liquidated«. Til Hammer selv udtrykte Hollingworth sig den samme dag i venligere, men på den anden side utvetydige vendinger. Han sendte sin hilsen og ønske om held og lykke i arbejdet, men understregede derpå, at Borch Johansen var chefen, gennem hvem alle ordrer ville blive givet. Derpå erindrede han om den fundamentale ordre, at enhver skulle holde sig til sit job og ikke indlade sig på anden aktivitet: »I know how difficult it must have been for you, after so many months of inactivity. You felt it was your duty to get started because you knew how important the Table organisation (faldskærmsorganisationen) was for your country's freedom and the winning of the war. You may, therefore, now find it difficult to place yourself in a position where you will receive orders rather than give them, but for the sake of your own personal safety and for the lives of many others . . . it is our wish in London that each one who is sent out from England should stick to the job for which he has been trained, even though it may not always be exciting«. Hollingworth fastslår herpå endnu engang Borch Johan-

sens og Rottbølls lederfunktioner, udtrykker håb om, at alle vil arbejde sammen i gensidig forståelse og henviser til, at Johannesens og Mikkelsens stilling er nøjagtig den samme som Hammers. Enhver af dem må betragte sig som et »telegrafkontor«. Kommandoforholdet var hermed fastlagt: Borch Johansen var leder af table-organisationen i Danmark med Rottbøll som teknisk rådgiver og de øvrige faldskærmsfolk som telegrafister. Borch Johansen skulle ligeledes varetage table-organisationens forbindelse med »Ligaen« og tilvejebringe den fornødne koordination i arbejdet og i synspunkter. Hele dette arrangement ramlede imidlertid sammen som et korthus, så såre det var fastlagt. I slutningen af maj måned førte politiundersøgelserne efter Christmas Møllers rejse til Borch Johansens arrestation, og selvom det få dage senere lykkedes ham at undslippe politiet, måtte han derefter gå under jorden og blev i realiteten helt ude af stand til at varetage den centrale funktion, London havde udset ham til. På et senere tidspunkt af besættelsen havde en fortsat virksomhed »under jorden« antagelig været tænkelig – i 1942 blev noget sådant ikke anset for muligt. Endnu engang var faldskærmsorganisationen uden ledelse med uklare kommandoforhold og usikkerhed om, hvad man fra London ønskede af organisationen og i særdeleshed, hvor langt man ville støtte den. Kun så meget stod fast, at ingen aktivitet, som ikke var sanktioneret af »Ligaen«, kunne opnå Londons støtte – med mindre London satte sig ud over løfterne til »Ligaen«. Under disse forhold lykkedes det med det samme Rottbøll og hans kammerater at få løst i det mindste een central opgave. En nogenlunde fast radioforbindelse med London blev nu etableret med Johannesen og Mikkelsen som telegrafister. Derimod blev Hammer trukket ud af radioarbejdet. Det havde vist sig vanskeligt at aflæse hans sendinger med »Possonen«, og Rottbøll havde derfor medbragt ordrer til ham om at afgive »Possonen« til Mikkelsen. Ordren herom var blevet bekræftet i brev fra Turnbull til Borch Johansen den 11. maj, og i sit brev til Hammer den 16. maj gentog Hollingworth ordren med den forklarende meddelelse, at det kun var naturligt, om hans sendeteknik var påvirket af den lange uvirksomhedsperiode.

Vi ved kun lidt om det reelle indhold af disse sendinger fra foråret 1942 – de sendte telegrammer er ikke bevarede – selvom det nye materiale giver enkelte bekræftelser på afgivne og modtagne meldinger. Det er dog klart, at selv om der nu var etableret en mere konstant forbindelse, var denne lidet omfattende. Den passivitet, som organisationen var henvist til, stillede kun få krav om sendinger. Det havde været tanken, at efterretningstjenesten skulle have gjort brug af i det mindste Mikkelsen, men i noget større omfang blev denne mulighed ikke benyttet. Men var sendingerne kun få og korte, var det nok til, at tyskerne hurtigt var på vagt. Den 25. maj kunne »Ligaen« rapportere til

Turnbull: »Tyskerne er klar over, at der er en sender her i landet, der arbejder, men de ved endnu ikke, hvor den er. Der er opstillet 3 pejlestationer, 1 i København, 1 i Roskilde og 1 i Ringsted. Vi har derfor sagt til Hertugen (Borch Johansen), at han ikke må bruge senderen, uden at det er meget vigtige meddelelser«. Denne relativt gunstige situation skulle ikke vare længe. I løbet af sommeren kunne de tyske pejlestationer nøjagtigt fastlægge de få steder i København, hvorfra det lykkedes telegrafisterne at opnå tilladelse til sending.

Rottbøll og »Ligaen«

Samtidig lykkedes det Rottbøll at etablere en række kontakter med civile modstandsfolk og modstandsgrupper, ikke mindst folk fra Dansk Samling. En organisation begyndte at danne sig omkring faldskærmsfolkene. Men al organisationsarbejde måtte naturligvis tage sigte på aktioner, og muligheden for gennemførelse af sådanne afhang stadig af Londons sanktion og materielle støtte og dermed af den holdning, »Ligaen« indtog. Som nævnt må det hurtigt være gået op for Rottbøll, at der herfra udgik en sejr modstand mod øjeblikkelige aktioner, og det måtte for ham være af afgørende betydning at opnå direkte kontakt med »Ligaen« og få officererne omvendt til et positivt syn på bl. a. sabotage.

Det lykkedes da også at få et møde arrangeret mellem samtlige faldskærmsfolk, Mogens Fog og Ole Kiilerich på den ene side og de to officerer kaptajn Gyth og kaptajn Winkel på den anden side. Mødet, der fandt sted i Hammers illegale lejlighed i Bellmansgade, er på grundlag af efterkrigsberetninger behandlet i »Kontakt med England« s. 156f., og det nye materiale bringer ingen ny viden om selve drøftelsen her. Kun tidspunktet lader sig nu nøjere bestemme til første halvdel af juni. Mødet fandt sted, efter at Borch Johansen var gået under jorden, d. v. s. i begyndelsen af juni, og den 22. juni var Turnbull orienteret om, at en kontakt var etableret. I et brev til »Ligaen« fra denne dato skriver han, at han lige har været i London, og at man der var glad over at erfare, at officererne igen var i forbindelse med faldskærmsfolkene og i stand til at sende en meddelelse over »Possone«.

Men bringer det nye materiale ikke direkte nyt om selve forhandlingerne, så bekræfter det på flere måder det indtryk, efterkrigsberetningerne giver: At situationen efter mødet stadig var den samme, og at det ikke lykkedes at slå bro over modsætningerne. »Ligaen« stod fast på, at aktioner i øjeblikket burde undgås, og at yderligere oversendelse af faldskærmsfolk kun kunne skabe en uønsket uro og forekom overflødig. At dette var »Ligaens« opfattelse på mødetidspunktet fremgår af et brev fra officererne til Turnbull den 25. maj. Brevets hovedtema

er situationen efter Christmas Møllers ankomst til London. Der er, skriver officererne, almindelig begejstring for hans rejse, og de understreger, at dette bl. a. skyldes den »rolige linie, som blev anlagt i den første radiotale«. Officererne fremdrager begejstringen i arbejderkredse og blandt arbejderledere: »Også arbejderførerne og det socialdemokratiske parti giver fuld tilslutning, når den påbegyndte linie holdes«. Derpå følger en direkte erklæring fra »Ligaen«: »Det er af den yderste betydning, at Christian (Christmas Møller) holder den anlagte linie. Han må under ingen omstændigheder lade sig udnytte i propagandaøjemed, må ikke i tide og utide lade sig slæbe til mikrofonen. Kun ved særlige lejligheder bør han tage ordet i radioen, og da altid i den beherskede og nøgterne tone, der var anlagt i den første tale . . . . En stor opgave for Christian ligger også i, netop at få den danske radio fra London bragt ind i denne form. Alene dette ville være rejsen værd . . . .« Senere i brevet: »Ligaen henstiller uhyre indtrængende, at han holder sig fuldstændig i ro i hvert fald hele juni måned ud til bølgerne hernede er faldet til ro. Han bør helt holde sig fra radioen, medmindre det er absolut nødvendigt«. Og senere i brevet om faldskærmsfolkene: »Vi anser det for helt galt på nuværende tidspunkt at sende flere folk af den art til Danmark. Det har gentagne gange vist sig, at de går i stykker, når de går og ikke har noget at bestille. Ligaen ønsker i hvert fald ikke at have noget som helst at gøre med andre, end de der er her nu – og det kun gennem Hertugen (Borch Johansen). Vi kan iøvrigt slet ikke se noget formål i øjeblikket med at sende flere af den slags herover. Der er ingen opgaver, der er risikoen og besværet værd. Det vil kun gøre tyskerne skrup kuldrede – og yderligere vanskeliggøre arbejdet for Ligaen . . . . Når Ligaen har fået udbygget det efterretningssystem, der findes, til at arbejde meget hurtigt, så er det rigeligt med de folk, der allerede er her.« »Ligaen«s standpunkt var aldeles klart: Efterretningstjeneste og P-plan i centrum. Forudsætningen herfor ro og politisk stabilitet. Direkte aktioner derfor uønskede og skadelige for opbygningsarbejdet, faldskærmsfolk tilsvarende overflødige.

Med sådanne synspunkter gik officererne til juni-mødet med faldskærmsfolkene og de to modstandsfolk. Det kunne ikke føre til enighed, men til et modsætningsforhold, selv om begge parter var fælles om – hver på sin vis – at ville bekæmpe besættelsesmagten. Det spillede her en rolle, at officerernes positive indsats stort set må have været ukendt for modparten. At dette var tilfældet, og at det gav anledning til misfortolkninger og misstemning overfor officererne i modstandskredse, fremgår af et par breve fra Turnbull den 28. august. Brevene er rettede dels til »Ligaen«, dels til Rottbøll. I brevet til »Ligaen« meddeler Turnbull, at han har haft besøg af modstandsmanden Stig Jensen. Da denne hører hjemme i kredsen omkring faldskærmsfolkene, har han

med ham drøftet forholdet til »Ligaen« og pålagt ham at meddele faldskærmsfolkene, at de skulle have fuldstændig tillid til »Ligaen« og ikke ustandselig spekulere over, hvad »Ligaen« egentlig foretog sig, og hvorfor officererne tilsyneladende ikke var mere hjælpsomme. Turnbull meddeler yderligere, at han gennem samtalen med Stig Jensen havde forstået, at faldskærmsfolkene var utilfredse, både fordi de mente, at Borch Johansen ikke tilstrækkeligt havde banet vej for dem, og fordi officererne åbenbart havde tabt al interesse for dem og kun arbejdede med »high sounding long distance military plans«. Stig Jensen har refereret den bitre stemning i kredsen om Rottbøll, men han har helt åbenlyst også selv protesteret og givet udtryk for sin personlige kritiske holdning overfor officererne. Denne var hverken af ny dato eller ukendt for officererne i »Ligaen«. Da Stig Jensen i januar 1942 som kurer havde hjembragt en sending fra Turnbull til »Ligaen«, havde »Ligaen« i et brev den 7. 1. gjort Turnbull opmærksom på Stig Jensens holdning og havde advaret imod anvendelsen af ham som kurer, også fordi Stig Jensen efter »Ligaen«s opfattelse ikke udviste den fornødne diskretion. Stig Jensens senere meget stærkere animositet mod officerers deltagelse i ledelsen af modstandsarbejdet synes i det mindste at have rødder helt tilbage til Rottbøll-tiden.

Overfor Stig Jensens referat og kritik havde Turnbull understreget, skriver han til »Ligaen«, at man måtte have fuld tillid til officererne, og at man i Danmark måtte stole på hans og Hollingworths bedømmelse og evne til at sikre fuldstændigt samarbejde mellem officerernes og andres arbejde. Man skulle ikke stille så mange spørgsmål og ikke snakke så meget. I tilsvarende vendinger udtrykte Turnbull sig i brevet til Rottbøll: Turnbull havde været glad for samtalen med Stig Jensen og for at høre om alle vanskelighederne, men han bad Rottbøll og hans folk om at have fuld tillid til ham selv og Hollingworth og til officererne, som englænderne var i snævert samarbejde med. Han fortsatte: »We are more than satisfied with the good faith and friendship shown to our cause by the senior men (»Ligaen«) whom I shall not mention by name. We will be responsible for collaboration with them and for ensuring that the best is got out of that collaboration. We merely ask you not to worry and to trust us . . . . please do *not* repeat not start any action of any kind without consulting the »senior people« . . . . Lillefar (Hollingworth) and I have guaranteed these senior people . . . that all action will be agreed by them and us . . . . we think it is unwise to upset the status quo by Table acts (sabotager) which can only annoy the Germans into breaking everything up inside Denmark . . . . at present I ask you go slow and make sure of the organisation as Lillefar wishes«.

Vi har her en kort og koncis fremstilling af den penible situation,

hvori Rottbøll-holdet befandt sig, og vi får gennem Turnbulls ord et glimt ind til det dilemma, de befandt sig i og deres stemning overfor dette dilemma: De skulle være i landet og virke i landet med livet som indsats. Men deres virke måtte ikke bevirke handlinger, der ikke var godkendt af »Ligaen«. Og »Ligaen« ønskede af de anførte grunde ikke handlinger. At organisationsarbejde var vanskeligt, når det ikke sigtede mod præcise handlinger, eller at forberedelse til handlinger i sig selv var organisationsskabende, så man bort fra. Det må have været et forstemmende brev for Rottbøll at modtage. Den egentlige baggrund for det engelske veto kendte han ikke, lige så lidt som han havde mulighed for at kunne vurdere officerernes indsats. Heller ikke vidste han, at netop i sommeren 1942 var forudsætningerne for det engelske veto ved at smuldre bort, og at »S.O.E.«-lederne nu pressede på for at få »Ligaen« til at acceptere en aktivistisk kurs samtidig med, at Christmas Møller fra London var ved at åbne sin offensiv for en aktiv kamp i Danmark. Og netop i sommeren 1942 blev det klart, at de engelske indrømmelser overfor »Ligaen« og derigennem overfor den officielle danske politik kun var taktiske og tidsbegrænsede, og at ventetiden ikke kunne blive lang, om Danmark skulle bringe sig i overensstemmelse med allierede langtidskrav om åben modstand.

Christmas Møllers krav om sabotage

At Christmas Møller ved sin afrejse fra Danmark ikke delte »Ligaen«s opfattelse, er allerede påvist. Christmas Møller tog til London for at »forklare og forsvare« den danske politik – hans eget udtryk – men han tog også af sted for at bidrage til at »gøre Danmark fra okkuperet til allieret«, og den fare, at man ved fra dansk side at virke for anerkendelsen af en særstilling også kom til at havne i en sådan, stod ham klart. Skulle Danmark uden kamp den 9. april nå frem til en allieret status, måtte Danmark med i kampen og dele vilkår med andre besatte lande. Synspunkter i denne retning bragte ham frem til den store tale, han i begyndelsen af september 1942 holdt i B.B.C., og hvori han klart gik ind for en dansk aktiv indsats gennem sabotage. Synspunkter af denne art fremholdt han i sommeren 1942. Det kommer tydeligt frem i det ovenfor nævnte memorandum, dateret den 9. august 1942, som han udarbejdede sammen med Sten Gudme, Sven Tillge-Rasmussen og kaptajn Knauer. Heri belyses indgående hans opfattelse og den personlige baggrund for sabotagetalen.

Det fremgår, at Christmas Møller, da han den 6. september holdt sin berømte tale, var i dyb overensstemmelse med, hvad han personligt anså for rigtigt og politisk nødvendigt. Christmas Møller holdt som bekendt sin tale fire dage efter, at den engelske luftfartsminister Sir

Archibald Sinclair over radioen havde opfordret til almindelig transport-sabotage over hele Europa. Men da Christmas Møller fulgte denne opfordring op med sit: »Og derfor siger jeg, vel vidende hvad jeg gør, hvor bogstaveligt dødsensalvorlig situationen er for os alle: Danmark og vi danske må tage vor part af byrden«, da var det ikke i første række den engelske opfordring, han gjorde sig til talerør for. Han udtrykte en dyb personlig opfattelse af en dansk pligt og nødvendighed, som han længe forinden den 2. september havde dannet sig og ønsket at fremholde overfor engelske myndigheder, der af taktiske grunde var midlertidigt indstillet på at give Danmark en særstilling. Christmas Møller protesterede mod en sådan særstilling. Danmarks solidaritet med den allierede sag var hans politik. Det nævnte memorandum gør dette klart.

Efter nogle indledende bemærkninger om de fire forfatteres stilling og muligheder for at bedømme situationen hedder det: »Vi (er) alle fuldt og helt af den anskuelse, at udgangspunktet for alt dansk arbejde er, at hvad den engelske militære ledelse kræver af Danmark og af os, må vi uden videre acceptere. Alle danske skal udføre dette arbejde, som den militære ledelse mener er nødvendigt for at vinde krigen. At vi tillige meget håber, der bliver brug for dansk aktivitet ude og hjemme, er en selvfølge. Vi danske, der her fra England søger at holde kontakt med landsmænd hjemme . . . . er i vort arbejde bundet af den officielle engelske parole, som vi forstår indtil videre kræver ro i og om Danmark . . . Det er da her vor pligt at gøre opmærksom på, at denne politik udfra et politisk-psykologisk dansk synspunkt kan give anledning til en række *betænkeligheder*, som også fra et engelsk synspunkt må have interesse«.

Derpå fremhæver memorandumet faren ved, at den danske regerings politik og handlinger ikke kan kritiseres, og at dette kan føre til, at befolkningen hjemme heraf slutter, at denne politik også på langt sigt er godkendt, og der tilføjes: »Vi må fremhæve, at det ville være uretfærdigt, om Danmark af den grund blev ringere stillet end de andre besatte lande, både i de ledendes bedømmelse nu, og når krigen er vundet. Thi Danmark (og vi) har kun gjort, hvad den militære ledelse ønskede«. Herefter argumenteres for en aktiv modstand i Danmark og støtte til en sådan udefra. Det fremhæves som et hovedargument, at regeringens eneste virkelig stærke kort i forhandlingerne med besættelsesmagten er faren for en »åben opstand i befolkningen og kaos i produktionen. Regeringens styrke afhænger derfor i afgørende stunder af at have en befolkning på bristepunktet«³⁸). Og argumentationen går

³⁸) Der er på dette punkt verbaloverensstemmelse mellem memorandumet og et brev, Sv. Tillge-Rasmussen d. 18. februar 1942 sendte den danske minister i Washington, Henrik Kauffmann (Tillge-Rasmussens arkiv), hvori der iøvrigt udtrykkes synspunkter, der på mange måder er ligelydende med dem, der kommer til orde i memorandumet. Christmas Møller har i danske – og i norske – kredse i London fundet støtte for sin aktivistiske opfattelse.

videre med en understregning af nødvendigheden af at kalde på kampviljen: »Hvis ikke *vi* kalder på deres (de unges) kampånd, kan Nazismen måske have held, når *den* gør det. . . . I en tid, hvor verdenshistoriens største kamp foregår, vil det folk, der kun opfordres til – såvel af sin regering som af sine venner blandt de allierede – at holde ro og orden, enten sløves eller føle sig tiltrukket af dem, der lover handling. . . . Lægmanden i Danmark vil heller ikke kunne forstå, at det ikke netop gælder om at binde så mange tyske soldater og gestapofolk som muligt i Danmark på et tidspunkt, hvor den tyske generalkommando råber på flere mænd. Det vil være vanskeligt at forstå de allieredes inaktivitet overfor Danmark. Landet har trods alt en overordentlig betydningsfuld strategisk stilling. . . I det lange løb vil den manglende interesse derfor ikke kunne undgå at virke deprimerende på danskerne, som ikke vil kunne forstå, at deres land og deres eventuelle indsats kan forblive upåagtet. . . . Vi håber at få danskerne i Danmark som aktive bidragsydere til den allierede sejr, og vi må derfor nødvendigvis allerede nu kalde på deres bistand. For det danske folks moral og hele landets fremtid vil det være intet mindre end en katastrofe, om det får lov til at gå ud af krigen og den tyske besættelse under de nuværende, trods alt så harmoniske vilkår«. Resten af memorandumet indeholder praktiske forslag til organiseringen af arbejdet i England.

Disse synspunkter var i august 1942 Christmas Møllers. De gjorde skarp front mod den opfattelse, som »Ligaen« var talsmand for, og som midlertidigt og ud fra rent militære overvejelser havde påvirket opfattelsen i visse militære kredse i London. De lå helt på linie med de ønsker, man inderst inde nærrede indenfor »S.O.E.« om udviklingen i Danmark. Det var den danske modstandsbevægelses tankegang, der her lod sig høre samtidig med, at civile danske modstandsgrupper nu var i færd med at føre tankegangen ud i livet gennem de første direkte aktioner mod tysk produktion i Danmark. I foråret 1942 dannedes sabotageorganisationen Bopa. I foråret 1942 udkom for første gang »Frit Danmark«, og kredsens bag dette illegale blad, der først havde tænkt sig udgivelsen af et legalt tidsskrift, gjorde sig helt klart, at nu var vandene skilte. Fra nu af gik vejen frem gennem illegal aktivitet. Det var faldskærmsfolkenes tragedie, at de, netop mens denne proces frem mod den illegale kamp var under udvikling, var låset fast af ordrer om at afholde sig fra aktioner, og at de uden materiel støtte fra London var frataget mulighederne for at yde den effektive hjælp, de havde håbet at kunne yde.

Om og i hvilken grad Christmas Møllers argumentation kom til at influere på den engelske militære betragtning lader sig uden kendskab til interne engelske kilder ikke afgøre. Sikkert er det, at forskellige opfattelser brødes, og at ønsket indenfor »S.O.E.« hele tiden var det, at

en åben dansk sabotage ville udvikle sig og burde støttes fra England. Det lader sig påvise, at allerede i løbet af sommeren 1942 svingede den engelske politik atter tilbage til kravet om en omgående sabotageaktivitet i Danmark. Allerede fra forsommeren 1942 er Turnbull i fuld gang med at overbevise »Ligaen« om nødvendigheden heraf.

Engelsk ønske om sabotage

I april havde Turnbull meddelt »Ligaen« en præliminær engelsk godkendelse af officerernes synspunkter, herunder at sabotage ikke skulle søges fremmet og i det mindste ikke skulle søges gennemført uden officerernes godkendelse. Men allerede i et brev den 30. maj til »Ligaen« er han i fuld gang med at rokke ved standpunktet. Han fragår ikke aftalen, men bekræfter den. Men samtidig bestræber han sig på alligevel at opnå officerernes tilslutning til en konkret sabotagehandling. Turnbull meddeler, at det af den engelsk-amerikanske generalstab er blevet besluttet, at færgerne mellem Helsingør og Helsingborg må sættes ud af virksomhed. Dette skønnes at være af den yderste vigtighed for krigen i Nordeuropa. Et angreb skal tilrettelægges af Borch Johansen, og et nyt faldskærmshold, »Table Talk«, der er specielt trænet til denne aktion, skal sendes til Danmark for dels at være rådgivende under planlægningen, dels at være til rådighed til deltagelse i selve aktionen. Derpå beder Turnbull om en række tekniske oplysninger om færgerne og tilføjer: »I am purposely addressing this to both Ligaen and Hertugen (officererne og Borch Johansen) since I think this is a matter of policy and should be discussed between you«. Derpå beder Turnbull om officerernes kommentarer og spiller endnu engang sit trumfkort ud: Man ville ikke have foreslået noget så drastisk, hvis ikke »General Staff« havde været helt overbevist om nødvendigheden. I København var man imidlertid langtfra overbevist om nødvendigheden eller blot visdommen i en sådan plan. Netop i de samme dage i slutningen af maj var det, at »Ligaen« på det bestemteste havde afvist tanken om en ny overførsel af faldskærmsfolk til Danmark som en helt overflødig foranstaltning. Den engelske henvendelse ændrede ikke opfattelsen. Men dermed var sagen ikke skrinlagt. Få uger senere – i et brev til »Ligaen« af 22. juni – vendte Turnbull tilbage til spørgsmålet, og denne gang fik henvendelsen en langt bredere form, idet Turnbull efter en rejse til London og en ny drøftelse her om P-planen erklærede sig i stand til at afgive et endeligt svar vedrørende Londons holdning overfor P-planen og samarbejdet med »Ligaen«. I realiteten fik dette endelige svar karakter af en tydelig revision af det tidligere og foreløbige svar. Det sporedes, at man i London nu var på fuld retræte bort fra de indrømmelser, man tidligere havde givet.

I brevets første afsnit går Turnbull ind på muligheden af at forsyne styrkerne, der omfattes af P-planen, med våben. Han betoner vanskelighederne herved, særlig mangelen på transportmaskiner, men giver dog løfte om i løbet af de næste 9 måneder at sende forsyninger til 60 grupper på hver 8 mand. I London vil man betragte disse grupper som »*shock troops specially trained for guerilla and demolition work*«. Derpå går Turnbull ind på den rolle, disse grupper skal spille. Deres opgave vil blive på D-dag at ødelægge eller udelukke tyskerne fra alle kommunikationer mellem Danmark og Nord-Skandinavien, og det tilføjes, at dette må kunne ske, hvad enten der bliver tale om allieret landgang i Danmark eller ikke. Man anmoder om officerernes overslag over, hvad man i givet fald vil kunne påtage sig, hvilke broer, jernbaner, færger o. s. v. man vil kunne påtage sig at ødelægge samt hvilke våbendepoter, man vil kunne lægge hånd på i Danmark. Senere i brevet sendes en liste over de planlagte forsyninger fra England.

Derpå går Turnbull over til det prekære spørgsmål om faldskærmsorganisationen og dens rolle samt problemet om den øjeblikkelige sabotage. Han meddeler, at man samtidig med oversendelserne af våben til »Ligaen« agter at sende »Table«-organisationen materiel, og derpå styrer han direkte løs på hovedproblemet: »I have represented your views to Headquarters, namely that you do not wish unnecessary sabotage to disturb the status quo in Denmark. However, after long consideration, *the General Staff have decided that there are certain targets in Denmark which must be destroyed now, as soon as possible. These are targets whose destruction now can have a definite influence on the result of the war. One of these vital targets is the Helsingør-Helsingborg Ferry. This must be knocked out at any rate for some time*³⁹⁾. Therefore, Headquarters is training a limited number of men for this type of essential work. Top (Rottbøll) (and if available Hertugen (Borch Johansen)) is to lead the Table parties. Three men will be dropped under the scheme Table Talk (at the end of July if possible). These men will have received special instruction and also special equipment for the destroying of the ferries at Helsingør... it is sincerely hoped that you will not feel too strongly opposed to their work«. Og senere i brevet: »Table (faldskærmsorganisationen) will only be engaged on urgent special demolition work which is considered essential by the General Staffs. Please trust Headquarters that they will not order any action which is not considered a real contribution to winning of the war. We do hope you appreciate this. *We wish to avoid every risk which may endanger the Liga*«.

Pressionen er umiskendelig. Ligeledes anstrengelserne for at få »Ligaen« til at ændre opfattelse i spørgsmålet om sabotage. Skulle løfterne

³⁹⁾ Udhævelserne er Turnbolls.

til »Ligaen« holdes, måtte »Ligaen« bringes til at sanktionere planen. Men anstrengelserne var ligeså frugtesløse, som »Ligaen«s standpunkt var klart: Sabotage burde undgås. På det daværende tidspunkt forekom dens gevinster helt betydningsløse i forhold til dens risiko, og ikke mindst en engelsk-støttet eller engelsk-inspireret sabotageaktivitet ville rumme en alvorlig fare for den politiske arbejdsro og dermed en underminering af »Ligaen«s arbejdsmuligheder fremover. Heroverfor nyttede hverken løfter om kommende våbenleverancer til P-grupperne, henvisning til den allierede generalstab, understregning af færge-aktionens påståede strategiske betydning eller andre overtalelsesforsøg. For »Ligaen« stod det fast, at kærnen i det danske arbejde var efterretningsarbejdet og den uforstyrrede udbygning af P-ordningen med senere aktion for øje. Dette forudsatte bevarelsen af den politiske status quo, og al sabotageaktivitet burde derfor undgås, i det mindste indtil de psykologiske og militære omstændigheder var fundamentalt ændrede. Enkelte faldskærmsfolk kunne være ønskelige eller acceptable som kontaktfolk og telegrafister, men efter »Ligaen«s opfattelse var det ønskeligst, om såvel antal som opgaver blev stærkt begrænset, og at de i videst mulige omfang holdt sig i ro. Fra disse synspunkter førte der i realiteten ingen bro over til de engelske synspunkter og især da ikke til opfattelsen indenfor »S.O.E.«, hvor man inderst inde måtte ønske øjeblikkelige aktioner, omfattende modstand med alle midler og efter omstændighederne regulær rejsning. Det bør understreges, at ud fra tidens forudsætninger måtte »Ligaen«s opfattelse, baseret på nøgterne militære overvejelser, forekomme betydelig mere realistisk og mere saglig acceptabel end de engelske forhåbninger. Tyskerne stod i sommeren 1942 på højden af deres militære magt med tilsyneladende sikker kontrol over det meste af det europæiske kontinent. Ingen sikre tegn tydede på, at dette foreløbigt ville ændre sig. Under disse omstændigheder kunne enkelte sabotager, selv når de som i færge-spørgsmålet rettede sig mod væsentlige objekter, ikke i nævneværdig grad formodes at ville influere på den militære situation. Ingen kunne i 1942 forudse, at de europæiske modstandsbevægelser i tal, omfang, teknik og dynamik ville udvikle sig, som de gjorde, og at de på få måneder ville omkalfatre alle nøgterne og normale militære betragtninger om betydningen af undergrundskamp. »S.O.E.« kunne i sommeren 1942 nære et sådant håb, fordi organisationen nu engang var bygget af folk, der havde mod til at håbe, og fordi organisationen var sat til at forvalte troen herpå og til i praksis at bevise, at det ikke drejede sig om en tro, men om et fremsyn. »S.O.E.« forudså noget sådant, men havde med udgangspunkt i de da foreliggende kendsgerninger ikke mulighed for at overbevise herom med saglige argumenter, og »Ligaen« fastholdt sin opfattelse og fandt i de engelske argumentationer et ikke ringe element

af fantasteri og militært diletterteri. Medvirkende til »Ligaen«s bedømmelse var uden tvivl også, at arbejdet i Danmark fra starten havde været ramt af en serie tragiske uheld og langtfra havde virket overbevisende på officererne. Og netop nu, hvor London genoptog sin argumentation for aktivitet, rammes arbejdet af nye tragedier.

Det »Table-talk«-hold på tre mand, hvis oversendelse Turnbull havde bebudet i sit brev den 22. juni, havde længe været under træning og klar til indsats. Allerede i april havde en oversendelse været på tale, eventuelt med samme maskine, som bragte »Table Top«-holdet til Danmark. Allerede da må færgerne have været i søgelyset. Holdet, der bestod af faldskærmsfolkene Hans F. Hansen, Peter Nielsen og Knud E. Petersen, var specialtrænet og udrustet til sabotage mod disse færger, den såkaldte »Operation Barholme«. At den svensk-danske færgeforbindelse havde vakt den engelske opmærksomhed, hang sammen med de engelske oplysninger om tysk transit af materiel gennem Sverige, oplysninger, der ironisk nok også kunne støtte sig på meddelelse om tyske militærtransporter, oversendt netop af »Ligaen«. Fra engelsk side viste man i korrespondancen med »Ligaen« stor interesse for de tyske transportere denne vej og søgte både gennem forbindelser i Sverige og Danmark at fastslå deres omfang og art og i særdeleshed, hvor meget af de overførte betydelige godsmængder, der gennem Sverige gik videre til Finland og Norge. Selve uddannelsen af det særlige »Table talk«-hold vidner om den betydning, man tillagde sagen.

»Table talk«-holdet blev efter planen oversendt i slutningen af juli. Natten mellem den 31. juli og den 1. august landede de tre mand på Jyllands første nedkastningsplads i nærheden af Farsø i Himmerland⁴⁰). Rottbøll fik her lejlighed til i samarbejde med lokale modstandsfolk fra Dansk Samling at gennemføre en af de få aktioner, der blev forundt ham at føre igennem. De tre mand kom lykkeligt ned, men derimod lykkedes det på grund af forkert kast fra maskinen ikke at bjerge det uundværlige materiel, der havnede mange kilometer borte fra den udpegede plads. Operationen blev således kun en betinget succes, og aktionen mod færgerne var foreløbig uigennemførlig efter programmet. Inden uheldet lod sig afbøde gennem en ny nedkastning, skete de tragedier, der for mange måneder udslykkede mulighederne for en øjeblikkelig »S.O.E.«-indsats i Danmark.

Handlingsforløbet skal her kun kort refereres. Det er i detaljer skildret i »Kontakt med England« kap. 12.

Den 5. september dræbtes Paul Johannesen under radiosending i København. Den tyske pejletjeneste var i sommerens løb blevet udbygget, kun få sendesteder lod sig fremskaffe, og vagtsystemet omkring

⁴⁰) Nedkastningen er i detaljer beskrevet i »Kontakt med England« s. 161–64. »Operation Barholme« er behandlet samme sted.

sendingerne havde ikke ladet sig tilfredsstillende udbygge. Man manglede både folk og erfaringer. Johannesens død blev en følge af disse forhold, og med hans død indledtes et sammenbrud i løbet af få uger af hele faldskærmsorganisationen.

Tilbagekaldelse af Mogens Hammer havde længe været en mulighed, man i London havde opereret med, både fordi Hammer efter Londons opfattelse, bygget på rapporter fra Danmark, havde vist ufor-sigtighed, og fordi han havde haft vanskeligheder ved at indordne sig under de ordrer, London udsendte om hans arbejde. Så sent som den 28. august indskærpede Hollingworth påny i et brev til Rottbøll, at Hammer absolut måtte indordne sig og begrænse sig til sit arbejde som telegrafist og undlade al anden aktivitet. Bl. a. havde han indladt sig på at sende militære efterretninger, hvilket man direkte og ikke uden irritation frabad sig: »Please use your influence with Arthur (Hammer) to see that he sticks to his job. We appreciate of course getting his little maps and items of intelligence, but I would repeat that his job is quite clearly defined as a radio operator. We get enormous quantities of most excellent intelligence from those people who are responsible for it«. Endnu den 28. august var imidlertid en tilbagekaldelse af Hammer ikke besluttet, og det synes sikkert, at beslutningen herom er truffet i Danmark umiddelbart efter Johannesens død. En række farer for oprulning af arbejdet tårnede sig nu op, og Hammer blev anset for at være den mest udsatte. Sammen med Borch Johansen sejlede han i kajak til Höganäs fra Nordsjælland og ankom til Stockholm den 22. september. Den 24. sendte han rapport om turen tilbage til Danmark. Den stemmer ganske med Borch Johansens efterkrigsberetning om turen.

Inden denne rapport nåede frem, var Rottbøll dræbt. Den 26. om morgenen dræbtes han under arrestationsforsøg. Den oprulning, der indledtes med Johannesens død, havde nu også nået ham. Og med Rottbølls død blev sammenbruddet næsten totalt. De kontakter, der bandt de resterende faldskærmsfolk sammen, gik for en stor del i stykker, og uden ledelse, uden konkrete opgaver og uden håb faldt arbejdet helt fra hinanden. I løbet af efteråret besluttedes evakueringen af Max Mik-kelsen, Hans F. Hansen og Knud E. Petersen. Men også dette gik galt. I begyndelsen af december arresteredes de tre mænd under flugtfor-søg fra Skodsborg. Deres videre skæbne blev en lang række lidelser i tyske fængsler, indtil befrielsen i Tyrol i maj 1945.

Mogens Hammers tilbagevenden

Imidlertid var Hammer vendt tilbage til Danmark. Umiddelbart forinden hans ankomst til London havde man der modtaget meddelelsen om Rotthølls død, og Hollingworth traf nu den forbløffende beslutning at anmode Hammer om hurtigst muligt at vende tilbage til Danmark. Hammer, hvis mod var grænseløst, accepterede det uden tøven, og den 19. oktober sprang han, iført en specialkonstrueret gummidragt, ud over Kattegat udfor Tisvilde og svømmede i land. Den 20. nåede han København⁴¹).

Havde Hammers stilling været vanskelig tidligere, var den nu uendelig meget sværere. Han var eftersøgt, tyskerne og politiet havde hans signalement, og hans tidligere kontakter var kompromitterede. Men hertil kom, at han var blevet sendt tilbage uden præcise opgaver og instruktioner, og at han havde ordre til under ingen omstændigheder at kontakte nogen af modstandsfolkene eller medarbejderne direkte, men kun gennem mellemænd. Overfor dem, han indirekte måtte træde i forbindelse med, måtte han ikke afsløre sin virkelige identitet, men skulle »præsentere« sig som »Lindberg«. Selv med Mogens Fog, der havde indvilliget i at overtage Borch Johansens funktioner som en art leder af faldskærmsfolkene arbejde og mellemmand mellem dem og de illegale grupper, måtte han ikke træde i direkte kontakt. Dette ejendommelige og i det lange løb naturligvis helt umulige arrangement er gennemgået i »Kontakt med England«. Det belyses nu yderligere i det nye materiale. I brev til Mogens Fog den 14. november skriver Turnbull: »I know that you have already been in touch with the new Table Top (Hammer). You know that he was recently put into your country and that he has strict instructions not to contact anybody direct . . . . Table Top will be in touch with ORANGE (Fog) through a cutout (mellemmand) and contact between Table Top (Hammer) and Skov (»Ligaen«) will be maintained through Orange (Fog) although full collaboration between the three organisations will be effected only in Stockholm and London. Close contact in the field apart from the mentioned above is discouraged«. End ikke Turnbull blev af Hollingworth orienteret om beslutningen om at tilbagesende Hammer. Den 12. oktober skrev han til »Ligaen«, at Hammer nu var sikkert i England. Da var beslutningen om tilbagesendelsen forlængst truffet. Og endnu i december kan Turnbull meddele officererne, at han ikke selv ved, hvem »den nye Table Top« er, kun at en afløser for Rotthøll er sendt

⁴¹) I »Kontakt med England« s. 178 står der herom: »Tidspunktet for denne hans anden ankomst til Danmark lader sig ikke fastslå helt nøjagtigt, men det synes at have været i midten af oktober, muligvis i slutningen«. Datoen kan nu efter oplysninger fra fru Else Glarbo ansættes præcist til d. 19. oktober. (Brev fra fru Glarbo 9. 1. 1955. Eget arkiv).

til Danmark med ordrer om ikke at kontakte nogen anden end Fog og kun kontakte denne indirekte. Man har derfor heller ikke, skriver Turnbull, på forhånd meddelt officererne noget om den nye leders oversendelse, og deres arbejde vil ikke blive belastet af hans tilstedeværelse i Danmark.

At Mogens Hammer i begyndelsen søgte at holde sig disse umulige instrukser efterrettelig, er oplyst af en af dem, der i de første dage hjalp ham som mellemmand, fru Else Glarbo. Denne, der var ansat på Københavns skattevæsen sammen med Hammers halvsøster, havde siden juni 1942 hjulpet Hammer og Rottbøll med fremskaffelse af rationeringsmærker, og hende opsøgte Hammer den 20. juni umiddelbart efter ankomsten til Danmark. Hendes skildring af Hammers ankomst og forsøget på at etablere kontakter giver et levende billede af den illegale skyggetilværelse, der skimtes bag de samtidige rapporter og korrespondancer og skal citeres her: »Den 20. oktober ringede en anonym herre til mig ved 12-tiden og bad mig om at se over i Ørstedsparken »om 10 minutter«, og da jeg kom derover mødte jeg Mogens Hammer i det samme tøj, som ved afrejsen, blot så han nu forfærdelig ud – derangeret i tøjet – ubarberet og støvet. Han fortalte, at han var kommet dagen før, kastet ned i vandet ved Nordsjællands Kattegatskyst – var svømmet i land, og da der noget efter var kommet nogle biler . . . . overnattede han i en halmstak, huggede senere en cykel . . . (han) fortalte mig . . . at han havde ordre til selv at sidde uset og trække i trådene, ingen måtte kende ham. Jeg lånte ham en skrivemaskine, og han fik travlt med at skrive nogle breve . . . . Senere tog vi ud til Ordrup, hvor jeg lagde et brev i brevsprækken på Mogens Fogs dør. Mogens havde mørke briller på, havde stukket noget i næsen, der nærmest gjorde den uformelig, og hans skikkelse så også underlig uformelig ud . . . Den 22. okt. i frokostpausen skulle jeg afhente svar på et af hans breve hos en dameskrædderinde, der boede ved Gl. Strand. Som legitimation fremviste jeg en overreven tikroneseddel; redaktøren . . . der havde fået en anden halvdel af sedlen tilsendt, kom selv tilstede og forsikrede ikke at ville være med mere – det var for farligt – men hvis ingeniør Lindberg ville tale med »dem«, ville han kunne træffe dem hos Davidsen på Åboulevarden på et nærmere angivet tidspunkt. Jeg havde en taxa holdende, der kørte mig til Illum, hvor jeg havde fået besked på at køre op med en elevator og ned med en anden og forvise mig om, at der ikke var nogen efter mig, ved bagudgangen holdt Mogens i en anden taxa, der kørte til Kultorvet, hvor jeg afhentede et brev til Mogens. Om eftermiddagen hentede jeg et brev på Politiken og et på Nationaltidende, med dem cyklede jeg på kryds og tværs gennem smågaderne, tog et S-tog fra Østerport til Vesterport – skiftede der til et modgående S-tog, hvor jeg i den bagerste vogn overgav Mogens de afhentede breve,

han havde samme mærkværdige forklædning som den første aften, og han fortalte mig senere, at han havde overvåget mig på begge mine ture, hvad jeg ikke havde mindste anelse om. Man kan vel roligt sige, at han i hvert fald på det tidspunkt iværksatte de kraftigste sikkerhedsforanstaltninger . . . På kontoret var der i et stykke tid en hr. From (formentlig Fog)⁴²⁾, der telefonerede til mig, at jeg kunne vide-regive forskellig besked til »ingeniør Lindberg«⁴³⁾.

At Hammers arbejdsmuligheder var de slettest tænkelige, synes indlysende. Og afgørende var det, at det slet ikke var Londons tanke, at han skulle opnå konkrete resultater. Hans opgave var – med et udtryk af Hollingworth – »at træde vande i Danmark«. Nogen støtte fra hovedkvarteret var ikke i vente. »S.O.E.«s planer i Danmark var sat i bero, til en ny leder, Flemming Muus, var uddannet, og i foråret 1943 kunne komme til landet. Det er sandsynligst, at Hollingworth ikke har gjort Hammer dette klart, og at Hammer selv levede i den illusion, at han senere skulle være med, når arbejdet for alvor skulle gå i gang. Noget sådant eller blot en rimelig anerkendelse af indsatsen blev der aldrig tale om. I foråret 1943 blev han kaldt tilbage til London med løfter, der ikke blev indfriet.

Engelsk pression for sabotage

Faldskærmsorganisationens sammenbrud er her rekapituleret, fordi det dannede baggrunden for den fortsatte drøftelse mellem London-Stockholm og »Ligaen« om igangsættelse af sabotage i Danmark. Fra september var det indlysende, at faldskærmsorganisationen ikke var i stand til at indfri Londons forventninger om øjeblikkelige aktioner. Til gengæld forøgede London pressionen på »Ligaen« for at få denne til at gå ind i et sabotagearbejde og principielt ændre standpunkt i denne sag. Gradvis voksede pressionen, og den principielle uoverensstemmelse uddybedes.

Der savnes et direkte svar fra efterretningsofficererne på Turnbulls henvendelse den 22. juni, men af Turnbulls breve til »Ligaen« efteråret og vinteren igennem fremgår det klart, at den engelske appel om en positiv holdning til sabotagen forblev virkningsløs overfor officerernes tydeligt definerede standpunkt. Dette gjaldt både den konkrete færgesak-tion, hvor officererne dog fremskaffede de fornødne oplysninger om forholdene omkring den tyske transit, som den principielle holdning til sabotagen overhovedet. Samtidig fremgår det, at officererne med bekymring fulgte den aktivistiske linie, Christmas Møller slog ind på, og overfor englænderne må have gjort gældende, at en sådan kurs ikke

⁴²⁾ Formodningen er rigtig. Fogs hyppigst anvendte dæknavn var From.

⁴³⁾ Anf. brev af 9. 1. 1955. Eget arkiv.

var i overensstemmelse med forårets tilsagn om den engelske politik. Officerernes synspunkter blev fremsat ikke alene skriftligt, men også mundtligt. I to breve fra Turnbull til »Ligaen« – af 28. 8. og 28. 9. – refererer han til mundtlige drøftelser i Stockholm med en repræsentant for officererne, men fastholder i begge breve, at man også efter at have hørt de danske standpunkter må holde sig til de principielle synspunkter, som blev fremsat i brevet den 22. juni.

I de to anførte breve samt i et brev, Ebbe Munck den 29. september sendte hjem, bliver spørgsmålet om Christmas Møllers holdning og hele stilling taget op. Den 28. august skriver Turnbull, at han i juni og juli har været i London og der truffet Christmas Møller. Det er nu tanken, meddeler han, at denne skal overtage formandsskabet i Det danske Råd⁴⁴), og han udtrykker almindelig tilfredshed med Christmas Møllers tilstedeværelse i London, der efter hans opfattelse vil blive af stor værdi for Danmark. »We believe his great value is as a kind of super Ambassador of Denmark in the outside world«, skriver Turnbull. Men derpå fortsætter han: »Christmas is, of course, inclined to be much too interested in Table work (»S.O.E.«s arbejde) and in the Princess' plans (P-planen). He has been told straight out that he can advise in a general way, but that he will not be informed of Table plans or of any other plans inside Denmark which are entirely secret. We are convinced that Christmas is inclined to talk too much and we hope that his activities will be confined to the political field. Therefore you can be quite satisfied that he will not be told anything really secret. We think you will be pleased to hear this«. I det nævnte brev fra Munck omtaler også han holdningen overfor Christmas Møller og anvender det skarpe udtryk om ham, at han »er sat på plads«.

Dette er formentlig den ældste eksisterende erklæring om »S.O.E.«-folkenes bestemte og under hele krigen fastholdte nægtelse af at indvi Christmas Møller i og holde ham à jour med den operationelle udvikling i Danmark, en holdning der meget stærkt bidrog til at isolere ham⁴⁵). Ønsket om, at han således blev forholdt viden om den underjordiske udvikling i Danmark, kom, som det vil fremgå, ikke alene fra de engelske ledere i »S.O.E.«, men også fra Danmark selv.

Herom var der enighed. Derimod kunne Turnbull langtfra erklære sig enig med officererne, når disse gjorde indsigelse mod Christmas Møllers store sabotage-tale i B.B.C. den 6. september – fire dage efter at Buhl i dansk radio havde fordømt sabotagen. I sit brev til »Ligaen« den 28. september gik Turnbull nøje ind på sagen og gjorde det klart, at sabotage ikke bare i Danmark, men over hele Europa nu var den britisk-amerikanske generalstabs ønske, og at både den britiske luft-

⁴⁴) Dette skete d. 5. september 1942.

⁴⁵) Jfr. herom »Hemmelig alliance«, specielt II s. 254.

minister, Sir Archibald Sinclair, og den britiske minister for økonomisk krigsførelse, Lord Selborne, nu over radioen havde opmuntret de besatte lande til sabotagekamp mod de tyske kommunikationslinier. Man anså en sådan altomfattende sabotage for aldeles krigsvigtig i den vinter, man nu gik ind i. Christmas Møllers tale var derfor i fuld overensstemmelse med de allieredes politik: »It is for this reason that the various British Ministers and also Christian (Christmas Møller) have all begun to advocate sabotage of German communications in a general way«. Og senere i brevet: »You will see that Christian is not to blame in this, but has actually been acting at the suggestion of the General Staff. It is not considered that there is anything compromising in radio speeches since they do not give away organisations or persons, but merely express the general wish for sabotage«.

At »Ligaen« måtte se med uvilje på den udvikling, der nu blev slået til lyd for fra London, kan ikke undre. Heller ikke undrer de argumenter, der lader sig læse ud af Turnbulls modargumentation: At sabotagen ville være betydningsløs og i Danmark skadelig for den fortsatte planlægning af organiserede grupper, og at den ville være direkte farlig for det arbejde, der var i gang. En henvisning fra officererne til de særlige forhold i Danmark må også have forekommet. Turnbulls svar er afvisende og påfaldende skarp i tonen. Det klinger af irritation, når han understreger, at man i London nok er oprigtigt taknemmelig for officerernes synspunkter, og at man også er indstillet på at moderere sine ønsker efter de enkelte landes situation, men at opfordringen går ud til alle besatte lande, og at også Danmark nu må være med: »London is now impatient with the state of affairs in Denmark and insists with all respects to Danish patriots, that Denmark must fall into line with their comrades in other countries, and contribute something real now to breaking down the German system of communication and transport«. Turnbull gør opmærksom på, at han overfor London har påpeget faren ved, at en dansk sabotage kan føre til en tysk magtovertagelse i landet, og at forholdene netop nu er så kritiske, at noget sådant under alle omstændigheder kan befrygtes. Han skriver: »It is even possible that the Germans will take over in the near future without »Liga« ever having had the opportunity of proving whether or not the P plan will work. It would be tragic if the Germans were to take over this year without any sabotage or anything else having been done to harm them in Denmark, and therefore it seems to me personally that the best plan would be for »Liga« to agree to put the P plan into operation this year, perhaps in November as »Liga« suggested was possible when he was here in Stockholm... I fear that London are absolutely determined to have some activity in Denmark in the nearest future since Denmark is the only country at present in which no

organised sabotage activity against the Germans has been carried out . . . . . I must say that for Denmark's future reputation it would be a very wise thing to make her contribution soon when it will really affect the result of the war, and not later when the war is already practically won . . . .«

14 dage senere – den 12. oktober – fortsætter Turnbull sin pression. På ny har London pålagt ham at understrege ønsket om, at der nu sker noget i Danmark, og Turnbull tilføjer, at »Ligaen« nu er den eneste organisation i Danmark, der har muligheder for alvorligt at skade det tyske transportsystem. Officererne har selv hævdet, skriver han, at de langt mere effektivt end faldskærmsorganisationen kunne gennemføre aktioner, hvis sådanne skulle gennemføres, og Turnbull appellerer derfor til, at aktioner gennemføres enten nu eller i den allernærmeste fremtid. Det ville være særdeles farligt for Danmark, om det skulle kunne siges, at man i Danmark ikke var villig til at gøre noget-somhelst for de forenede nationers sag, før efter at krigen var vundet, eller efter at den i praksis var vundet. Turnbull henviser atter til, at den allierede generalstab har anmodet om, at Danmark nu viser sin solidaritet. Selv et par enkelte aktioner vil være af værdi: »One or two good blows . . . would probably have more effect . . . than any larger scheme later next year.« Herpå understreger Turnbull igen den strategiske nødvendighed af et almindeligt angreb på det tyske transportnet og anmoder »Ligaen« om at fremsætte forslag om nogle enkelte punkter, man kunne påtage sig at angribe. I givet fald ville man fra engelsk side søge at koordinere sådanne sabotagehandlinger med engelske bombangreb, så man fra tysk side kunne være i tvivl om, hvad der havde forvoldt de opståede skader.

Hensynet til, at »Ligaen« nødtigt måtte direkte kompromitteres, var således ikke helt glemt i den aggressive argumentation.

Turnbull ender: »I must impress that it is most important for Liga to show willingness to help in this matter since in a way it is a test of the good-will not only of Liga but also of Denmark to make a positive contribution to the cause which will eventually bring freedom to Denmark«.

Den afsluttende passage falder i øjnene. Det er vanskeligt at frigøre sig fra det indtryk, at netop denne passage kan antyde et overordentlig centralt motiv bag den engelske pression: At man i praksis ønskede en prøve på »Ligaen«s evne og vilje til aktiv indsats. På langt sigt var den engelske politik – og især »S.O.E.«s politik – rettet mod en dansk modstandskamp. Man havde derfor oversendt faldskærmsfolkene. Man havde med dette sigte accepteret P-planen og lovet den materiel støtte. Nu var faldskærmsorganisationen midlertidigt brudt sammen, selvom man søgte at opretholde rammerne om organisationen, indtil

en ny og virkelig indsats var mulig, og foreløbig var kun »Ligaen« intakt. Man havde imidlertid stadig fastholdt kontakten til begge organisationer, spillede så at sige på to strenge, og inden man lagde sig fast på en langtidspolitik, ville man gerne overbevise sig om effektiviteten bag »Ligaen«s P-planer. Officersorganisationen rummede med sine forbindelser til en intakt militærorganisation bag de tyske linier store muligheder, men man havde ingen kommando over disse muligheder. Organisationens effektivitet og værdi var sikker og prøvet, hvor det drejede sig om efterretning, og man ville under ingen omstændigheder slippe denne uhyre værdi, men organisationens effektivitet i en kampsituation var endnu kun et postulat fra »Ligaen«s side, og meget tydede på, at »Ligaen« til syvende og sidst havde en helt anden opfattelse af situationens krav og specielt en helt anden tidstabel, end den, man opererede med i London. En prøve måtte set fra London være en særdeles ønskelig ting. Kendskabet til den danske organisation kunne ikke være indgående nok.

Derfor gik Turnbull også i sit næste brev til København – den 13. okt. – ind på det spørgsmål, om »Ligaen« kunne sende en repræsentant til London for der at opretholde en fast forbindelse med hovedkvarteret. Mange misforståelser kunne tænkes at opstå i den nærmeste fremtid, fremhævede Turnbull, og det var af største vigtighed, at der opnåedes fuldstændig sympati og forståelse mellem »Ligaen« og London. Et sådant arrangement ville også spare tid, derved at ikke alle spørgsmål skulle drøftes i detaljer over Stockholm. Samtidig gentog Turnbull en tidligere fremsendt opfordring til en ledende dansk socialdemokrat om at komme til London. Han nævnedes som tidligere Hedtoft Hansen og understregede, at det efter Londons opfattelse var vigtigt, at der, såfremt tyskerne overtog magten i Danmark, kunne dannes en »representative committee« af danske i London.

Spørgsmålet om en dansk repræsentant for »Ligaen« blev ikke løst i efteråret 1942. Først i oktober 1943 kom kaptajn Gyth til London som forhandler for officererne. Men da var meget forandret. Tyskerne havde taget magten, sabotagen var i fuld gang, og det engelske arbejde for en dansk undergrundshær var knyttet til samarbejdet med de civile grupper, der gennem faldskærmsorganisationen var i teknisk forbindelse med de allierede. Da var P-planen ikke længere aktuel, og officererne koncentrerede om det, der blev deres afgørende indsats, efterretningsarbejdet. En meddelelse fra Turnbull den 8. januar 1943 om, at man fra engelsk side ikke vil være i stand til at afhente en ledende socialdemokrat og en stabsofficer i flyvemaskine, er det eneste mærke i korrespondancen af, at denne sag har været genstand for yderligere drøftelse.

Forskellige synspunkter

Med oktoberskrivelsen fra Turnbull nåede den engelske pression et foreløbigt højdepunkt. Noget konkret resultat kom der ikke ud af appellerne. Militært har de engelske betragtninger om værdien af en strategisk sabotage på det daværende tidspunkt næppe været egnede til at gøre indtryk på officererne og få dem til at skifte standpunkt. Politisk har de muligvis virket med større styrke. I november fremsendte officererne i det mindste en større plan om en omfattende befrielsesaktion på Sjælland, der imidlertid forudsatte engelsk militær støtte af faldskærmstropper. Turnbull gav London meddelelse om planen, men måtte – i brev af 4. december – meddele »Ligaen«, at man var ude af stand til at imødekomme sådanne krav og heller ikke følte sig tilstrækkeligt orienteret om de danske planer til at kunne tage stilling til dem. Hvad London kunne love i tilfælde af større aktioner var luftbombardementer, og igen blev spørgsmålet om færgeforbindelserne her rejst: »Could you let me know immediately which targets you would like to be bombed heavily in the event of your revolt taking place. If it were impossible to make a big scale revolt, would you consider one or two limited operations including the seizure of Helsingør for long enough to destroy the port facilities completely after which your forces would proceed to Sweden for internment. This would seem to be a limited objective which would undoubtedly be of great use to the common cause if at the same time one or two other sabotage shock groups could dispose of other important communication points in Denmark«.

Har officererne med denne storstilede »revolte-plan« – Turnbull taler i sit svar om en anmodning om 3000 mand faldskærmstropper – villet lægge tingene op i et urealisabelt plan, eller er det muligheden for et tysk sammenbrud i El Alamein- og Stalingradmåneden, der ligger bag. Sikkert er det, at London reagerede køligt, og at der ikke kom noget ud af det hele. Snarere synes planen at have svækket Londons tillid til, at samarbejdet med officererne frembød realistiske muligheder for det kommende modstandsarbejde. I foråret 1943 vender Ebbe Munck tilbage til den engelske afvisning og skriver hjem om den engelske skuffelse over resultaterne af P-planen: »Den omtalte skuffelse, der også er kommet til udtryk, refererer sig endvidere efter min opfattelse blandt andet til den sensationelle meddelelse D.101, som man på engelsk side mente var mindre vel overvejet og praktisk uigennemførlig. Endelig kan den såkaldte skuffelse også være foranlediget af forskellige antydninger »om en større aktiv indsats«, der kun delvis er blevet indfrie«. Ebbe Muncks sidste bemærkning hentyder til, at officererne samtidig med den store plan i november havde oversendt en skrivelse, der berørte officerernes planer for en kommende sabotage,

og her havde bebudet, at man arbejdede med større planer. I sin svarskrivelse af 4. december udtrykker Turnbull sin oprigtige glæde over den vending i standpunkt, dette er udtryk for, og senere – den 2. februar 1943 – vender han tilbage til disse større planer: »London are most anxious to have details from you as soon as possible about your plan for »Noget større« which you mentioned in your document D.102 with reference to our request for certain acts of sabotage against German transport . . . it will create an excellent impression in England if you are prepared to do this, and you can be quite sure that *nothing* will be told anybody of it other than to our own General Staff.« I samme skrivelse nævner Turnbull det faktum, at Jylland nu er rømmet for danske tropper, og at en sabotage herovre derfor ikke vil kunne have den samme ødelæggende virkning for hærens organisation som før rømningen. Man har i »S.O.E.« draget den slutning, at det ville være rigtigt at koncentrere faldskærmsfolkenes arbejde her. Fra tysk side ville man ikke kunne mistænke »Ligaen« eller andre danske officielle organer for at være indblandet i sabotageaktioner i Jylland.

Faktisk blev tyngdepunktet for »S.O.E.«s virksomhed fra foråret 1943 flyttet til Jylland.

De engelske forestillinger om »Ligaen« som centrum i den kommende modstandsudvikling var urealistiske og viste sig i løbet af vinteren 1942–43 at være uden bund i virkelighedens verden. Lykkeligvis holdt officererne hovedet koldt under den engelske pression og koncentrerede sig mere og mere om den opgave, de kunne løse og løse bedre end nogen anden, fremskaffelsen og oversendelsen af tættere og tættere efterretninger. Med kendskab til den senere udvikling er det ikke svært at slå fast, at en sabotage-aktivitet organiseret af officererne og gennemført af deres mandskaber, omgående gennem arrestationer og razziaer ville have ført til afsløring og til tysk aktion mod hæren og antagelig mod regering og samarbejdspolitik. Og det var ikke officerernes mandat at fastlægge Danmarks politik. Det var deres fortjeneste, at de efter en rent privat vurdering gik til ydergrænsen eller endnu længere for at yde de allierede så store tjenester, som deres særlige stilling nu engang gjorde det muligt. De bidrog herved til at mildne konsekvenserne af en dobbeltbundet politik og bidrog til at forberede omstillingen til den kamp, der måtte komme. Det er til belysning af situationen og dermed af de yderst spinkle muligheder, officererne havde for at engagere sig dybere med de engelske planer, end de gjorde, af interesse at konstatere det tyske syn på den danske hær. Det var præget af den dybeste mistænksomhed, og det fremgår klart, at hæren i forhold til den tyske værnemagt bevægede sig på ydergrænsen af, hvad situationen kunne bære. Fra udgangen af 1942 var den tyske øverstbefalende i Danmark, general v. Hanneken, nået til den faste overbevisning, at den danske

hær måtte opløses. Dens eksistens repræsenterede en fare, man fra tysk side ikke burde acceptere, og man havde brug for dens våben. Fra januar 1942 startede han overfor den tyske overkommando en voldsom kampagne for at få hæren opløst. Kun Wernes Bests kraftige indsigelser udfra politiske grunde holdt v. Hannekens initiativ i skak. Det er i denne særlige forbindelse af interesse at konstatere, at den danske efterretnings-tjeneste specielt er i søgelyset, og at dens aktivitet spiller en vigtig rolle i v. Hannekens argumentation. »Der Nachrichtendienst der dänischen Wehrmacht gegen uns scheint mir weitgehend ausgebaut«, skriver han til Keitel d. 22. januar 1943, da han åbner sit felttog⁴⁶).

Også af denne grund var de engelske forestillinger om »Ligaen« som en mulig kerne i en øjeblikkelig sabotageaktivitet uholdbare. Når det overhovedet kom så vidt i forhandlinger, som det gjorde, om »Ligaen« som centrumsled i den modstandskamp, man fra England efterlyste, skyldtes det, at det først efterhånden blev klart, at der i realiteten var et svælg i opfattelsen indenfor »S.O.E.« og blandt »Ligaen«s officerer om de opgaver, der stod for. Fra den ene side – London – sigtede man mod en omgående iværksættelse af talrige enkeltaktioner, gennemført og fastholdt gennem måneder og år til en stadig mere omfattende underminering af det tyske herredømme. Fra »Ligaen«s side sigtede man, og måtte man sigte, på forberedelse til en slutkamp samt på etablering af stabilitet efter kampen, hvis absolutte forudsætning var et tysk sammenbrud samtidig med en allieret sejr.

Nyt Stockholmmøde

Dette modsætningsforhold blev endeligt konstateret i foråret 1943, da nye mundtlige forhandlinger fandt sted i Stockholm. Den danske forhandler var denne gang oberst E. Nordentoft. I marts var han i Stockholm til nye drøftelser med Turnbull og Ebbe Munck. Umiddelbart efter forhandlingerne rapporteredes synspunkterne til London, og den 26. april 1943 kunne Turnbull meddele Londons svar. Det skal her bringes i fyldigt uddrag:

»(a) The report on your interview with Peter N. (Nordentoft) is extremely interesting and has been discussed with the General⁴⁷. We should like to assure you first of all in this preliminary reply that the line you took in this interview is fully approved here.

⁴⁶) Skrivelse fra v. Hanneken til Oberkommando der Wehrmacht d. 22. januar 1943, de tyske militærarkiver, Rigsarkivet. I disse arkiver findes et betydeligt materiale til belysning af v. Hannekens forsøg på at opnå en opløsning af den danske hær samt til Bests imødegåelse af dette forsøg. En nærmere redegørelse herfor falder udenfor rammerne af denne afhandling.

⁴⁷) Chefen for »S.O.E.«, Major-General Sir Colin Gubbins.

- (b) We are very sorry to think that Peter N. (Nordentoft) was a little upset by our line. However, we must emphasise again that, although we understand the Liga's attitude, we think that it does not necessarily coincide with the United Nations' strategy – which is that the Germans must be harmed now. Nor, incidentally, do we think that the Liga's attitude is based on a very clear grasp of the situation. Clearly the Germans are not going to leave a potentially revolting army in their midst. The first sign of the outbreak of a second front anywhere in Europe will bring the Germans down on the Liga forces. Certainly this would happen the very moment Norway were invaded.
- (c) The only point about which we are a little worried is that Peter N. may have got the impression that our policy necessitates violent action by Liga in the immediate future, which would only result in their being »blown up«, in their being dissolved and in their losing the chance of doing something on a big scale in the future. In our opinion, this need not happen at all. We do *not* want any premature execution of the »P« plan, but we do ask Liga to use their unique position to some purpose before the war is won and we think that Liga can do this by arranging certain damaging acts of sabotage now. This is all we mean by calling on Liga to show »good faith«. This is to say, not »good faith« in the sense of convincing us that they are on the same side as we are and anxious to beat the Germans, but »good faith« in the sense of convincing us that they really intend to make a *positive* contribution towards winning the war and that they can do so. We very much hope that Peter N. (Nordentoft) did not go away with the idea that we mistrust him and his colleagues in any way. This is certainly not the case. However, we want action now because we need it now and because we think it most unlikely that the conditions for realising the »P« plan will ever exist.
- (d) With regard to sabotage, we think there is a certain inconsistency in Ligas attitude. Peter N. (Nordentoft) said that any sabotage that Liga could do would be »just another train or just another factory« and then he claimed at the last moment that the sabotage at the large plant had been at least planned and arranged for by Liga. This latter was a very valuable contribution. We hope very much that Liga will continue to furnish us with intelligence, but we are equally determined to go ahead with the Table plans (udviklingen af faldskærmsorganisationens arbejde). If they can help us with this by such warnings as they have given us in the past we shall be most grateful. We hope, also, that they on their part will go ahead with the sabotage they have been organising and

which, whoever does it, is much appreciated here. As for the »P« plan, if Liga feel that it is of such importance that they must store it up for the future even at the risk of stopping immediate sabotage for fear of losing their organisation, we shall certainly make no effort to force Ligas hand. Further, we should like to assure Liga that the attitude we take and the claim we make are determined by the strategic needs of the United Nations as a whole. Please take the earliest opportunity of emphasising this to Liga and also of assuring them that their fears of the excessive influence of civilians here are quite unfounded. All decisions taken are military and neither Liga's affairs nor our attitude to their country have ever been discussed with their fellow-countrymen here. The policy which has been decided on here is well considered, is unchanged and accords fully with the attitude which Jarlen (Turnbull) took at the interview with Peter N. (Nordentoft).«

Det engelske svar yder ikke officererne retfærdighed. Uanset at forhandling og svar havde drejet sig om P-plan og ikke i første række om efterretningsarbejdet, der lå så fast forankret, at en drøftelse her var mindre betydningsfuld, så er de engelske sætninger om, at »we do ask Liga to use their unique position to some purpose before the war is won«, eller at man beder dem overbevise om, at de »really intend to make a positive contribution towards winning the war«, aldeles uden ræson. De er vel kun forståelige, om man gør sig klart, at nu var blikket i »S.O.E.« ufravendt rettet mod sabotage, strejke, undergrundskrig og alle andre former for fysiske slag, rettet mod tyskerne. Alt andet gled så i baggrunden. Vi ved fra Ebbe Muncks dagbog, at forhandlingerne mellem Turnbull og Nordentoft til tider havde haft en »lidt pinlig karakter«⁴⁸⁾. Det forundrer ikke.

Det engelske svar forekommer heller ikke ganske klart. På den ene side indeholder det en godkendelse af, at P-planens grupper holdes tilbage, på den anden side udtrykker det ønsket om, at de sættes ind i sabotage. Men på et centralt punkt er svaret aldeles utvetydigt: Med kraftig henvisning til de allieredes strategi slås det fast, at man fra London ønsker aktion nu – på den ene eller den anden måde. Kan dette ikke opnås gennem en øjeblikkelig indsats af P-planens grupper, så agter man nu at realisere de planer, man hele tiden havde holdt i baghånden, om overførsel til Danmark af faldskærmsfolk i større tal og al den støtte, som omstændighederne nu engang tillod, til de danske civile grupper, hvis voksende aktivitet ikke var forblevet ubemærket i London. Noget hensyn til »Ligaen« i denne henseende er der nu ikke længere tale om. Man er i London klart indstillet på en aktivistisk linie,

⁴⁸⁾ Citat herfra i »Kontakt med England« s. 191.

og henstillinger fra København-Stockholm fejtes nu af bordet. Denne udvikling var, da Turnbull meddelte »Ligaen« det engelske svar, allerede i fuld gang. I februar var fire mand nedkastet ved Holte, og i marts var yderligere en række faldskærmsfolk med Flemming B. Muus som leder ankommet til de jyske pladser. I april var de betydningsfulde nedkastninger omkring Hvidsten i fuld gang. Og denne gang var der ingen valenhed i instrukserne til »S.O.E.«s personel i Danmark. Overfor modstandsfolk som overfor politikere og overfor enhver, der havde mulighed for at skaffe sig og ret til at få besked, kunne Flemming Muus uden forbehold slå fast, at det var de Forenede Nationers strategi, »that the Germans must be harmed now«. Dette slog Muus fast – og både det og den støtte hans organisation fra nu af kunne yde de egentlig kæmpende – de civile grupper – fik definitiv betydning for udviklingen frem til og med den 29. august 1943.

En uforandret politik kaldte London i brevet til Turnbull denne holdning. Dette er sikkert rigtigt. I »S.O.E.« var det denne holdning, man hele tiden havde været advokat for og regnet med. Set fra »Ligaen«s side så det dog anderledes ud. Blot eet år tidligere havde man frasagt sig en sådan politik. Men der var sket meget siden: El Alamein – Fransk Nordvestafrika – Stalingrad – Tunis – sejr over ubådene. Nu var de allierede i offensiven. For Danmark var det høje tid.

En kommentar til det engelske svar fra Ebbe Munck, der nøje havde fulgt både udviklingen, den øjeblikkelige diskussion og de engelske reaktioner, giver os yderligere indblik i hele problemstillingen. Den 27. april skriver han hjem til officererne, hvis talsmand han under hele udviklingen havde været: »For egen regning vil jeg gerne gøre et par kommentarer til denne sag: Selvom London fastholder de instruktioner, der var givet Jarlen (Turnbull), og som var bestemmende for den linie han tog under den pågældende forhandling med Peter Nansen (Nordentoft), er det mit indtryk, at mødet har bidraget til at rense luften. Det behøver jo ikke at være nogen hemmelighed, at den operative ledelse i London i nogle måneder har givet udtryk for en vis skuffelse, ja man kunne sige kritik og lettere irritation, når Ligaens planer har været til diskussion. Dette er sikkert kun forståeligt i en situation, hvor man bevæger sig ad den stigende kurve mod krigens klimax, og hvor man er af den afgjorte opfattelse, at enhver indsats fra dansk side tæller mere i helhedsbilledet, når den sker *inden* højdepunktet er passeret, end efter dette er passeret. Når vi hertil svarer, at vi fremfor alt ønsker at holde hæren intakt for til senere tider at forhindre tyske plyndringer osv. under sammenbruddet, vinder dette ikke gehør . . . . . intet af dette, der her er sagt, refererer sig til efterretningssituationen, der i højeste grad krediteres Ligaen og den danske nation, og som vurderes efter fortjeneste. På det omtalte møde i Sthlm. blev der, som Peter

Nansen (Nordentoft) kan bekræfte, uden omsvøb givet luft for disse latente stemninger. Den danske opfattelse af situationen blev klarlagt med samme tydelighed. Der blev muligvis fra engelsk side brugt visse vendinger, der kunne give anledning til misforståelser, men som det fremgår af det indløbne svar fra London, drejer det sig ikke om nogen »tillidskrise«. Det er hævet over enhver tvivl. Det er kun spørgsmålet om tidspunktet og villigheden til at gøre en aktiv indsats på det tidspunkt, som London mener er afgørende for krigens gang. Hvad tidspunktet angår, fastholder London sin opfattelse . . . . nu hvor der er talt ud om tingene, er der i hvert fald ingen fortrydelse i London. Man har selvfølgelig lov til at være uenige om mangt og meget, og hvis enighed ikke kan opnås, må hver af parterne handle udfra sin overbevisning, uden at det gode samarbejde afbrydes på andre områder. Personligt er jeg overbevist om, at der til fordel for begge parter, i alle tilfælde er et stort virkefelt, der fremdeles kan dyrkes. Det bemærkes dog, at der i svaret fra London ikke gøres nogen reference til de tidligere førte forhandlinger om leverancer etc.«.

Radiotjenesten udbygges

Ebbe Munck slog hovedsagen fast: Kunne der ikke opnås enighed om P-planen og leverancer til dens grupper, og ville englænderne fra nu af lægge vægten på faldskærmsfolkenes samarbejde med de civile grupper og yde deres bidrag til en øjeblikkelig sabotagekamp, ja så blev officerernes hovedopgave stadig tilbage: Ekspeditionen af efterretningsstoffet. Ebbe Munck havde fulgt udviklingen af dette arbejde gennem 2½ år og kendte ved selvsyn værdien af dette arbejde, ligesom han gennem sit nære samarbejde med den britiske marineattaché i Stockholm, H. Denham, vidste, hvilken betydning man i London – ikke mindst i Admiralitetet – tillagde dette arbejde. Han vidste, at netop hensynet til dette arbejdes uforstyrrede udvikling havde været hovedgrunden til, at man fra engelsk side foreløbig var veget i principdebatten om sabotage.

Og netop i vinteren 1942–43 var efterretningsarbejdet, ikke mindst vedrørende maritime spørgsmål, udviklet stærkt⁴⁹⁾. Endnu stærkere kom arbejdet til at stå, da ingeniør Duus Hansen fra foråret 1943 blev godkendt som efterretningstjenestens særlige telegrafist og fik tildelt de nødvendige koder, signalplaner og krystaller. En lang række meddelelser gennem hele 1942 omhandler etableringen af en sådan særlig telegrafitjeneste for efterretningsorganisationen. Helt tilbage til Posso-

⁴⁹⁾ Ebbe Muncks understregning af det maritime efterretningsarbejdes særlige betydning bekræftes af korrespondancen mellem Turnbull og »Ligaen«. Fra engelsk side forespørges der uafladeligt om maritime forhold, og svarene indløber prompte. En meget væsentlig del af stoffet er af maritim natur. De engelske kvitteringer glemmer sjældent at takke og understrege værdien af oplysningerne.

nens dage i foråret 1942 havde der været mulighed for ad telegrafisk vej at få meddelelser hurtigt frem, selvom disse muligheder i begyndelsen kun havde været yderst små. Det fremgår da også, at muligheden nu og da blev benyttet. Men telegrafforbindelsen var endnu i 1942 særdeles spinkel og brød i det væsentlige sammen efter Johannesens død i september. Vinteren igennem drøftedes så problemet om at skaffe »Ligaen« en sikker telegrafisk forbindelse til ekspedition af preserende efterretningsstof, ikke mindst vedrørende skibsbevægelser. Fra engelsk side var det naturligvis en klar interesse, at en sådan forbindelse var etableret.

Illustrerende er nogle få bemærkninger i et af Turnbuls breve, dateret den 2. februar 1943: »... Our naval expert also sends you the following message: »We were most grateful for the report of »Scharnhorst« passing through Great Belt and returning again. She went well into the Skaggerack, but turned round again before our aircraft were able to attack. . . . we are always most grateful to receive information of this kind *as quickly as possible and by any means*. Thank you«.

Fra engelsk side havde man oprindeligt tænkt sig, at officererne kunne trække på faldskærmsorganisationens telegrafister, og man tilbød konstant denne mulighed. Ikke mindst, da telegrafisten Gunnar Christiansen i februar 1943 kom til Danmark og fik etableret sikker forbindelse til London, blev der ny realitet bag dette tilbud. Men »Ligaen«s ønske om af sikkerhedsmæssige grunde at lægge luft mellem sig og faldskærmsorganisationen og den almindelige skepsis, officererne nærede overfor faldskærmsfolkene, skabte vanskeligheder for en sådan løsning. En episode i marts 1943 bragte unægtelig næring til deres skepsis. En af de faldskærmsfolk, der i februar var nedkastet ved Holte, blev arresteret i Frederikshavn efter en forbryderisk letsindig overtrædelse af selv de simpleste sikkerhedsregler⁵⁰). Fra »Ligaen«s side ønskede man en sikrere løsning af problemet og stillede bl. a. forslag om, at der i dette arbejde anvendtes en særlig kode og særlige kontaktarrangementer mellem dem og den eventuelle telegrafist. Turnbull svarede på dette forslag den 16. marts. Man afviste fra London af tekniske grunde et kodeforslag, fremsendt af »Ligaen«, men derimod var man villig til at stille en telegrafist til rådighed udelukkende for efterretningsarbejdet, adskilt fra den øvrige faldskærmsorganisation: »... if you, Liga, are against the Table boys (faldskærmsfolkene) seeing your messages we should like to repeat the previous offer to send you a personal radio operator trained in his own code and to be reserved entirely for Liga. As far as we are concerned he could lie low and do absolutely nothing unless specifically ordered to do so by Liga. We could arrange for him to be dropped without reception . . . it is perhaps

⁵⁰) Om denne episode se »Kontakt med England« s. 205–07.

the safest in the end. Please let us know quickly whether you would like a personal radio operator to be allotted to you and to be sent into your country in a quiet and discreet way without being told anything of you and your boys . . . Please answer quickly. *This is very important*«.

Det engelske tilbud krydsedes af en frugtbar tanke, som »Ligaen« bragte frem. Officererne var kommet i forbindelse med ingeniør L. A. Duus Hansen, der helt tilbage til 1941 havde været i lejlighedsvis kontakt med de engelske telegrafister, der var blevet sendt over og havde været dem behjælpelig i tekniske spørgsmål. Duus Hansen havde takket været sine kontakter med telegrafisterne været i stand til at følge arbejdet og overtog i vinteren 1942–43 Max Mikkelsens apparat. Han havde herefter selvstændigt forespurgt London, om man herfra ville være villig til at modtage sendinger fra ham. I brevet den 16. marts til »Ligaen« gjorde Turnbull opmærksom på denne forespørgsel, der måtte stamme fra den samme »Ds«, som officererne nu meddelte, at de var i kontakt med. Turnbull meddelte yderligere, at man fra London i princippet var rede til at modtage sendinger fra »Ds.«, når først denne over Sverige havde modtaget nye krystaller m.m., og »Ligaen« kunne herefter omkring den 1. april⁵¹⁾ svare med et afslag på det engelske tilbud om en særlig oversendt telegrafist: »Henry (Duus Hansen) har vi snæver forbindelse med. Han er helt god. Vi hører, at han har fået nye krystaller, og vi venter nu på de nye sendetider og koder. Vi vil da benytte ham som vor specielle radioforbindelse. Han selv gyser også tilbage for faldskærmsfolkene, hvilket sikkert også er fremgået af hans rapporter⁵²⁾. Nu da vi har forbindelse med Henry – og han har radioforbindelse, ønsker vi ikke andre i øjeblikket, hvorfor vi med tak indtil videre afstår fra at modtage det tilbud om nedkastning af en særlig mand til Ligaen, som blev fremsat over for Ligaen i Stockholm⁵³⁾. Får vi brug for en sådan, skal vi bede om det«.

Derved blev det. Den 11. april svarede Turnbull, at London havde accepteret ordningen. Kun måtte det medføre, at Duus Hansen fra nu af var udelukkende til rådighed for efterretningsarbejdet. Heri var »Ligaen« enig. Fra nu af kunne strømmen af efterretninger over Stockholm forøges med hastige operationelle meddelelser og blev det. Og ikke nok hermed. Få måneder senere var Duus Hansen leder af alt illegalt radioarbejde i Danmark, deltog selv i sendinger, skaffede og uddannede telegrafister i Danmark og fremstillede danske, forbedrede apparater.

⁵¹⁾ Datoen ulæselig. Omtrentlig fastlæggelse mulig på brevets øvrige indhold.

⁵²⁾ Stærkt kritiske rapporter fra Duus Hansen om enkelte faldskærmsfolks iagttagelse af sikkerhedsforanstaltningerne, ikke mindst i forbindelse med Frederikshavn-affæren, blev sendt til London. Duus Hansens almindelige forhold til faldskærmsorganisationen var imidlertid det bedst tænkelige. Specielt var hans samarbejde med Muus særdeles godt.

⁵³⁾ Spørgsmålet havde været mundtligt drøftet i marts mellem Turnbull og Nordentoft.

Under hans ledelse fik problemet om en telegrafisk forbindelse med den frie verden sin endelige og tilfredsstillende løsning. Turnbulls ord til »Ligaen« i brev den 6. maj 1943: »We are glad you have such satisfactory collaboration with Henry (Duus Hansen)«, giver udtryk for engelsk tilfredshed med en af modstandskampens allervigtigste beslutninger.

På dette tidspunkt var gennemførelsen af Table-planerne i fuld gang over hele landet. De engelske leveringer af materiel over jyske modtagepladser, først og fremmest Hvidsten, var en kendsgerning, og den danske sabotage, båret af de små civile modstandsgrupper over hele landet, var i rivende udvikling. Den konsekvens af en sådan udvikling, som »Ligaen« havde profeteret, lod ikke vente længe på sig. Den 29. august brød den officielle danske politik sammen, værnene opløstes, og Danmark kom uden krigserklæring ind på række med de øvrige allierede nationer i kampen.

Lykkeligtvis holdt den anden af »Ligaen«s profetier ikke: At en sådan udvikling kunne slå benene bort under efterretningsarbejdet. Det fortsattes og udbyggedes.

Men dette var næppe at forudse i 1942.

*

Ved en gennemgang af materialet til denne principdebat om en dansk sabotage bevæger man sig fortrinsvis i en abstraktionernes verden af planer, forberedelser, principper, forslag og modforslag. Stærke kræfter, store organisationer og store personligheder er involverede i drøftelserne, overvejelserne og de mange ord: Den engelske regering – den tyske regering – »S.O.E.« – »B.B.C.« – Abwehrdienst – »Ligaen«. I baggrunden anes den danske regering. Fra alle sider spekuleres der over og lægges der planer om Danmark. Fra alle sider øves der tryk og modtryk. Fra alle sider disponeres der hen mod en ønsket udvikling. Intet af alt dette var betydningsløst eller forblev virkningsløst.

Men begivenhedernes forløb bestemtes i besættelsesårene – og bestemmes måske tiere, end man tror – af andre kilder end de fastslåede. Skal vi fra abstraktionernes verden over til realiteternes verden og søge ned til udviklingens rod, lad os da eksempelvis læse nogle linier om en efterårsnat i 1942: »En efterårsnat mødtes vi tre og tre udenfor de forskellige naziforretninger i nærheden. Vi var udrustede med mursten, benzinflasker og tændstikker – vore første våben . . . på et bestemt klokkeslet knuste vi ruderne, tændte ild på en klud, der var bundet fast til benzinflasken, og kastede den gennem den knuste rude . . . Braget og flammerne, der slog ud af vinduet, fik det til at gibbe i os – spyttet tørrede i munden på os, og vore hjerter slog, så det var ved at tage pusten fra os. Fra dette øjeblik glemte vi alt i vor omhyggelige plan, vi

handlede kun i panisk rædsel – og derfor var det lige ved at gå galt . . . . Da jeg kom hjem, lå min kone vågen, og vor lille pige, der da var en måned gammel, lå og klynkede, hendes mors nervøsitet virkede åbenbart også på hende. Min kone var ligeså opskræmt som jeg, hendes stemme var ved at knække over, da hun spurgte mig ud om, hvordan det var gået. Det varede længe, inden vi faldt i søvn den nat . . .«⁵⁴).

Her, på markerne ved Hvidsten, i de privatlejligheder, hvor konvoletter med illegale blade blev tilklistrede, telegrammer blev sendt eller beslutning blev truffet om anden privat handling, skabtes forudsætningerne for den udvikling, der blev Danmarks i årene 1940–45. Da almindelige borgere, ukendte med de top-drøftelser, der foregik over hovedet på dem, reagerede på tidens realiteter og enkeltvis eller samlede i små grupper besluttede sig til selvbestaltet handling, blev afgørelserne lagt derned, hvor de almindeligvis lå i besættelsesårene: til gaden, arbejdspladsen og hjemmet, til den reagerende menigmand og menige.

Det centrale – endnu ikke skrevne – kapitel om dansk sabotage handler om ham, og både i danske, tyske og allierede stabe gjorde man sig overdrevne forestillinger om de muligheder, man uden hans medvirken og indflydelse havde for at bestemme, fremme, hæmme og kontrollere udviklingens gang.

Jørgen Hæstrup.

---

⁵⁴) Børge Brandt og Tage Christiansen: »Sabotage« (1945), s. 23 ff.

ADMIRAL NIELS JUEL – TIL LANDS

Af Jørgen H. P. Barfod

Under sømilitære studier af Niels Juel har lektor, cand. mag. Jørgen H. P. Barfod som et sideemne beskæftiget sig med Niels Juel som godsejer. Dette har affødt nærværende afhandling. Heri følger vi Niels Juel fra barndommen, får et indblik i den unge adelsmands opdragelse og uddannelse og i denne forbindelse et billede af forholdene på Sorø Akademi; derefter beskrives den voksne Niels Juels gerning som vindskibelig godsejer og ivrig godssamler. Med udgangspunkt i det beskedne og forfaldne gods Hundsbæk, lykkedes det Niels Juel i løbet af en årrække ved mageskifter og køb at blive ejer af Valdemar Slot med Tåsinge og de betydelige sjællandske godser Eriksholm og Totterupholm, ligesom han i København skabte sig et palæ ved Kongens Nytorv. Skildringen giver desuden i vidt omfang beskrivelse af herregårdsbygninger og jordtilliggende til de godser, som Niels Juel kommer i berøring med.

Niels Juel kom til verden som flygtning. Da Wallensteins professionelle soldater under trediveårskrigen rykkede op i Jylland, forlod mange deres hjem for at søge tilflugt i rigets fjernere egne. Åbenbart har man også følt sig utrygge helt oppe i Thy, for Sophie Juel eller Sophie Sehested, som datiden kaldte hende, har skrevet i sine familieoptegnelser: »1627 den 5. oktober drog jeg fra Torp og over til Norge med mine små børn, og flyede for kejserens folk, som da faldt her ind i Jylland. 1629 otte dage efter pinsedag kom vi hjem igen«¹⁾. D v. s. den 1. juni 1629.

Fru Sophie havde da født 6 børn. De to sønner var sendt bort for at blive opdraget hos medlemmer af familien, nemlig Claus, der 2 år gammel var sendt til hendes mor Anne Nielsdatter Lykke til Højris på Mors (Lørslev sogn, Morsø Sønderherred) og Peder, der 4 år gammel var sendt til hendes bror Malte Sehested til Rydhave mellem Holstebro og Skive (Ryde sogn, Ginding herred). To andre sønner var døde som ganske små. Det var således de to døtre, Margrethe på 7 år og Karen på 1 år, som Sophie Juel flygtede med, og endnu en tredje datter var på vej. Kirsten Juel blev født i Norge den 11. december 1627. Det kan ikke angives nøjagtigt, hvor familien har opholdt sig i Norge, men Sophie Juel fortæller dog, at hun den 11. december 1627 var på Landvig, og at Margrethe 6 uger før pinse 1628 sendtes til Aggershus. Desuden står der i hendes almanak: »1629 den 8. maj blev min søn Niels Juel født i Oslo i Norge på en fredag eftermiddag.« Nogle dage senere sluttede Christian IV freden med kejseren, og så snart Sophie Juel har kunnet

¹⁾ Thottske saml. nr. 1869 og nr. 1870.

for sit helbred, er hun atter taget tilbage til Thy. Kun 2–3 uger af sit liv kom Niels Juel da til at tilbringe i Norge.

Niels Juels far, Erik Juel, kom i sin levetid til at eje mange godser og til at føre en tilværelse med skiftende held i økonomiske anliggender. 1614 erhvervede han Hundsbæk ved Ribe, og i 1622 købte han Nørtrorp i Ræer sogn, Hillerslev herred nær Hanstholm af Jakob Lykke; videre ejede han 1631–36 Haltrup i Øse sogn, Skast herred øst for Varde og fik i 1636 Højris, i 1637 Boller i Tårs sogn, Børglum herred syd for Hjørring og i 1648 Sønner Vosborg, Ulborg sogn, Ulborg herred vest for Holstebro, men under krigene gik det hårdt ud over hans besiddelser i Jylland, således at han ved sin død efterlod sig gæld. I 1623 blev Erik Juel landsdommer i Nørrejylland og boede i de følgende år mest på Nørtrorp. Han var den 27. september 1618 blevet gift med Sophie Sehested, en søster til den kendte statsmand Hannibal Sehested²⁾.

Alle Niels Juels fire oldefædre deltog i Den nordiske syvårskrig. Jens Juel, Gregers Ulfstand og Malte Sehested tjente til søs, medens Niels Lykke gjorde tjeneste til lands. Desuden må blandt hans andre aner nævnes admiralerne Peder Skram og Mogens Gyldenstjerne samt kong Hans' berømte flådefører Jens Holgersen Ulfstand til Glimminge.

Niels Juel blev således født med stænk af sømandsblod i sine årer. Inden han var en måned gammel krydsede han Kattegat, og i sit barndomshjem i Thy blev han fortrolig med havet. På Nørtrorp har han i sine første barndomsår mødt Vesterhavets charme i storm og stille, følt dets storhed, når de frådende søer rullede mod kysten, brødes på revlerne og udøste kaskader af skum, og hørt om dets magt, når strandede skibe blev slået til pindebrænde. Fra det øjeblik han har kunnet fatte omverdenen, har havet haft plads i hans forestillingskreds. Det kan ikke siges, hvordan Nørtrorp så ud, da Erik Juel ejede den, man ved blot, at den ved hans død havde 96 tønder hartkorn. I slutningen af 18. årh. blev den udstykket, og byen Nytorp opstod. I dag ligger Torp blot som et voldsted, hvor mure og grave er beklædt med græs, men tydeligt tegner sig i terrænet.

Her på Nørtrorp har Niels Juel haft sin barndom, indtil han i sit syvende år, St. Hansdag 1635, blev sendt til sin moster fru Karen Kruse, Tyge Kruses enke, samtidig med at hans ældre brødre Claus og Peder sendtes til Sorø³⁾. Hos hende, på gården Stenalt i Randers amt, skulle han nu undervises og opdrages. Det var ikke ganske tilfældigt, at netop Karen Kruse blev valgt som opdrager, thi i årene 1631–34 havde hun været hofmesterinde for Christian IV's børn og havde her vist sin dygtighed, og desuden havde hun selv en søn, Tyge Kruse, der var jævnaldrende med Niels Juel⁴⁾. Karen Kruse havde som lærerinde under-

²⁾ Danmarks adels årbog, 1927.

³⁾ Thottske saml. nr. 1869.

⁴⁾ Jørgen Lundbye: Niels Juels barndom i Thy, Hist. årbog for Tisted amt, 1909, s. 15 f.

vist de kongelige børn, indtil et udslag af hidsighed havde forårsaget hendes afsked fra hoffet. Fru Karen havde straffet Leonora Christina med en større voldsomhed end tilbørligt selv i den hårde tidsalder. Riset, hun havde brugt på prinsessens bagdel, var blevet pisket i stykker, så kvistene var slidt af. Hun havde ikke standset sin afstraffelse, men fortsat med de tykke grene. Den stakkels pige havde fået så svære sår, at de først var blevet helbredte efter måneder, og i 4 uger havde hun ikke kunnet gå⁵). Det var således en hård dame den unge Niels Juel skulle gå i skole hos, men at hendes voldsomhed dog ikke havde forårsaget et brud med de kongelige ses af hendes brevveksling med prins Frederik. I et brev skrevet den 9. april 1635 beklager han, at han ikke selv kan komme på besøg og tilføjer bl. a.: »I skal have så stor tak for eders gåsepølser og grønsaltet gåsekød med hvedeboller og havresuppe og andet godt knas og også hypericon olie. Kære Karen Sehested lille, send mig noget af eders stærke vand, om I har gjort noget«⁶). Alt tyder på et hjerteligt forhold mellem de to, og måske finder man her en forbindelse til Niels Juels anbringelse som page hos prinsen i 1643, da denne endnu var ærkebisp af Bremen. Men bemærkningen om det stærke vand viser også, at Karen Sehested har lært en del af sin forgænger på Stenalt, fru Anne Krabbe. Traditionen havde stærke rødder på Stenalt, og Niels Juel har uden tvivl foruden den almindelige undervisning i Danmarks historie høstet godt af de minder, der knyttede sig til selve gården.

Anne Krabbe, tidligere frue til Stenalt (d. 1618), havde været en af datidens lærdeste damer, der både forstod sig på historie og lægekunst. Hendes indsamlede lægebøger har åbenbart bl. a. Karen Sehested nydt godt af, og hendes historiske interesse har præget Niels Juel ikke mindst på grund af de værdifulde samlinger af historiske manuskripter, sjældne bøger, antikviteter og sjældne, kostbare kunstgenstande, som hun havde efterladt sig⁷). Hendes historiske interesse har præget gården, og Niels Juel er så at sige dumpet ned i et datidigt museum, der har givet al mulig illustration til historieundervisningen.

Stenalt var opført af rigsråd Bjørn Andersen d. yngre (d. 1583). Hovedbygningen bestod af tre grundmurede fløje i to etager omgivet af en voldgrav. Desuden lå der i nærheden en staldgård af bindingsværk og en ladegård med en stor, skøn, grundmuret lade samt flere korn- og fæhuse⁸). Ved indkørslen til hovedbygningen stod to granitsøjler, der vidnede om Anne Krabbes interesse for det forgangne, da hun nemlig skal have hjemført disse fra Essenbæk kloster i 1589. Haven mærkedes

5) M. Petersen: Kongedatteren Leonora Christina Ulfeldt, Kbh. 1928, s. 21.

6) Nye danske magasin 2, 1806, s. 8.

7) R. H. Knudsen: Fru Anne Krabbe, Fra Randers amt, 1926, s. 5–60 og Dansk biogr. leksikon.

8) Ny kgl. saml. nr. 749 og Trap: Danmark, 4. udg., s. 544.

også af hendes omhu, og Ole Worm omtaler den i sine »*Monumenta danica*« i forbindelse med en runesten, som hun havde anbragt midt for hovedbygningen. Stenen, der tidligere havde stået på en gravhøj uden for gården, er der nu kun bevaret et brudstykke af⁹⁾).

Niels Juel har haft de bedste muligheder for at få en god undervisning og opdragelse og har endvidere her lært en natur at kende, som var ganske forskellig fra Nørtorps omegn. Til Stenalt, der lå i Ørsted sogn nær Randers Fjord, hørte fine karpe- og karussedamme, fiskeri i fjorden samt store skove. Fra sit syvende til sit trettende år opholdt Niels Juel sig her. To af hans lærere kender vi navnene på, nemlig Memmius Burinus og Henric Lindemand. Den sidste har dog blot været på Stenalt fra 1641–42 og vort kendskab til ham er ringe, men Burinus ved vi lidt mere om. Han var østfriser og havde, inden han kom til Stenalt i 1642, bl. a. gået i Sorø skole og blev efter sit ophold her ansat i tyske kancelli, hvor han i hvert tilfælde har været i årene 1646–50¹⁰⁾. Memmius Burinus var en yndet lærer og opdrager, der gjorde tjeneste i de fornemste kredse, men til sidst finder vi ham i fjendens sold. Den svenske gesandt Magnus Dureel traf ham i 1646 og skildrer ham som en klog mand, der er misfornøjet med adelens insolentier. Hans bitterhed forårsagede, at forbindelsen med svenskeren blev af varig karakter, så han endte i svensk tjeneste som statssekretær i Bremen¹¹⁾.

I 1642 var opholdet på Stenalt forbi, og de to drenge, Niels Juel og Tyge Kruse skiltes. Tyge Kruse sendtes til Sorø Akademi, medens Niels Juel den 11. september kom tilbage til hjemmet, hvor han dog kun var et halvt års tid »indtil 1643 den 13. april, da han kom til hertug Frederik at tjene for en page,« som Sophie Sehested skriver i sine familieoptegnelser¹²⁾). Den verden, Niels Juel nu skulle lære at kende, frembød et broget skue. Europa var en sydende heksekedel, hvor magt-syge og religiøs fanatisme blandet med lejesoldatens vildskab fejrede orgier blandt lidende folk. Tredivårskrigen var i sin afsluttende fase, men selv om Tyskland var krigsskuepladsen, var der dog »kold krig« i Norden. De stadige danske toldforhøjelser i Øresund ramte svenskerne, men de tirrede også Nederlandene, så disse i 1643 delvis gik med til at støtte et svensk angreb på Danmark. I ilmarch styrede Torstenson fra Mähren mod Danmark, hvis sydgrænse han nåede den 11. december 1643. Den 17. december nåede meddelelsen herom til København, og den hollandske gesandt van Cracauw skrev i begyndelsen af januar

⁹⁾ *Monumenta danica* tom. II, s. 171 f.

¹⁰⁾ Rigsarkivet, Danske kancelli, registrant 108 B, »Hofmønsterskriver Johan Bøjsens regnskab 1641–63«.

¹¹⁾ J. A. Fridericia i *Hist. tidsskrift* 5, V, 638 og »Chr. IV's egenhændige breve 1645–48«, s. 179.

¹²⁾ *Thottske saml. nr.* 1869.

hjem herom: »Beretningen om Torstensons indfald lød i danskernes ører som et tordenbrag fra en skyfri himmel. Fra alle kanter, fra Holsten, Jylland og Skåne kom de for at søge tilflugt i hovedstaden, og i København selv begyndte borgerne at pakke deres kufferter. Det syntes som ventede man fjenden foran porten hvert øjeblik«¹³). Ærkebiskoppen af Bremen, prins Frederik, blev i Jylland leder af, hvad der kunne skræbes sammen af fodfolk og ryttere, og skulle da samvirke med rigsmarsken, der opholdt sig på Fyn. Han opslog sit hovedkvarter i Glückstadt, men stridigheder mellem ham og rigsmarsken, Anders Bille, lammede virksomheden, og imedens kunne svenskerne brandskatte det ulykkelige Jylland. Niels Juels meriter i den tid, han var page hos prins Frederik, kender vi intet til, men de voldsomme begivenheder har sikkert ikke kunnet undgå i disse modtagelige ungdomsår at sætte sit præg på ham. Få år senere døde Christian IV's ældste søn i 1647, og prins Frederik blev nu tronfølger og besteg allerede året efter ved faderens død Danmarks trone.

Niels Juel, der da var 18 år, blev nu sendt til akademiet i Sorø. Vi har fra dette år bevaret et maleri af ham og hans forældre. Han har her et fyldigt ansigt med en kraftig næse og store grå øjne. Der ligger et beslutsomt drag om munden, mens øjnene forskende og tænksomt stirrer frem. Det er et modent ansigt, der indrammes af et langt glat rødgult hår, som er skilt i midten og er så langt, at det hviler på hans skuldre og næsten dækker hans nedfaldende hvide krave. Han er iklædt en rød dragt med sølvgaloner og sølvknapper, og ved hans venstre side hænger en kårde. Det er en kraftig skikkelse med en selvbevidst holdning, der står foran en¹⁴).

På Sorø Akademi blev unge adelsmænd uddannet til statens tjeneste, og de, der ønskede videre uddannelse i det fremmede, fik lagt et grundlag for deres senere kundskabstilegnelse her¹⁵). Da adelen ikke mere blot var en krigeradel, men også måtte dygtiggøre sig til statens fredelige administration, havde kong Frederik II grundlagt skolen i Sorø. Christian IV videreførte sin fars interesse for denne statsopgave og lod i 1623 udfærdige en fundats for det kgl. adelige akademi. Han udbad sig lister over samtlige adelsbørn og tilskyndede til, at alle under 19 år skulle sendes til Sorø, samt at alle under denne alder, som studerede i udlandet, skulle hjemkaldes. Derfor måtte Niels Juel først til Sorø, før han kunne få sit ønske opfyldt om en rejse til fremmede lande. Han findes indskrevet på akademiet i 1647 og skal have været der fra 13. 12. 1647 til 5. 11. 1648.

¹³) G. W. Kernkamp: De sleutels van de sont, Haag 1890, s. 81, missive van Cracauw til HHM d. 4. 1., 9. 1. og 13. 1. 1644.

¹⁴) Maleri på Valdemar Slot.

¹⁵) M. Mackeprang: Sorø gennem tiderne I, 1924.

Akademiets leder, hofmesteren, var på denne tid Henrik Ramel, der var søn af en fra Pommern indvandret adelsmand. Han var vidt berejst, og hans tidligere ophold på fyrsteskolens Collegium Illustre i Tübingen satte sig spor i hans arbejde i Sorø. Han forsøgte at trække udlændinge til akademiet og at give det internationalt ry. Han var kommet til Sorø i 1640, men kom ikke til at føle sig tilpas her, da han havde vanskeligt ved at få sine meninger igennem, og den 1. maj 1649 afløstes han af Falk Gjøe til Hvidkilde. I sin ledertid havde Henrik Ramel imidlertid medvirket til, at akademiet ved sin nye fundats af 1643 fik præg af et universitet, og at der skete den vigtige ændring, at også borgerlige studerende kunne få adgang til forelæsningsne¹⁶). Der bestod imidlertid stadig et skel mellem de adelige og uadelige, idet adelige spiste for sig og sov for sig, og sædvanligvis sov de i himmelsenge to og to sammen. Færdedes akademisterne ude, skulle de bære kappe, sandsynligvis rød, måske som den på maleriet af Niels Juel. I matriklen for akademiet i 1647 står følgende 16 unge mænd indskrevet:

Otto Reventlow	Nicolaus Juell	Victor Ludevich Hobe
Fridericus Ulricus von Münchhausen	Morten Schinckell	Georgius von Örtzen
Adolphus Philippus von Oldenburg	Laban von Münchhausen	Fridericus von Wittinghof
Manderupius Parsberg	Engelbertus von Wittinghof	Christophorus Parsberg
Georgius von Marcht-zow	Enevoldus Parsberg	Canutus Stenno ¹⁷).
	Johannes Stenno	

Om sommeren stod de op kl. 4 for at begynde øvelser hos berideren, men da det skulle være nogenlunde lyst til hans timer, lå disse om vinteren en del senere på dagen. Selve forelæsningsstimerne lå derimod fast året rundt i tidsrummet fra kl. 6–10 om formiddagen og fra kl. 12–16 om eftermiddagen. Det var ikke frit, hvilke fag man kunne blive undervist i, for ifølge fundatsen bestemtes dette af hofmesteren. Teologi, græsk og de orientalske sprog var fag, der blev fulgt af de færreste adelige, som i stedet kastede sig over jura, filosofi, medicin, fysik, matematik, fortifikation samt historie og politik.

Det var dygtige lærerkræfter, der på Niels Juels tid underviste ved akademiet¹⁸). I jurisprudence og moralphilosophi var dr. Henrich Ernst professor. Han havde været i Sorø siden 1635, og hans omfattende produktion placerede ham fint blandt datidens lærde, hvilket også ses af, at han senere blev en af medarbejderne ved Christian V's danske lov. Han var ligesom professoren i medicin og fysik, dr. Georg Kruck, født

¹⁶) M. Mackeprang: Sorø gennem tiderne I, 1924, s. 401 f.

¹⁷) Erik G. Tauber: Sorø Academies forfatning, 1827.

¹⁸) M. Mackeprang: Sorø gennem tiderne I, 1924, s. 411 f.

i Tyskland. I fundatsen bemærkes, at denne medicus tillige skulle anvise akademisterne til anatomiske sektioner og anstille botaniske eks-kursioner med dem. Dette fag anbefalede Christian IV i særdeleshed, som en disciplin, han selv havde haft megen fornøjelse af. I matematik undervistes Niels Juel af dr. Johannes Lauremberg, der siden akademiets oprettelse i 1623 havde holdt forelæsninger over den teoretiske og anvendte matematik d. v. s. f. eks. fæstningsanlæg og andre militære foranstaltninger både til lands og til søs. Desuden foretog han i forbindelse med sit fag geografiske opmålinger og korttegninger over forskellige provinser i Danmark. At hans timer ikke har været kedelige, tyder hans digte på. De er fulde af brod og lune; han gik for at være et melankolsk gemyt, måske bl. a. fordi den boglige lærdom ikke altid interesserede de unge akademister lige meget. Han skriver selv:

»Når nu den voksne ungdomsalder kommer, og man føler sig stærk nok til at binde an med alt i verden, kun ikke med bøger, da er kun det, der kan fylde medborgere med skræk, vore junkere kært. Den velbyrdige staldknægt smatter højt med tungen og rider stolt af sted. Pindus blomster og poesiens Laure har for ham en ligeså hæsliq lugt som Maren ammes. Nej, da dufter det, som kommer fra hesten helt anderledes, det er som røgelse og myrrha. Sådant er hans fornøjelse om morgenen, indtil han, når klokken slår ti, glæder sig til sit hvedebrød, sin appetitvækkende sild, sin ferske fisk og sin skinke, der skylles ned med fulde bægre af stærkt øl. Resten af dagen går så hen med øvelser i fægtning under en fransk læremester; thi en landsmand forslår ikke til at lære ham at slå sin næste ihjel. En simpel soldat, en røver, en kusk eller bonde kan banke et medmenneske med en spade eller slå ham for planeten med et spyd. Adelsmanden må i dyre domme lære at gøre sligt efter alle kunstens regler.« »Men medens de unge junkere sysselsætter sig på denne ærefulde måde, vandrer deres ulykkelige lærer ensom til sit kateder for at docere i den tomme høresal og skrive sine dumme figurer på tavlen foran de tomme bænke. Thi hvem gider høre på den fattige og plebeiske professor, som aldrig har holdt det herlige sværd i sin hånd og ligesålidt lært den ædle ridekunst, men i stedet under sin kjole bærer linealen, passereren, vinkelen, kridtet o.s.v.?« – »I lommen har han knapt 4 skilling, og hans sidste mønt sukker over, at dens kammerater er flygtede«¹⁹⁾.

Som lærer i historie havde Niels Juel den ansete professor Stephanus Johannes Stephanius, der i 1639 blev professor i Sorø og kgl. historiograf. Han var den første, der udgav Saxes danmarkshistorie med en kritisk filologisk kommentar²⁰⁾.

¹⁹⁾ Ludv. Daae: Om humanisten og satirikeren Johan Lauremberg, 1884, s. 30–32.

²⁰⁾ Ellen Jørgensen: Historieforskere og historieskrivere i Danmark indtil år 1800, 1931, s. 129 f.

Den unge adelsmand fik en god uddannelse på Sorø Akademi, men opholdets kostbarhed bevirkede, at skolen fik et stærkt højadeligt islæt. Dens elever finder vi senere i de fornemste statsstillinger. De to brødre Niels Juel og Jens Juel, som kom til Sorø i 1649, er eksempler herpå. Niels Juel havde nu gennemført 6 års skolegang under sin mesters ledelse på Stenalt, dernæst 5 år som page hos prins Frederik i Bremen, og endelig et års uddannelse på Sorø, hvor han blev bibragt datidens viden af de dygtigste lærere. Som et sidste led i hans uddannelse stod derpå udenlandsrejsen, som han tiltrådte den 18. marts 1650²¹⁾. Han drog først til Frankrig, hvor han blev til efteråret 1652 og derefter til Nederlandene for at lære sømandskab. Han deltog i forskellige togter og vendte hjem til Danmark i sommeren 1656²²⁾.

Hundsbæk og Boserup.

Da Niels Juels far døde den 13. februar 1657, efterlod han sig en anelig gæld, som var fremkommet på grund af de høje skatter og krigsårenes ulykker. Erik Juel havde været ejer af mange godser, men meget måtte sælges efter hans død, da boet kom under konkursbehandling²³⁾. Alt kom dog ikke bort fra familiens eje, thi Niels Juel omtales i februar 1658 med tillægget: til Hundsbæk²⁴⁾. Hundsbæk gods lå i Læborg sogn, Malt herred nord for Vejen. Det var ikke nogen større rigdom, Niels Juel var blevet ejer af, thi under krigen var godset blevet stærkt misrøgtet, og det hele var stærkt forfaldent. Ved faderens død var det meste af godset blevet solgt, og man havde endog måttet gøre udlæg i selve hovedgården, hvis grund og ejendom, marker og skove, som hørte under gårdens takst, da blev takseret til i alt 44 tdr. hartkorn²⁵⁾. Af dem fik Maren salig Jens Bertelsens i Vejle for et gælds-brev på 1776 rdl. 1/2 mrk. udlagt 24 1/2 t. 2 1/2 sk. hartkorn takseret til 60 rdl. pr. td. d. v. s. i alt 1488 rdl. 3 mrk. foruden en gård i Stafflund på 5 1/2 td. 2 sk. hartkorn. Rådmand Bertel Jensen, Marens søn, skrev i 1660, at Hundsbæk hovedgård »... i denne krigstid er ganske bleven nedbrudt og forødt, og aldrig der er nødt en skillings værd deraf og muligt i nogle år herefter ikke kan bekommes noget deraf«²⁶⁾. Et andet malende vidnesbyrd om forholdene på egnen får vi, da det i 1660 blev oplyst om bønderne i Malt herred, at »... først gav de svensken af hver plov

²¹⁾ Thottske saml. nr. 1869. I Sophie Juels optegnelser står afrejsedagen d. 18. 3. 1650, men alle ligprædikenerne angiver dog året 1649.

²²⁾ Ny kgl. saml. nr. 1329.

²³⁾ Danske herregårde, ny saml. III, s. 498.

²⁴⁾ Sjøll. registranter XXIV, nr. 161.

²⁵⁾ Rigsark., Skatkammeret, IV Arkivalier vedk. særlige hverv, 3 Matrikuleringsvæsen, Jordebøger i henh. til kgl. missive 1660–62, Jylland, Jordebog f. Hundsbæk.

²⁶⁾ Jordebog for Hundsbæk d. 7. 11. 1660.

til brandskat 55 rdl. og hver måned fra de kom i landet fik de 16 rdl. foruden heste, slagtekvæg o. a. proviant af forskellig art« og ». . . siden kom polakkerne til os og tog bort alt det vi havde, både korn og kornsæd, så mange er døde derover af hungersnød«²⁷⁾).

Om Niels Juel nogensinde har boet på Hundsbæk efter, at han har overtaget gården er ukendt, og vi kender intet til hans dispositioner med den. Endnu i juni 1664 kaldtes han dog: til Hundsbæk, men nogen tid efter har Jørgen Skeel Due til Sønderslev købt de forskellige parter i godset, og han har i hvert tilfælde inden 1683, da den store landopmåling fandt sted, fået godset samlet. Medens Hundsbæk under Erik Juel havde haft en anselig størrelse med nogle og tres gårde og bol i de nærliggende landsbyer foruden noget kannikegods, så var det naturligt nok blevet formindsket efter splittelsen i 1657. Hovedgårdsmarken målte dog i 1683 ialt 145 tdr. pløjeland foruden 29 tdr. land, som dyrkedes i 2 år og hvilede i 12 år²⁸⁾.

I sommeren 1661 flyttede Niels Juel fra admiralgården i København til et hus ikke langt derfra ved det nuværende Kongens Nytorv. I Københavns grundtakst for 1661 står således i listen over »nyopbygte våninger i St. Annæ quarter« blandt andet admiral Juels gård, der her er opført til 1300 rdl.²⁹⁾. Det er vanskeligt nøjagtigt at angive, hvor Niels Juels nye gård har ligget, men med denne som udgangspunkt samlede han i løbet af 1660'erne og 70'erne et anseligt grundareal med en del ejendomme og bygninger. Sandsynligvis er det afdøde Jørgen Brahes gård, han er flyttet ind i, selvom han først den 27. november 1661 har fået skøde på den. Til denne ejendom hørte en stor have samt 11 »boder og lejevåninger«, som han fik tilskødet lejen af fra sidste Michaelis dag³⁰⁾.

Samme år, nemlig den 22. juni 1661, blev Niels Juel viet til Margrethe Ulfeldt, datter af Knud Ulfeldt til Svenstrup og fru Vibeke Podebusk til Borreby. Margrethe Ulfeldt førte et skånsk gods med sig ind i ægteskabet. Det var godset Boserup med tilliggende jordegods, som hun havde arvet fra sin far. Boserup ligger 14 km øst for Helsingborg i Risekatsløsa sogn, Luggude herred. Ved freden efter den sidste svenskekrig måtte Frederik III som vederlag for Bornholm afstå en del gods i Skåne, og for at få tilstrækkeligt hertil mageskiftede han gods her med gods andetsteds i landet. Jomfru Margrethe Ulfeldt var en af dem, der måtte mageskifte skånsk gods med kongen, og i 1661 ordnede Niels Juel denne sag for hende. I hartkorn var den godsmængde hun gav i Skåne i alt 60 tdr. 3 skp. 5 fjk. og 2²/₅ alb., og

²⁷⁾ Viborg landsarkiv, Malt herreds tingbog s. 72, d. 6. 10. 1660.

²⁸⁾ Danske slotte og herregårde, ny saml. III, s. 495 f.

²⁹⁾ Kbh.s diplomatorium, I, s. 765.

³⁰⁾ Odense landsarkiv, Stamhuset Taasinges arkiv, »Gamle dokumenter vedr. admiral Niels Juel«.

for dette fik hun noget spredt gods i Halds len i Jylland, der talte 50 tdr. 1 skp. 2 fjk. og $2\frac{1}{5}$ alb. samt i rede penge 514 rdl. 16 sk.³¹⁾. Boserup beholdt hun dog, og efter at Niels Juel og Margrethe Ulfeldt var blevet gift, finder vi, at førstnævnte nu kalder sig admiral Niels Juel til Boserup. Hvor meget de har opholdt sig her i Skåne i et nu fremmed land er uvist, men helt uden interesse for Niels Juel har dette jordegods næppe været, siden vi både i 1661 og 1662 finder, at han køber nogle bøndergårde hertil³²⁾. I 1665 er godset blevet solgt til den svenske greve Ludvig Lewenhaupt³³⁾. Vi kender ikke noget til hovedgården, som den så ud, da Niels Juel ejede den, thi midt i det følgende århundrede blev bygningen revet ned og erstattet af den hovedbygning, der står i dag³⁴⁾.

Ved mageskifterne for Margrethe Ulfeldt erhvervede hun muligvis også gods på Bornholm, for vi finder nemlig, at kongen den 11. september 1662 bevilgede, »at Niels Juel må lade føre toldfrit fra Bornholm dette efterskrevne, som han for hans egne bønder dem sammesteds bekommendes vorder og til sin egen husholdning agter at forbruge, nemlig 4 køer, 2 unge stude, 16 små unge stude med 44 stykker får og lam«³⁵⁾.

Sæbygård.

I 1667 købte Niels Juel i Hjørring amt Sæbygaard, der kun lå 3 km fra Kattegat, så han selv i sit fredelige domicil var nær vandet.

I købebrevet fra den 24. december 1667 står der:

Birgitte Trolle sal. Manderup Brahes til Torbenfeld overdrager og sælger til ærlig og velbyrdig mand Niels Juel, kgl. maj.s admiral på Bremerholm Sæbygaard og al dens underliggende gods, som i Volstrup sogn og birk ligger efter den gamle underskrevne jordebog af sal. Otte Brahe samt Løgtvedgaard i Høreby sogn med 2 der underliggende afbygger Rolden og Huillebeckvad med al sin rette tillæggelse samt birkerettigheden til Volstrup birk.

Først skal beregningen af tønne hartkorn beregnes, som det findes i ovennævnte jordebog fra 1638 undtagen skovene, da de er meget forhuggede.

Da skal af 24 uvildige mænd sættes og taxeres og derefter betales, og ingen gadehuse eller disses afgift regnes. Sæbygaards bygning bliver i købet med og for intet beregnet. Ligeledes alt nagelfast, som kakk-

³¹⁾ Rigsark., Skatkammeret, II Kgl. eksp., 1 Danske sekretariat, Jordebog på hvis gods, som er given for Bornholm 1661–74, s. 2, s. 167 og s. 226 og Rentekammeret, VI Kasse- og regnskabsvæsen, 4 Søetatens kasse 1664–70, Kassejournal s. 9, d. 27. 6. 1664.

³²⁾ Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 11. 7. 1661 og d. 11. 6. 1662.

³³⁾ Knud Fabricius: Skånes overgang fra Danmark til Sverige 2, 1906, s. 100.

³⁴⁾ Vivi Horn: Herrarna till Runsa, Stockholm 1928.

³⁵⁾ Sjæll. tegnelser nr. 364, d. 11. 9. 1662.

ovne, brøgerskedlen, sejerværket, smedjeredskab, træboskab, skabe, bænkekister, borde, sengesteder o. lign.

Gårdhustakst regnes for 64 tdr. korn 1 skæppe 1 fjerding og 1 album. Bøndergods regnes også som det i jordebogen regnedes. Hver tønne hartkorn i gårdsens takst skal betales med 40 rdl. og af bøndergodset 35 rdl. for tøndnen. Al restancen beholder Niels Juel undtagen dette års landgilde, som det står Birgitte Trolle frit for at indkræve. Gården skal leveres til Niels Juel den 1. maj 1668, og fra den tid skal renten angående Sæby mølle, som skylder årligt 60 tdr. mel betale dette til Niels Juel, hvorfor han skal give til Birgitte Trolle 150 rdl. Rug-sæden, som er 50 tdr. skal betales til Birgitte Trolle, hver tønne med 9 mark danske. Volstrup kirke og kongetiende overdrages helt til Niels Juel.

Birgitte Trolle skal inden den 1. maj 1668 give Niels Juel fuldkommen skøde og følgebrev. Pengene skal betales således: Nu og til den 11. juni 1668 tilsammen 4000 rdl. og siden årlig 4000 rdl. med halvdelen den 11. december og halvdelen den 11. juni, indtil hele summen er betalt, nemlig 17000 rdl. in specie.

Brevet er underskrevet af sal. Manderup Brahes enke Birgitte Trolle, Corfits Trolle og Niels Juel. Straks juleaftens dag betalte Niels Juel de første 1000 rdl., og allerede den 10. januar 1668 betalte han de følgende 3950 rdl. in specie³⁶⁾.

Selve skødet blev først udfærdiget et år efter, og her får vi nøjere angivet, hvad Sæbygaard og dets tilliggende gav ejeren³⁷⁾, og sammenholdt med en udskrift af jordebogen kan vi bedømme godset.

Sæbygaard, hovedgård med al tilliggende ejendom, fiskevand, enemærke, skove kaldet Ørendal, Sønderlund og Nørlund med al anden herlighed taxeret i søskendeskitte for	64 tdr. 1 skp. 1 fj. 1 alb.
Memhauge, afbrudt, ødelagt og dets ejendom underlagt hovedgården	11 - 4 - - - 2 -
Sæbygaards mølle liggende ved gården	16 - - - - - -
Ialt ..	91 tdr. 5 skp. 2 fj. - alb.
Bøndergods ialt	342 - 4 - 3 - 1 -
Ialt ..	434 tdr. 1 skp. 1 fj. 1 alb.

samt Sæbygaards birkerettighed og den på godset liggende teglovn, item den adelige begravelsesrettighed i Volstrup kirke med al anden frihed og herlighed³⁸⁾.

Sæbygaard lå i det pragtfulde bakkede terræn i ådalen omgivet af

³⁶⁾ Odense landsarkiv, Stamhuset Hverringe nr. 43, Sager vedk. Sæbygaard og Stenshede godser 1563–1677, Købebrevet på Sæbygård.

³⁷⁾ Valdemar Slot, Sæbygaards skøde i original.

³⁸⁾ Odense landsarkiv, Hverringe nr. 43, Sæbygaards jordebog.

sine bøgeskove og sin park ikke langt fra den udskilte købstad Sæby. Den bestod af en hovedgård og en ladegård. Hovedgården, selve borgen, der var omgivet af voldgrave på alle fire sider, havde 4 fløje. Nordfløjen, der var hovedbygningen, var bygget af Pernille Oxe i 1565, sandsynligvis med den kendte herregårdsarkitekt Dominicus som bygmester. En særpræget kvadermuring, der var et karakteristisk træk ved hans bygninger, træder tydeligt frem på det ottekantede trappetårn, der står i borggårdens østlige hjørne. Denne fornemme gamle bygning, der i det store og hele er bevaret urørt fra hin tid, har været en værdig ramme for Niels Juel og hans familie, og i den statelige riddersal med det svære bjælkeloft får man endnu i dag et indtryk af den fornemhed, der har præget livet her. Østfløjen, der vistnok også er bygget af Pernille Oxe, havde ligesom nordfløjen to stokværk, og mod vest og syd var der to bindingsværksfløje, den ene i to etager og den anden i een. Hvor meget, der fandtes af vestfløjen i Niels Juels tid, vides ikke, thi i 1688 var den i hvert tilfælde borte, og borggården i stedet blot lukket med en mur.

Selv om der muligvis kan være sket ændringer i de sidste 15 år, kan vi dog i en oversigt fra 1698 efter Holger Pachs død (denne købte Sæbygaard af Niels Juel i 1683) få et indtryk af de lokaliteter, der fandtes på borgen, nemlig: riddersalen, dagligstuen, borgestuen, den salig mands kammer, velb. fruens sengekammer, jomfruens sengekammer, den store fruerstue og velb. fruens fadebur samt forskellige gæsteværelser bl. a. et over kirken. Desuden var der pigernes kammer, et lidet kammer over skolen, Paul Ottesens kammer, Christen Andersens kammer (denne er flere gange nævnt som Niels Juels fuldmægtig, og han er åbenbart fulgt med gården til dens næste ejer) samt ladefogdens kammer. Til køkkenregionerne hørte selve køkkenet, det gamle køkken, det store fadebur, mælkestuen, bryggerset og et rullekammer foruden en daglig kælder, vinkælderen og jordkælderen. Bemærkelsesværdigt er det iøvrigt af denne liste at erfare, at der på Sæbygaard har været såvel et kapel som en skolestue³⁹). Fra borggårdens nordfløj førte en vindebro over den brede voldgrav til ladegården. Denne havde blot een grundmuret bygning, laden, medens de øvrige huse var bindingsværk med lergulv. Her var bl. a. ridestalden, gæstestalden og to øxenhuse.

Sæbygaard var velindrettet fra Pernille Oxes dage, og Niels Juel forstod at gå i hendes fodspor. Han udbedrede gården, uddybede voldgraven og afrundede det tilliggende godsareal, selv om han næppe har haft megen tid til overs fra sin tjeneste, og det synes som om han i sin hustru har haft en god hjælp. Desuden har han haft sin fuldmægtig til at lede birketinget, der hver lørdag afholdtes i tinglunden syd for

³⁹) Sæbygaard, »Syn over godset ved Holger Pachs død«.

gården. Her stævnedes folk fra hele godset den ene gang om ugen sammen; på vej dertil har de ikke kunnet undgå at se det strenge rettens symbol, galgen, på Knæverhede tegne sig mod den sydlige himmel.

1668 flyttede Niels Juel ind på gården, og indtil krigsudrustningerne i 1675 har han opholdt sig her, når han kunne afse tid dertil. I Niels Juels arbejde med godset får man et lille indblik gennem forskellige bevarede dokumenter. Allerede i 1668 sluttede han kontrakt med graver Villads Nielsen, om »at rydde og forfærdige den dam«, som ligger øst for gården og ordne dæmningen, der ligger øst for samme dam⁴⁰). Betalingen for arbejdet var 180 sletdaler og 6 tdr. rug. Tilsyneladende er Niels Juel den første, der har ladet grave voldgrav østen for gården, idet man før den tid har anset dammen for at være tilstrækkelig. Niels Juels ridefoged var Christen Andersen, som vi ofte ser optræde i tingbogen i forbindelse med inddrivning af landgilde. I april 1669 lod Niels Juel godset syne for at erfare gårdenes og husenes tilstand, og i tingbogen blev siden indført en nøje gennemgang af de reparationer, der burde foretages ved hver eneste af bygningerne⁴¹). I juni samme år synedes derefter alle Sæbygaards skove, nemlig Knagelund skov vesten for gården, Dyrheden skov østen for og Løgtved skov sønden for samt Bavensgaards skov, Birkemose skov, Ørtofte skov, Grønhede skov, Knæverhede skov, Langtved skov og Scholstrup skov⁴²). I november blev godset atter synet, og da var manglerne de allerfleste steder afhjulpet⁴³).

I 1669 købte Niels Juel af Henrik Bjelke en gård i Ørtoft by, i 1670 to stykker eng af provst Hartvig Kaas og af Vendelbo stift et degnebol, i 1671 en rettighed i Sæby mølle af Katrine v. Vitinghof og desuden to gårde i Volstrup sogn af henholdsvis Laurits Lamstrup og af Kirsten Juel, o. s. v. i de følgende år⁴⁴). Desuden mageskiftede Niels Juel gods for at få bedre samling på det, der hørte til Sæbygaard, og foretog således i 1673 et værdifuldt mageskifte, idet han for forskelligt strøgods, nemlig 4 gårde, 2 huse og en halvpart i en mølle fik følgende: 1) jus patronatus til Volstrup og Hørby sogne i Børglum herred, Aalborghus amt med kirkens andel af 2) korn- og kvægtienden af de nævnte sogne, 3) herligheden til præstegården i Volstrup, 4) præstegårdens bygning, som han har tilforhandlet sig, 5) herligheden til anneksgården og degnebolene samt kaldsretten⁴⁵). Kirkens andel i tienderne af Volstrup sogn beregnedes til 32 tdr. hartkorn og af Hørbye sogn til 22 tdr. hartkorn, der alle vurderedes til 25 rdl. pr. tønne d. v. s. i alt 1350

⁴⁰) Viborg landsarkiv, Sæbygaard birks tingbog 24. 10. 1668.

⁴¹) Viborg landsarkiv, Sæbygaard birks tingbog 17. 4. 1669.

⁴²) Viborg landsarkiv, Sæbygaard birks tingbog 12. 6. 1669.

⁴³) Viborg landsarkiv, Sæbygaard birks tingbog 13. 11. 1669.

⁴⁴) Odense landsarkiv, Hverring nr. 43, d. 13. 6. 1669, 2. 7. 1670, 23. 8. 1670, 12. 3. 1671, 24. 5. 1670, 30. 12. 1670.

⁴⁵) Kronens skøder s. 385, d. 11. 3. 1673.

rdl., mens det forskellige strøgods beregnedes til 1366 $\frac{1}{2}$ rdl. og 21 sk. Året efter fik Niels Juel yderligere tilladelse til at overtage Volstrup og Hørbye kongetiender⁴⁶). Naturligvis kunne alle disse udvidelser, som til stadighed foretoges, ikke undgå at bevirke nogen trætte nu og da, som i 1674, da man stredes om »et stykke jord og fædrift, Vester Løcklunds mose kaldet, som en tid lang skal have fulgt Sæbygaards ejere«⁴⁷).

I 1673 foretog Niels Juel en afrunding af sit gods i større linier, idet han købte det lille herresæde Stenshede, der lå en 3–4 km nordvest for Sæbygaard. Denne gård havde i et par hundrede år været i slægten Vognsens eje. Først 1664 solgtes den til Preben Banner, hvis enke efter at have haft den bortforpagtet i nogle år solgte den til Niels Juel⁴⁸). Stenshede hovedgård takseredes da til 20 tdr. hartkorn⁴⁹).

Valdemar Slot.

Den skånske krig kom til at stå som et vendepunkt i Niels Juels liv og karriere. Selvom hans dygtighed havde været værdsat tidligere, betød hans træning og hans taktiske føring af flåden, at også politikerne måtte anerkende ham. To gange var han af politiske grunde blevet forbigået ved besættelsen af stillingen som øverstkommanderende til søs. Første gang da man indkaldte den europæisk berømte Cort Adeler, og anden gang da Cornelis Tromp blev ansat. Begge gange var det udnævnelser, der skulle passe til det udenrigspolitiske spil.

Niels Juel kom derfor til at stå i skyggen af disse berømtheder, indtil skæbnen gav ham lejlighed til den 1. juli 1677 at vise, at han selv var af samme støbning som disse mænd. Hans sejre og erobringer under slagene bragte ham en anselig sum i prisepenge, nemlig for årene 1676 og 1677 i alt 22.460 rdl.⁵⁰). Kongen slap imidlertid for at udbetale alt dette i rede penge, idet han i 1678 tilstod Niels Juel efter dennes ønske »for hans megen tro og villige tjeneste i denne fejde allerunderdanigst bevis, at må til sin ejendom bekomme alt det rytterbøndergods, som på Tåsinge under provinsen Fyen og Nyborg amt beliggende er«, hvilket ville sige, at Niels Juel fik en part i Valdemar Slot hovedgård og noget spredt bøndergods, som alt ialt beløb sig til 809 tdr. 5 skp. 3 alb. Til 40 rdl. tønden var værdien således 32.385 rdl. 30 sk., hvoraf blev fra draget prisepengene, så Niels Juel kunne nøjes med at lægge de 9925 rdl. 30 sk. på bordet; han lagde hermed grunden til det prægtige gods,

⁴⁶) Jyske reg. nr. 83, d. 29. 7. 1674.

⁴⁷) Jyske tegn. nr. 64, d. 11. 11. 1674.

⁴⁸) Danske slotte og herregårde III, s. 456.

⁴⁹) Odense landsarkiv, Hvørringe nr. 43, d. 7. 11. 1673.

⁵⁰) Rigsark., Søetaten, XIV Admiralitet som domstol, 7 »Beregninger ang. prisepenge 1677–78«.

som han efterhånden fik skabt i en af de smukkeste egne af Danmark⁵¹). Valdemar Slot fik Niels Juel ikke, da dette ejedes af to københavnske forretningsmænd Henrik Holst og Wensel Mathiesen, men han købte det af dem »med påstående grund og afindende materialier« for 258 rdl. til hver ifølge skøde af 15. august 1678⁵²). Godset havde tilhørt Christian IV's søn med Kirstine Munk, Valdemar Christian. Da kongen ønskede en statelig bolig til sin søn, lod han bygmesteren Hans v. Steenwinkel den yngre lægge planen til et slot, der af renaissance-mesteren følsomt tilpassedes til den smukke natur. I løbet af 1630'erne blev den gamle borg Kærstrup nedbrudt, og 1639–44 opførtes i stedet Valdemar Slot. Steenwinkel døde i 1639, men andre rejste slottet efter hans plan. Det blev en stor to-etages bygning af røde mursten med et højt skifertækket saddeltag, hvorpå var 6 gavlkviste og en mængde små tagkarnapper. Den vendte sin facade mod øst d. v. s. mod Lunkebugten, og midt for bygningen blev anbragt et ottekantet indgangstårn med spir. På vestsiden var i hver ende føjet en kort lav sidefløj omsluttende slotsgården. Begge fløje havde spir og i den sydlige fandtes et kapel. Fløjene var langs hovedbygningen forbundet ved et galleri.

Tåsinge birk holdtes før reformationen på Kærstrup, senere ved Landet kirke og ved Strammelse, men Valdemar Christian opnåede, at birketinget skulle holdes ved Valdemar Slot. Imidlertid døde han i 1656 i krigstjeneste i Polen, og godset gik da tilbage til Kirstine Munk, og det overgik ved hendes død til datteren Hedvig i 1658. Under svenskekrigene, hvor mange egne i Danmark hærgedes, led også Valdemar Slot betydelig skade ved bl. a. en tid at måtte huse 100 svenske ryttere med deres heste. Tydeligt ser vi det af følgende uddrag af en synsforretning, der i maj 1660 foretoges af 8 af øens dannemænd:

Ved 80 vinduer er stenene slået i stykker. Alle vinduesstænger, som var af jern, samt jernringene er borte. I facaden mod øst er blot 6 huller uden vindueskarme. På 6 kældre mangler portene. Ligeledes mod vest og i fløjene findes i stedet for vinduer blot huller, ja selv ind til kappellet er 9 af de store vinduer brækket i stykker. Spirene er væk, og skifertaget har huller. Indvendig er døre brækket af muren, kun 5 døre er tilbage, og i dem er ingen låse. Der er intet panel mere i stuerne. Vægtergangen mellem fløjene er også borte. Skibsbroen er væk. I stalden er båsene brækket i stykker, og i loen er alle luger borte. I 6 bindinger er løsholterne væk. Bryghuset og mælkehuset savner ligeledes døre og vinduer, ligesom skorstenene her er brudt ned. Lofterne er fjernede flere steder, og huller i muren er der også. 3 små hølader er helt ødelagt, og den store lade har fået taget brækket i stykker. Desuden

⁵¹) Kronens skøder s. 447, d. 14. 3. 1678.

⁵²) C. G. Høgstrøm: Taasinge på Niels Juels tid, Nyborg 1916.

blev ligesom bygningerne også indbo og forråd af al slags røvet og bortført⁵³).

Tiden efter krigen var forvirret og forholdene økonomisk vanskelige, så Kirstine Munks datter Hedvig måtte snart pantsætte det hægede gods med slotsruinen. Det blev splittet ad, men den del, som Corfits Ulfeldt havde fået, blev efter dommen over ham overtaget af kongen og udlagt som ryttergods. Den 9. februar 1678 ansøgte Niels Juel kongen om at måtte erhverve det for sine prisepenge, og da beløbet blev højere end fordringen, tilbød han at betale Chr. Bjelkes prisepenge med det overskydende beløb. Den 2. marts tillod kongen salget, den 11. marts blev regnskabet gjort op, og den 14. marts blev skødet på godset udstedt⁵⁴). Godset omfattede da op mod 100 gårde, men med spredt beliggenhed, og slottet købte han som tidligere omtalt særskilt ifølge skøde den 15. august 1678⁵⁵).

Den fortsatte krig optog imidlertid Niels Juel helt, så han kun fik lidt tid til at tage sig af Valdemar Slots anliggender, men da freden var sluttet, finder vi ham i fuld gang med genopbygningen af slottet. Han gav nybygningen navnet Tåsinghus, et navn der dog aldrig vandt hævd. Det gamle slot blev nu ændret i mere moderne smag d. v. s. renaissanceen afløstes af barok. Det høje tag blev afvalmet, de murede kvistgavle forsvandt, og i stedet for det store indgangstårn midt for østfacaden anbragtes en bred tvedelt trappe, ligesom efter de nye stilkrav de fem midtertag blev fremhævede. I det hele kom det nye slot til at fremstå i en særpræget stilblanding. Også de to fløje blev genopført, og kapellet fik nu sin egen indgang. Til begge fløje blev der bygget en høj trappe⁵⁶). Først i efteråret 1687 blev slottets kapel fuldendt, og det indviedes under stor højtidelighed. Valdemar Slot var nu genrejst i sine fornemme og store dimensioner som et synligt vartegn ved indsejlingen til Svendborgsund.

Niels Juel var også i disse år i gang med at samle godset ved mageskifter eller gårdkøb. I 1686 fik han udvidet sin bevilling fra 1679, så hans gods på øen i hele hans levetid måtte blive skånet for kop- og kvægskat såvel som for alle andre skatter undtagen for prinsessestyr⁵⁷). I 1688, da Tåsing blev opmålt og matrikuleret påny i lighed med resten af Danmark, ser vi at godset er udvidet adskilligt⁵⁸). Han havde først og fremmest interesseret sig for at købe de gårde, der lå i den nordligste del af øen nærmest Valdemar Slot. Alt nord for Mejlbj var nu blevet

⁵³) C. G. Høgstrøm a. a. s. 20–23.

⁵⁴) Kronens skøder s. 447, d. 14. 3. 1678.

⁵⁵) C. G. Høgstrøm a. a. s. 15.

⁵⁶) Danske herregårde II, s. 361–71 og Danske slotte og herregårde III, s. 60–74.

⁵⁷) Rigsark., Rentekammeret, Kgl. resolutioner nr. 4903, d. 9. 3. 1686.

⁵⁸) Odense landsarkiv, Stamhuset Tåsinges arkiv 260, godsarkivet A III, »Nye landmålingsmodeller over Taasingeland 1688«.

hans, og yderligere havde han adskillige gårde i de andre byer sydpå. Kun i Skovballe ejede han endnu ikke noget. Gårdene var bl. a. erhvervet fra Otte Rantzau, Peder Samsing, Jens Rodsten, Anders Eichenbaum, Claus Brockenhus og Anders Rode, og af de ca. 175 gårde, der fandtes på Tåsinge, var kun 22 endnu ikke i hans eje. Af disse tilhørte de 13 Brøgmænd, de 7 Peder Samsing, 1 Claus Brockenhus samt 1 Knud Urne.

I 1689, da Niels Juel skulle stå til søs med en krigsudrustet flåde, der afventede nye fjendtlighedsudbrud, fik han udstrakt sine privilegier vedrørende skattefrihed for godset til alt det gods, han erhvervede sig på Tåsinge, og de skulle gælde både så længe han og hans søn levede⁵⁹). Efter Niels Juels ønske fik de yderligere konfirmation den 9. januar 1692. Ved denne lejlighed opregnes atter enhver gård og bondes hartkorn samt tiendeydelserne til Niels Juel. For selve slottet var værdien nu opregnet således:

Valdemar Slots hovedgårdstakst	56	tdr.	1	skp.	1	fdk.	1	alb.
Slottets have og enemærker, ialt 320 svins olden .	13	–	2	–	2	–	2	–
Perskovs mølle: af jorden	–	–	2	–	1	–	–	–
af malingen	4	–	–	–	–	–	–	–
En vejrmølle: af malingen	2	–	–	–	–	–	–	–
Svennerups hus	–	–	1	–	–	–	–	–

Ialt hartkorn	56	tdr.	4	skp.	2	fdk.	1	alb.
skove	13	–	2	–	2	–	2	–
mølleskyld	6	–	–	–	–	–	–	–

Brejninge sogn: kongens og kirkens parttiender	47	tdr.	htk.
Bjerrebys sogn: kongens og kirkens parttiender	84	–	–
Lande sogn: kongens og kirkens parttiender	26	–	2 skp.
mens kongens part ligger til Universitetet.			

Ialt tiende i htk. 157 tdr. 2 skp.
htk.

Vemmenæs lille skov og færgehuses løcker	230	svins olden
Vordenæs skov	160	–
og 4 jordegnes part	19	–
Hr. Peder Jensens præstegårds løcker	16	–
Horseskov, hegnet og Lamberts mose	200	–
Brejninge skov og mark, Nørreskov og mark samt Troense og Vindeby fænger	120	–
Annexpræstegården i Brejninge skov og mark	10	–
Nørskov til Lundby	4	–
Lunde, Lundehaver, Tingmose og Jordmose haver	15	–
Lundsballer haver	3	–

Ialt skove 777 svins olden
er 32 tdr. 3 skp.⁶⁰)

⁵⁹) Rigsark., Rentekammeret, Kgl. resol. nr. 8471, d. 30. 5. 1689.

⁶⁰) Valdemar Slot, Etatsråd Knud Juels privatarkiv 1692–1738, d. 9. 1. 1692.

Hertil kom så alt bøndergodset. Desværre er oversigten over dette imidlertid ikke bevaret fuldstændig, idet de sidste sider med sammentællingen mangler. Tilmed er det byer, hvor det kunne være interessant at følge Niels Juels gårdkøb, men vi har kunnet se, hvorledes han siden 1688 har købt de tilbageværende gårde i Bierreby, Giesinge by og Søby.

Med det ruinerede gods Hundsbæk som basis havde Niels Juel ved dygtige pengeanbringelser udviklet sig til storgodsejer. Fra de magre egne i Nordjylland og de misrøgtede egne i Sydjylland flyttede han efterhånden ved mageskifter og køb sine ejendomme til de fede og frodige jorder på Tåsinge og Sjælland. Det var en udvikling i rigdom og velstand, der vel ikke alene kan udledes af de indtægter, han havde haft som admiral, men også må tilskrives det, at han ikke var ødsel, men forstod at anbringe sine penge på indbringende måde. Vi kan se det deraf, at han ihærdigt og målbevidst stadig opkøbte gårde og jord til Sæbygaard, så den udvikledes til et stadig større og mere velafrundet herresæde, og vi kan se det samme gentage sig, da det gælder Valdemar Slot. Jordegodset i Skåne fik han solgt eller mageskiftet, en del af det vist med bornholmsk jord, thi her mageskiftede han en hel del med gårde på Fyn. I 1679 erhvervede han således på denne måde i Nyborg og Odense amter gods for 2960 rdl. 15 sk. ved mageskifte med gods på Bornholm⁶¹). Men samtidig med at han skabte sig det fornemme gods Valdemar Slot samlede han også ejendomme i København til en herskabelig bolig her.

Niels Juels palæ i København.

Endnu inden Niels Juel kom i gang som godsejer, var han optaget af at skaffe sig en standsmæssig bolig i København. Det er tidligere nævnt, at han i 1661 erhvervede sig en gård i det helt nye kvarter, der var ved at vokse op ved Kongens Nytorv. Siden da købte han stadig nyt grundareal. Det er vanskeligt at angive nøjagtigt, hvor de enkelte ejendomme, han købte, har ligget, men her kan angives købene:

Den 28. 9. 1664 af kandestøber Claus Becker 2 huse liggende mellem sal. dr. Claus Blommes børns våninger på den østre side og Rasmus Sandager på den vestre side med bygning, gårdsrum og fortov til gaden⁶²).

Den 3. 1. 1665 af studiosus Frederick Plum 2 huse og våninger jordfri grund og ejendom liggende i Bredegaden mellem en våning, som tilhører Hans Zoega, hvori bor kgl. maj.s bøsseskytte Anders Mogensen, mod øst og Niels Juels egne våninger, som han har købt af Claus Becker, mod vest⁶³).

⁶¹) Kronens skøder s. 466, d. 24. 1. 1679.

⁶²) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 28. 9. 1664.

⁶³) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 3. 1. 1665.

Den 18. 5. 1665 af Jochum Speigelberg, garver, en liden ubebygget plads, der ligger bag de 4 ovennævnte våninger og på de andre sider støder op til Niels Juels egen plads, Speigelbergs egen grund og til det store nye torv⁶⁴).

Den 31. 5. 1665 af Anders Olufsen på sin hustru, Marie Pedersdatter, og sin svingerindes, Anne Pedersdatters, vegne samt af Jochum Speigelberg på sine myndlinge Johan Clausens og Marie Clausdatters vegne, en våning liggende i Bredegade mellem Niels Juels gård på den ene side og nagelsmed Børge Andersens på den anden side⁶⁵).

Den 8. 8. 1666 af kong Frederik III et stykke jord og plads »som Bredegaden tilforn været haver«, der strækker sig fra Niels Juels hus til Johan Madtzens plads, dog skal Niels Juel være forpligtet til gaderne at lade forfærdige, brolægge og siden vedligeholde på egen bekostning. Niels Juel eller hans arvinger må ikke bygge nogen bygning ud på gaden indtil rendestenen, men gaden skal »holde sin bredde uhindret«⁶⁶).

Den 8. 2. 1667 af professor Hans Zoega en grund med 2 huse liggende i Bredegaden på den østre side op til H. N. Daniels arvingers våning og på den vestre lige overfor Niels Juels egen våning. Zoega skal lade de 2 huse bryde ned⁶⁷).

Den 9. 12. 1667 af skibsskriver Peder Nielsen et lidet halvtagshus på 5 fag liggende mellem tapetvæver Hendrich Willous hus på den nordre side og rådmænd Hendrich Jacobsens hus og have på den søndre side⁶⁸).

Den 18. 2. 1671 af sergeant Nikolaj Magnus en ny våning i den ny-anlagte Norgesgade »i længdens ende noget spids langs ud med den forreste side« og bagud til den kasserede Bredegade. I bredden støder den da op til Jens Andersen Wolfs hus, hvor skipper Jens Tømmermand bor⁶⁹).

Den 15. 6. 1671 af »ærlig og discrete karl Jørgen Danielsen, contrafeyergesell«, 3 våninger liggende i Bredegaden mellem Niels Juels og stenhugger Jens Andersens pladser. Husene har grundmuring, er et loft høje og er på 10 fag⁷⁰).

Den 9. 3. 1672 af Jens Jensen Wissing en grund liggende inden for Bredegaden ved Kongens Torv. Mod syd vender den op til Niels Juels egen gård, mod nord til et hus tilhørende Johan Gyldenløve, mod vest til Wissings eget hus og mod øst til Niels Juels have⁷¹).

Den 16. 3. 1672 af »ærlig og beskeden mand« Hermund Willumsen

⁶⁴) Gaunø, Adkomstdokumenter vedr. det Thottske palæ nr. 2, d. 18. 5. 1665.

⁶⁵) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 31. 5. 1665.

⁶⁶) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 8. 8. 1666.

⁶⁷) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 8. 2. 1667.

⁶⁸) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 9. 12. 1667.

⁶⁹) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 18. 2. 1671.

⁷⁰) Gaunø, Adkomstdok. nr. 133, d. 15. 6. 1671.

⁷¹) Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 9. 3. 1672.

Treslant et hus og grund liggende i Bredegaden, der i syd støder op til Niels Juels egen gård, den anden ende til gaden mellem 2 huse, der tilhører Michel Nielsen⁷²).

Alle disse grundkøb tyder på et målbevidst samlearbejde, og der har sikkert været flere end de hernævnte, thi allerede i april 1668 oplyses i den nye grundtakst, at Niels Juel i St. Annæ kvarter, Strandstræde, har liggende »Niels Juels gård, have og 9 våninger, med 1 våning til Kongensgade«⁷³). Niels Juel formåede således tidligt at få sin egen lille »herregård« indenfor Københavns volde, og her på sin nye ejendom har han holdt til i den tid, hvor den daglige tjeneste har krævet hans nærværelse på Holmen.

Med »Niels Juels gård« i København og Sæbygaard i Vendsyssel havde den unge admiral placeret sig, som det tilkom en mand af gammel dansk adel. Han havde skabt en værdig ramme og en statelig baggrund for sin fremtræden, så han kunne føre en standsmæssig tilværelse. Han var trods sømand solidt forankret i den danske jord og viede også denne sine kræfter, når tjenesten tillod det. Medens flere af datidens admiraler ofte deltog ivrigt i søhandel og oversøisk købmændskab, var Niels Juel kun i ringere grad engageret her.

I løbet af 1670'erne købte han yderligere nogle nabogrunde og huse, så han efterhånden fik en sammenhængende stor grund på hjørnet af Kongens Nye Torv og Norgesgade, det nuværende Bredgade. I 1680 købte Niels Juel af viceadmiral Chr. Bjelke en gård med huse og gårdsrum, der stødte op til hans egen gård, og i 1683 lykkedes det ham at købe en grund i Norgesgade af skipper Joen Hansen, så han nu havde mulighed for at opføre en ny bygning af fornemmere tilsnit⁷⁴). Niels Juel forelagde da for kongen sine planer om, »hvorledes han vil bygge en real bygning af grundmur på hans plads ved Kongetorvet«, og opnåede som følge heraf skattefrihed for grundskat i de følgende 10 år. Desuden fik han tilladelse til, at hvad han ville indføre af materialer til sin bygning måtte passere toldfrit. Kongen var interesseret i en værdig ramme om det nye torv.

Niels Juels palæ blev opført i hollandsk barok-klassicisme med sandstenspilastre. Facaden mod torvet havde desuden midtrisalit og taget var et valmtag, der i fronten blev brudt af en balustradekronet kvist i 3 fag. Da huset lå som hjørneejendom, kunne der ikke opnås samme symmetri i hele anlæggets opbygning som i det overfor liggende palæ, der tilhørte Gyldenløve, det nuværende Charlottenborg. Trappehuset indvendig lå øst for gennemkørslen, så der var nem adgang til begge fløje.

⁷²) Gaunø, Adkomstdok. nr. 134, d. 16. 3. 1672.

⁷³) Kbh. dipl. VII, s. 839, d. 4. 4. 1668.

⁷⁴) Gaunø, Adkomstdok. nr. 135, d. 23. 7. 1683 og nr. 8, d. 7. 8. 1683, Odense landsarkiv, »Gl. dok.« d. 22. 7. 1680, Sjæll. tegn. nr. 289, d. 7. 8. 1683 og nr. 290, d. 7. 8. 1683, Sjæll. reg. XXIII 55–64 og XLIV 72–73.

De store, flotte og højloftede festrøm lå ud mod kongetorvet, medens de daglige saloner lå i fløjen mod Norgesgade. Der var malerier under lofterne, over dørene og på skorstenene i værelserne samt rigt prydede fremspringende kaminer. Væggen var betrukket med gyldenlæders-tapeter, og alt bar præg af at have en fornem og velhavende mand som ejer. Haven var ligeledes velplejet og forsynet med et springvand. For at undgå nysgerrige blikke var hele haven omgærdet af et plankeværk⁷⁵).

I 1686 flyttede Niels Juel ind i sit nyopførte pragtfulde palæ sammen med sin kone og yngste datter Vibeke. Sønnen Knud (1665–1709) var da bortrejst, og datteren Sophie (1664–1722) var i 1682 blevet gift med Niels Krag til Egeskov. Vibeke (1673–1736) blev senere gift med vice-admiral Chr. Bjelke til Basnæs og Edelgave, og efter dennes død ægtede hun sin fætter Gregers Juel.

Eriksholm og Totterupholm.

Der var gået mange år fra de første grundkøb ved Kongens Torv i København til palæet var blevet færdigt, og i den samme tid skete store ændringer med Niels Juels jordejendomme ude i landet. Efter at Valdemar Slot var købt og genopført, afhændede han i 1682 Sæbygaard ved at mageskifte godset til Holger Pachs mod Eriksholm ved Holbæk.

Under den store opmåling og matrikulering af hele landet blev godset opmålt i 1688. Til Torupgård, der hørte til Eriksholm, lå 108 tdr. land, 72 læs hø og græsning til 23 høveder, og til Eriksholm lå 174 tdr. land, 110 læs hø og græsning til 52 høveder. Desuden regnedes der til Eriksholm landsbyerne Dragerup, Tjebberup og Dragerup skov samt Kongstrup og Arnakke foruden i Grandløse 19 af 33 gårde. Niels Juel opholdt sig dog i øvrigt vist sjældent på Eriksholm.

I tilknytning til mageskiftet i 1682 fik Niels Juel jus vocandi til både Grandløse og Asminderup sogne, selvom han kun var berettiget til jus patronatus til Grandløse kirke. Han købte også til dette gods forskellige gårde, og Torupgård blev i 1689 lagt under Eriksholm⁷⁶). Under dette gods gav kongen i 1688 efter ansøgning Niels Juel tilladelse til at »lade indrette et herberg og værtshus med gode logementer, samt vin, øl og mad for rejsende og andre, som de måtte behøve og begære mod billig betaling.« Det skulle ligge i et ham tilhørende møllehus, der lå ved landevejen til Kalundborg mellem Kongstrup og Agerup på Sjælland, så »ingen på een mil vejs nær det rundt omkring må være tilladt nogen kro at holde,« undtagen dem, der i forvejen måtte have fået kongelig bevilling dertil. Til sidst i tilladelsen hed det, at det skal »med

⁷⁵) Danske slotte og herregårde I, s. 199–208.

⁷⁶) Kronens skøder s. 27, d. 4. 5. 1689.

bemeldte krohold skikkeligen tilgå og dermed efter loven og vores i slige tilfælde allernådigst udgangne forordninger tilbørligen forholdes⁷⁷). Niels Juel kunne herefter til sine mange titler føje benævnelsen: kroejjer.

Det andet gods, Totterupholm, lå ca. 3 km vest for Fakse Ladeplads, altså ikke langt fra Fakse Bugt. Det er iøvrigt et fælles træk, men næppe tilfældigt, at alle de godser Niels Juel har købt har ligget ganske nær vandet. Det gælder både Sæbygaard, Valdemar Slot, Eriksholm og Totterupholm, mens arven fra hans far, Hundsbæk, og hans kones arv, Boserup, begge lå et stykke inde i landet. Totterupholm blev opført ca. 1560 på den nedlagte landsby Totterups plads. Af selve hovedbygningen, som den står i dag, er kun sidefløjene fra før 1700, mens hovedfløjen blev bygget fra 1847–49. Omkring den var voldgrave, og uden for disse lå avlsgården med stalde og lader. Ved overtagelsen af godset fik Niels Juel af kongen tilladelse til, at Borup Ladegård fremdeles måtte ligge og svare under Totterupholms hovedgårdstakst, og at Niels Juel og efterfølgende ejere i alle måder måtte nyde samme skattefrihed og anden herlighed af den som af hovedgården⁷⁸). At Niels Juel i sine ferier også har opholdt sig her som på sine andre godser, har vi tilfældigvis bevis for, idet et brev fra ham den 8. august 1691 er dateret Totterupholm⁷⁹). Også her samlede Niels Juel gods til gården. Således mageskiftede han i 1693 med kongen, så han i stedet for noget spredt gods i den nærliggende landsby Tystrup fik 5 gårde og 3 huse, hvorefter han ejede hele landsbyen. Da værdierne ved byttehandelen ikke var ganske ens, skulle Niels Juel yderligere betale 180 rdl. I 1694 købte han endvidere i den nærliggende Orup by 3 gårde og 2 huse, for hvilke han betalte 1097 rdl. 8 sk. til kongen⁸⁰).

De sidste år.

I foråret 1690 var Niels Juel for første gang syg i længere tid. I maj måned beklager han på grund af »upasselighed« ikke at kunne udføre et arbejde for admiralitetet til rette tid, og sommeren igennem deltog han ikke i admiralitetsmøderne, som han ellers altid meget flittigt fulgte⁸¹). Sygdom og rekreation har vel været årsagen.

Måske har han da tyet til sin receptbog for at finde helbredelse. Denne bog på 85 foliosider findes i dag bevaret på Valdemar Slot⁸²).

⁷⁷) Sjæll. reg. nr. 36, d. 4. 2. 1688.

⁷⁸) Kronens skøder s. 574, d. 31. 5. 1686.

⁷⁹) Sjæll. tegn. s. 102, d. 11. 2. 1693.

⁸⁰) Kronens skøder s. 129, d. 27. 7. 1694.

⁸¹) Rigsark., Søetaten, I Søkrigskancelliet, Geheime eingekomene saken 1690–91 nr. 33, d. 7. 5. 1690.

⁸²) Valdemar Slot, Niels Juels receptbog.

Hvornår han er begyndt at få nedskrevet sine »redsepter«, som der står på første side, vides ikke, men tilsyneladende er det 14 forskellige, der har ført den for ham, så det må have strakt sig over en længere tid. I bogen er samlet gode råd og vejledninger, der vel er samlet fra kloge balberer og doctores. Nogle af recepterne i bogen er der sat et lille mærke ved, muligvis fordi de af en eller anden grund har interesseret måske ham eller en senere ejer af bogen. Af disse mærkede recepter kan nævnes følgende: Annis Aquavite – Aquavite imod vind. – Mafue Balsam – Bryst og Rygsalver – Sorte Brystkager, som kaldes Bechie Nigri – For brændende varme Øjne – En olie som koges af hunde – og Dette plaster heler alle sår, hvor gamle de end også er eller hvad flod, der kan være hos.

Som eksempel kan her gives opskriften på Annis Aquavite: »Annis 2 $\frac{1}{2}$ pd., canel og ingefær af hver slags 3 lod, lakrids 4 lod, brændevin 14 pottes, sættes i blød en nats tid eller to, siden destilleres, når det er destilleret, så kommes der til 1 $\frac{1}{2}$ pot smeltet sukker eller sukkersirup.« Og mavebalsam: »Muskatolie, som er presset, 2 lod, krusemynteolie, fennekolfrøolie, rosmarinolie, lavendelolie, annisolie, malurtolie, dansk commenolie, spiscommenolie, jullolie, hvert 15 gran, bland det vel tilsammen i en morter, kom det så i et glas og forvar det vel, at luften ikke kommer der, af denne salve eller balsam, skal man tage og smøre sig med på maven og om natten og så lægge et varmt klæde derover.«

Muligvis forårsagede hans upasselighed også, at han dette år sammen med sin kone skrev det testamente, som han allerede i 1686 havde fået kgl. bevilling til. I indledningen til testamentet står, at det skrives for at drage »omsorg og constituere hvorledes med vores midler og formue forholdes skal, når enten een af os først ved døden afgår, så dog efter begge vores dødelig afgang og til at afværge og hindre uenighed og trætte som den længst af os levende, af vores børn kunne påføres.« I testamentet fastsættes bl. a., at Knud Juel skal have Taasinge og alt tilliggende gods, Sophie Juel skal have Totterupholms gård og gods, og Vibeke Juel skal have Eriksholms gård og gods⁸³).

I foråret 1693 var Niels Juel ude for et alvorligt uheld. Ved en tur i Københavns omegn skete det nær Jægersborg ved en tjeners eller kuskus uagtsomhed, at hans heste løb løbsk, og Niels Juel faldt og brækkede armen, hvilket kostede ham et par måneders sygeleje⁸⁴). Også det følgende år måtte han på grund af sygdom være borte fra admiralitetetsmøderne i omtrent 4 måneder.

Peter Jespersen udtalte i sin lignende tale over Niels Juel om hans sygdom, at »adskillige svagheder samlede af så mange ustandne møjer

⁸³) Valdemar Slot, Etatsråd Knud Juels privatarkiv 1692–1728, nr. 901.

⁸⁴) Herlufsholm bibliotek, manuskript nr. 133, d. 13. 6. 1693.

og udmattelser, der i den tiltrådte alderdom efterhånden borttærede rode-vædsken og gjorde hans mave ubekvem til sin spise at fordøje«. Desuden »var sten og skørbug hans stærkeste banemænd og tvang ham til sengs et halvt års tid før hans endelige og salige afsked«⁸⁵).

Da Københavns fineste læger åbenbart intet kunne hjælpe, hentede Niels Juel i 1696 hjælp fra Thy. På en gård i Vang i Thisted amt boede en vis Laurids Badskær, »som født på landet og opdraget på landet alene ved praksis havde opnået en sådan øvelse i kirurgien, at der, på grund af hans store færdighed i at helbrede hvilken som helst slags sår og i særdeleshed benbrud, strømmede overmåde mange til ham som til en anden pæon, ikke blot fra de nærmeste egne, men også fra Norge på den anden side af havet.« Denne mand blev hentet »til Danmarks største admiral på det tidspunkt, den velfortjente hr. Niels Juel, for at fordrive, eller i det mindste mildne de smerter, som påny var begyndt at slide i hans arm, der ved et ulykkeligt tilfælde 3 år i forvejen var brækket og havde været meget behandlet af andre, og hvilke han også med lykkelig hånd fik til at svinde så godt, at »den salige helt« tilskrev ham sin fulde helbredelse.« Niels Juel lovede ham, foruden belønningen for at have gengivet ham sundheden, at skaffe ham en plads mellem Københavns borgere og kirurger, men den gamle Badskær ville hellere hjem⁸⁶).

Den 11. marts 1697 deltog Niels Juel for sidste gang i et admiralitetsmøde, og den 8. april 1697 kl. 11 formiddag døde han i sit palæ i København⁸⁷). Efter kongens ordre stod der fra denne dag nat og dag vagt ved Niels Juels lig. Vagten bestod af 1 kaptajn, 1 løjtnant og 4 sergeanter, og først den 17. juni fandt hans bisættelse sted.

Det må til slut nævnes, at Niels Juels ønske om fred mellem hans arvinger ikke gik i opfyldelse. Den 7. februar 1698 solgte hans enke palæet på Kongens Nytorv til Sophie Amalie Moth, og i 1699 blev det overdraget til hendes og Christians V's søn Chr. Gyldenløve⁸⁸). Margrethe Ulfeldt flyttede til den gamle gård ved siden af palæet, og i sine sidste år ændrede hun et par gange på testamentet⁸⁹).

Den 1. maj 1703 døde Margrethe Ulfeldt, og da man åbnede testamenterne, var freden forbi. Tvistighederne måtte afgøres ved en retssag, og da dommen faldt den 24. april 1704 bestemte den, at Margrethe Ulfeldts ændring af 14. 1. 1699 »bør aldeles uefterrettelig at være«.

⁸⁵) Peter Jespersen: Ligtale over Niels Juel, Kbh. 1699, s. 179 og 181.

⁸⁶) Niels Aagaard Ebbesen: Thya illustranda, Kbh. 1712, Hist. årbog for Tisted amt, 1927, s. 361.

⁸⁷) Rigsark., Søetaten, II Admiralitetskontoret, 3 Admiralitetets kopibog general 1697.

⁸⁸) Gaunø, Adkomstdok. nr. 24 og nr. 139.

⁸⁹) Valdemar Slot, Etatsråd Knud Juels privatarkiv 1692-1728, nr. 901.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, landsarkivar, cand. mag. Johan Hvidtfeldt, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, professor, dr. jur. Poul Meyer, arkivar, mag. art. Knud Prange, museumsinspektør, cand. mag. Peder Riismøller og videnskabelig assistent, cand. mag. Birgit Nüchel Thomsen.

Højesteret 1661–1961. Udgivet på Højesterets foranstaltning i trehundredåret for udstedelsen af Forordning om dend Høyeste Rettis administration i Danmarck den 14. februar 1661 af Poul Bagge, Jep Lauesen Frost, Bernt Hjejle. I-II. (Gad, 1961). 550 og 579 s.

Festskrifter i den traditionelle stil opkaster adskillige principielle problemer. Jo større litterær indsats og jo flere penge, der er gået med til at skabe et sådant festskrift, des mindre overbevist bliver man om værdien af denne form for hyldest. Og så kan det endda gå, når hyldesten gælder en enkeltperson og tager form af en række videnskabelige afhandlinger inden for et begrænset felt. Sådanne festskrifter finder deres naturlige plads og brug hos dyrkere af det pågældende felt. Værre er det, når hyldesten gælder institutioner, hvis forhold til alt og alle skal belyses. Rigsdagens jubilæumsværk er et afskrækkende eksempel på misbrug af adskillige fremragende videnskabelige bidrag og af enorme pengemængder (målt med de humanistiske videnskabers begrænsede budgetter).

Det festskrift, som højesteret lod udsende på årsdagen for den forordning, der forvandlede det kgl. retterting til Danmarks højesteret, er et eksempel på festskrifter af den sidstnævnte type, men dets forholdsvis begrænsede omfang (godt 1000 sider

mod rigsdagsværkets godt 3000 sider) og den lave pris, hvortil det sælges, gør ulemperne mindre fremtrædende. Sin types højst blandede indhold har festskriftet dog, og dermed er det givet, at en enkelt mands anmeldelse af den samlede indsats er halsløs gerning.

Som nuværende universitetslærer i politisk videnskab og forhenværende universitetslærer i dansk retshistorie er det derfor naturligt, at jeg i første række beskæftiger mig med festskriftets bidrag på disse to områder.

Påstanden om, at højesteret er en vigtig politisk institution, vil utvivlsomt ryste den hæderværdige retsmedlemmer, men den er ikke desto mindre indlysende rigtig. Når man ved politik forstår den virksomhed, hvis mål til syvende og sidst er at bestemme menneskers adfærd, så vil det let kunne indses, at de domstolskabte retsnormer i så henseende udøver den samme funktion som de folketingskabte. Når højesterets politiske funktioner sædvanligvis ikke fremhæves, er årsagen først og fremmest, at vor højeste domstol altid har indtaget en i egentlig forstand konservativ holdning over for de magtfaktorer, som til enhver tid har behersket statsapparatet. Det er i og for sig besynderligt, at denne holdning undtagelsesløst – og altså også i festskriftet – betragtes som udslag af en »upolitisk« og »saglig« indstilling, eftersom højesterets holdning i kritiske situationer jo netop har væ-

ret af den allerstørste politiske betydning og udtryk for en ganske klar politisk vurdering. Man behøver blot at tænke på provisorietiden og besættelsestiden 1940–45.

En helhedsvurdering af højesterets betydning som politisk institution finder man altså ikke i festskriftet. *Svend Ellehøj* og *Georg Nørregaard* skriver om højesterets forhold til regeringen, og *Nørregaard* skriver desuden om den offentlige og politiske debat, som højesterets stilling fra tid til anden har givet anledning til. Ud fra et traditionelt historisk synspunkt må disse afhandlinger vurderes som en solid fremlægning af det foreliggende materiale, især naturligvis behandling af kontroverser af principiel betydning og den almene udvikling af højesterets stilling. Hertil knytter sig *Bent Christensens* juridiske fremstilling af problemerne vedrørende domstolens uafhængighed og dens adgang til at efterprøve forvaltningshandlingers lovlighed og loves overensstemmelse med forfatningen. Om alle disse bidrag gælder det, at de indeholder meget interessant materiale behandlet på en fornuftig måde, men at de hverken tilsigter eller opnår at tegne et helhedsbillede af højesterets samfundsmæssige placering.

Endnu spinklere er festskriftets materiale til belysning af domstolenes, og altså især højesterets, normgivende funktion. I virkeligheden findes der slet intet materiale herom, thi den foreliggende behandling af højesterets domspraksis som retskilde er for det første kortfattet og sporadisk, for det andet har den et rent retshistorisk sigte. Imidlertid findes der jo store områder, ikke mindst inden for erstatningsretten og gældende ret vedrørende indskrænkninger i erhvervsfriheden, hvor domspraksis har reguleret borgernes adfærd lige så effektivt som folketinget kunne have gjort det ved en formel lovgivning, ja vel med en endnu højere effektivitet, end

man havde kunnet opnå ved lov, fordi disse områder i så eminent grad egner sig til at være underkastet en forsigtigt eksperimenterende domspraksis' elastiske regulering. Hvad jeg savner i et festskrift som det foreliggende, er naturligvis ikke en systematisk og kommenterende gennemgang af den foreliggende domspraksis på de nævnte og andre områder, men et forsøg på at trække de principielle linjer op i højesterets normerende virksomhed. Uden et sådant forsøg er billedet af højesterets placering i det danske samfund kun meget ufuldstændigt.

De træk af højesterets virksomhed inden for privatretten, som *Stig Iuul* har meddelt i sit bidrag til festskriftet, indeholder flere betydningsfulde og originale bidrag til dansk retshistorie. Man har vel lov til at håbe, at der her er tale om biprodukter fra en systematisk retshistorisk indsats fra forfatterens side, hvis udgivelse man længe har set frem til med forventning. Dansk retshistorie er jo desværre stedbarn i dansk historieskrivnings talrige og brogede barneflok.

Bl. a. påviser *Stig Iuul*, at kongen allerede før enevælden kunne gå imod et flertal i rettertinget; der var altså virkelig også den gang tale om kongens retterting. Dette fremgår også af de tilfælde, hvor rigsrådet forelagde en sag for kongen uden for rettertinget. Da kongen og rigsrådet havde både lovgivende og dømmende myndighed, havde dommene før 1660 samme karakter som love. Deres bindende kraft som præjudikater var altså ubestridt. *Stig Iuul* fremlægger et interessant materiale til belysning af den skiftende opfattelse af præjudikater. I 1700-årene fortolkes højesteretsinstruksen ofte som indeholdende et forbud imod, at prokuratorerne påberåber sig tidligere højesteretsdomme, og først A. S. Ørsteds forfatterskab kendetegner i teorien den opfattelse, at det ikke alene er tilladt at anføre præjudikater, men at Højesteret selv

må være bundet af sine tidligere domme. Efter 1849 finder der såvel i teori som praksis en lempelse sted af dette skarpe standpunkt, men præjudikatslæren er endnu ikke afklaret. *Victor Hansen* har i sin bog »Retsplejen ved Højesteret« (1959) behandlet emnet udførligt.

I øvrigt indeholder *Stig Iuuls* afhandling spredte eksempler på forholdet mellem højesterets og den juridiske teoris syn på forskellige retsinstitutter. Det drejer sig her om enkeltundersøgelser af stor retshistorisk, men kun ringe almenhistorisk betydning. En nærmere omtale falder derfor uden for denne anmeldelses rammer. Som bidrag til samfundsstrukturens og samfundsideologiens udvikling er en belysning af domstolenes håndhævelse af strafferetten derimod af uvurderlig betydning. *Tage Holmboes* afhandling indeholder da også adskilligt til belysning af dansk socialhistories udvikling, men både i juridisk og historisk henseende savner den systematisk fasthed og indholdsmæssig klarhed. Mindre almenhistorisk betydning har den rettergangs måde, der fandt anvendelse ved højesteret, men *Thøger Nielsens* proceshistoriske afhandling indeholder desuden oplysninger om retssagernes beskaffenhed. Enhver historiker vil kunne indse, at en systematisk analyse af de sager, der i løbet af en vis periode kommer for domstolene, nødvendigvis må afspejle et vigtigt aspekt af samfundsstrukturens udvikling.

Uden for det politiske og retshistoriske interessefelt følger anmelderen sig på den tyndeste is, og allerede af den grund vil der ikke kunne ydes bidragydere uden for dette område fuld retfærdighed. På traditionel vis er det hele jo kommet med: *Svend Ellehøj*, der er festskriftets flittigste medarbejder, har skrevet om højesterets grundlæggelse og om rettens geografiske virkefelt. Sidstnævnte afhandling giver anledning til værdifulde oplysninger om forholdet til de

»tabte« lande og landsdele samt enkelte aktuelle betragtninger vedrørende dansk retsvæsen på Færøerne og Grønland. Endvidere skriver *Ellehøj* om højesterets organisation og ydre fremtræden, samt, som nævnt foran, om forholdet til regeringen. *Harald Langberg* har leveret en arkitekturhistorisk redegørelse for de bygninger og lokaler, hvori højesteret har haft sæde gennem årene. Naturligvis skal *Thorvald Jørgensens* Christiansborg-bygning også ved denne lejlighed have et hip. Som usagkyndig er anmelderen efterhånden ved at blive betænkelig ved de sagkyndiges alt for énstemmige, ofte gentagne nedrækning, at det spørgsmål uvilkårligt rejser sig, om slottet nu virkelig er så forfærdeligt, som kritikerne vil gøre det til.

Holmboe, *Falk-Jensen* og *Hjorth-Nielsen* har taget sig af det biografiske stof, der gør festskriftet til en nyttig håndbog. Afhandlingerne om dommernes og advokaternes rekruttering er tyndbenede skeletter uden mange kødtrevler, og de understreger savnet af systematiske undersøgelser af dommernes meninger og indflydelse, som vi kender dem fra amerikansk litteratur og righoldige dommerbiografier, der hyppigt udkommer såvel i USA som Storbritannien. Bedst er de biografiske noter om hver enkelt højesteretsdommer og højesteretssagfører. Festskriftet afsluttes med en kort redegørelse af *Aage Rasch* om højesterets arkiv.

Poul Meyer.

Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Anders Pontoppidan Thysen. Bd. I: Vækkelse og kirkeliv i København og omegn. Af Kaj Baagø. (Gad, 1960). XXX + 203 s.

På initiativ af professorerne *Hal Koch* og *P. G. Lindhardt* er en gruppe kirkehistorikere gået i gang med at

fremlægge en oversigt over de gudelige vækkelsers udbredelse og forløb i Danmark. Under redaktion af dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen skal der udsendes en række bind, således at vækkelsesbevægelserne i alle landets egne dækkes. Det er tanken, at der i hvert bind skal redegøres for det bevarede kildemateriale til vækkelsernes historie, samtidig med at der gives en beskrivelse af hovedtrækkene i de religiøse bevægelser og af deres udvikling. Som første bind i denne serie foreligger nu dr. theol. Kaj Baagø's behandling af vækkelserne i København og i hovedstadens nærmeste opland.

Dr. Pontoppidan Thyssen har til bogen skrevet en indledning, som det er værd at beskæftige sig lidt med, fordi den giver en introduktion til hele serien. Af den får man at vide, hvad man kan vente sig af det arbejde, der er begyndt. Det skal straks siges, at denne indledning er en ganske fortræffelig gennemgang af vækkelserne og deres placering i den historiske sammenhæng. Kyndigt og klart samles trådene.

Et hovedpunkt i de senere års arbejde med de gudelige vækkelser har været spørgsmålet om de økonomisk-sociale forudsætninger for vækkelsesbevægelsen. Nogle forskere har været tilbøjelige til at anvende et lovlig snævert, sociologisk betinget synspunkt, som mere har hindret end fremmet beskrivelsen af vækkelsernes problematik. Man må derfor glæde sig over den forsigtighed, hvormed Pontoppidan Thyssen tager på problemet om sammenhængen mellem den økonomisk-sociale udvikling og de gudelige vækkelser. Man tør gætte på, at der i dette punkt skjuler sig en smule polemik mod professor Lindhardts opfattelse af vækkelserne. For Lindhardt er som bekendt en vækkelse ligefrem pr. definition knyttet sammen med ændringer i samfundsstrukturen. Vækkelse opstår, når »nye so-

cialer lag dannes, og befolkningsgrupper, som hidtil har levet upåagtet eller uden at kunne gøre sig gældende, begynder at kæmpe for en plads i solen.«¹⁾

Dette synspunkt har været overordentlig frugtbart, fordi det har henvendt opmærksomheden på sammenhænge, der ikke har været tilstrækkeligt bemærket af de religiøse bevægelsers historikere. Men en beskrivelse på basis af økonomisk-sociale kriterier er ikke tilfredsstillende, og den er det slet ikke for de første religiøse vækkelsers vedkommende, som vi kender dem i det 19. århundredes første halvdel. Pontoppidan Thyssen skriver da også, at det »nøje Samspil mellem Bondens politisk-økonomisk-sociale Fremrykning og den grundtvigske Vækkelse hører en senere Tid til.« De økonomiske og sociale konsekvenser af landboreformerne »kan derfor ikke forklare Vækkelsernes Opstaaen.« (s. XXVI).

Her er vi ved sagens kerne. Teorien om forbindelsen mellem økonomisk-sociale fænomener på den ene og religiøs vækkelse på den anden side er så tydeligt formet på grundlag af iagttagelser af grundtvigianismens og indre missions udvikling i sidste halvdel af 19. århundrede. Så lidt som andre historiske teorier lader den sig imidlertid uden modifikation overføre til en anden periode, hvor det er andre fænomener og derfor andre relationer, man har med at gøre. Pontoppidan Thyssen burde derfor nok have været mere konsekvent og have undgået at tale for meget om landboreformernes betydning for *bøndernes* stilling til religiøse spørgsmål. Det er muligt, der er en sammenhæng, men den er i så fald af ret kompliceret art og ikke let at påvise. I hvert fald er det givet, at der ikke lader sig drage en lige linie mellem

¹⁾ P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger. 2. udg. (1959), 18.

bondestandens stigende selvstændighed og de første religiøse vækkelser alene af den grund, at det er tvivlsomt, som også Pontoppidan Thyssen fremhæver det, om det var bønderne, der i størst udstrækning sluttede sig til bevægelsen.

Endnu ved vi ikke meget om, fra hvilke samfundslag de vakte kom. Det nye værk skal jo netop råde bod på vor manglende viden, og før alle vækkelserne er behandlet, kan man ikke med rette dømme om, hvorvidt bondestandens nye livsvilkår har været af betydning for vækkelsesernes frembrud. Men man har lov til at have sine tvivl. Det foreliggende bind behandler jo vækkelserne i København, og det er i sig selv et vidnesbyrd om, at vækkelse ikke alene var et landboanliggende. Vækkelserne fandt også grobund i byerne, hvor de økonomiske og sociale strukturændringer ikke uden videre kan paralleliseres med dem, der kendes fra landet.

Dr. Baagø behandler imidlertid også vækkelserne i nogle landdistrikter i Nordsjælland, som havde nær forbindelse med den københavnske vækkelse. Det viser sig da, at de vakte i disse egne tilsyneladende har tilhørt de økonomisk dårligst stillede klasser. Ganske vist er det vanskeligt at finde et tilfredsstillende materiale frem – statistikken må opstilles på grundlag af 152 personer – men tendensen er dog ret klar. Mere end 2/3 af de vakte, hvis erhverv kendes, var husmænd, landsbyhåndværkere, karle og tjenestepiger, hvorimod kun 8 personer tilhørte gårdmandsklassen. Desuden boede et meget stort antal af de vakte på overdrev og har altså sandsynligvis været udflyttere.

Dette resultat stemmer udmærket overens med, hvad vi ved om de vakte på Sydvestsjælland, hvor vækkelsen jo havde et af sine centre. Også her var de vakte at finde blandt landsbyhåndværkere og husmænd, mens gårdmændene tilsyneladende holdt

sig borte fra forsamlingsbevægelsen²). Dette i forbindelse med lignende erfaringer andre steder fra giver os lov til at antage, at resultatet af en gennemgang af vækkelserne vil vise, at de først og fremmest fandt tilslutning i de sociale lag på landet, der efter landboreformerne netop ikke havde fået en plads i solen og ikke var på vej opad, samt i de lavere og laveste klasser i byerne, der heller ikke havde megen udsigt til social opstigning i samfundet.

Pontoppidan Thyssen har formodentlig ikke, før materialet er fremlagt, villet tilspidse dette synspunkt alt for meget. For forståelsen af vækkelserne er det da også af betydelig større interesse, at politisk-socialt bimotoiver sjældent kommer til orde hos de vakte. Det religiøse engagement har for dem, skriver Pontoppidan Thyssen, tilsyneladende overskygget alle andre spørgsmål. Vækkelserne må med andre ord først og fremmest ses som en religiøs bevægelse, og en sociologisk betragtningsmåde fører os kun ind i bevægelsens udenværker.

Set i et større perspektiv ligger vækkelsesernes betydning da heller ikke i deres placering i en social sammenhæng, men i, at de er led i den almindelige opløsning af den enevældige stats greb om både verdslige og åndelige livsytringer. De vakte opfattede sig i almindelighed ikke primært som bekæmpere af statens indflydelse på religionsudøvelsen. Problemet var for dem at få forkyndt den sande kristendom, således som de opfattede den. Hindrede statskirken det, måtte de vende sig imod den. Men det skete med en religiøs argumentation og så godt som aldrig med en social eller politisk motivering.

Derimod var *modstanden* mod vækkelserne oftere båret af politiske mo-

²) Knud Banning: *Degnekristne* (1958), 214 og 221, samt Johan Jørgensens anm. i *Fortid og Nutid*, bd. XX, 323 f.

tiver. Statsmagten kunne ikke uden videre affinde sig med en uhindret debat af religiøse spørgsmål på ukontrollerede religiøse forsamlinger, og statskirkens præster følte sig for manges vedkommende forpligtede til som statens embedsmænd at modarbejde eller i hvert fald overvåge de vakte gøren og laden. Modsætningen mellem de vakte og mange af præsterne har for en del sit udspring i dette forhold. Og i en række andre tilfælde lader den sig uden besvær forklare som en ren modsætning mellem religiøse synspunkter. Et socialt aspekt behøver der slet ikke at være tale om.

Alt dette udreder dr. Pontoppidan Thyssen klart og præcist. Det er værdifuldt, at vækkelserne således først og fremmest betragtes som religiøse bevægelser. Vi føres frem til en forståelse af vækkelserne indefra, idet Pontoppidan Thyssen udmærket antyder deres religiøse og åndshistoriske forudsætninger. Således fremhæver han, at pietismen har haft en indflydelse på den gudelige forsamlingsbevægelse, som ikke må undervurderes. I enkelte tilfælde kan der ligefrem påvises en direkte forbindelse: Et par af de første fremtrædende repræsentanter for vækkelsesbevægelsen, Peder Frandsen fra Vejleegnen og Ole Henrik Svane fra Fyn, var blevet vakt af pietistiske præster, og herrnhutismen spillede i mange egne en rolle helt op i 1800-tallet. Større betydning havde dog nok pietismens indirekte virkninger. I menighederne lå, takket være Pontoppidans katekismus og de pietistiske salmebøger, en latent pietisme, som ikke svækkedes, fordi præsternes forkyndelse blev rationalistisk.

Også rationalismen spiller i øvrigt en rolle som forudsætning for vækkelserne. Oplysningstiden ændrede nemlig forholdet mellem kirke og folk. De strenge kirketugtsregler lempedes, og derved svækkes i nogen grad gejstlighedens anseelse. Desuden bevirkede oplysningstidens indsats

for skolevæsenet, at almuens læsefærdighed og dens fortrolighed med det trykte ord øgedes. Det spillede en rolle, da almuen begyndte at tage religionen i sin egen hånd, og det betød, at den populære religiøse litteratur kunne nå ud i befolkningen. Den stigende læse- og skriveevne var i øvrigt også forudsætningen for, at den sensationspresse, der eksisterede i København, kunne blomstre i 1830'erne. Med sine angreb – ofte i indsendte læserbreve – på gejstligheden spillede den en rolle for vækkelserne, og man må antage, at dens publikum overvejende fandtes blandt håndværkere og småhandlende.

Kaj Baagø's gennemgang af de københavnske vækkelser viser meget tydeligt, at det netop var fra disse kredse, de vakte kom. Det er imidlertid vanskeligt at fremskaffe et tilstrækkeligt tilfredsstillende statistisk materiale, fordi myndighederne i København optrådte ret lemfældigt over for de vakte. I modsætning til, hvad der er tilfældet så mange andre steder, er der derfor ikke i de københavnske retsarkiver akkumuleret ret meget stof om vækkelserne. Kun baptisterne forfulgtes i 1840'erne systematisk, og retsakterne giver ret omfangsrige oplysninger om den baptistiske menigheds sammensætning. Det viser sig, at den første baptistmenighed næsten udelukkende bestod af folk fra de dårligst stillede klasser, og karakteristisk nok var Nyboders småhuse det kvarter i hovedstaden, hvor bap-tismen var mest udbredt i 1840'erne.

Fra de øvrige vækkelseskredse har Baagø fremdraget en del af navnene på de vakte ved at gennemgå underskrifterne på de andragender om kirkelig frihed, som de vakte indgav i 1830'erne. Det drejer sig dels om ansøgninger om ret til at danne en københavnsk frimenighed og dels om de tre adresser til stænderne om sognebåndsløsning. Desuden er medregnet abonnenterne på Nordisk Kirketiden-de. Det giver et materiale på i alt

363 navne. Fordeles de på erhvervsgrupper, ser man, at over halvdelen tilhører handels- og håndværkerstanden³⁾. Ser man bort fra abonnenterne på Nordisk Kirketidende, der ikke er et helt repræsentativt materiale, fordi det også omfattede ikke-vakte, præster, embedsmænd o. a., der ikke holdt bladet af sympati for dets indhold, bliver det endnu tydeligere, at den københavns vækkelse prægedes af håndværkere og småhandlende. Medregnes svende og karle, der så godt som alle var beskæftiget ved handel og håndværk, tilhørte 83,1 pct. af de vakte, hvis erhverv kendes, disse fag.

Det er naturligtvis ikke et tal, der kan gøre krav på fuld tillid, men tendensen er tydelig nok. Vanskeligere er det at fastslå vækkelsernes omfang og betydning, men det må dog antages, at de kun har berørt en temmelig lille del af byens befolkning. Ved hjælp af tallene på altergæster gøres i bogen et forsøg på at finde ud af, hvordan kirkegangen har artet sig i perioden c. 1800–1850. Noget afgørende kan dog ikke siges på dette grundlag, bl. a. fordi tallene kun med god vilje kan siges at vise en tendens⁴⁾, og det må bero på et skøn, når der konkluderes, at vækkelserne har betydet »en dybtgående fornyelse og intensivering af byens kirkeliv,

hvis virkninger ikke var begrænset til de vakte i snævrere forstand« (s. 183).

At denne intensivering har fundet sted er antagelig ubestrideligt, men det kan meget vel diskuteres, om vækkelserne havde æren herfor, eller om de blot skal ses som ét af symptomerne på en almindelig vækst i den kirkelige aktivitet. I det hele taget er det vanskeligt at udrede sammenhængen helt til bunds også af den grund, at det er næsten umuligt at få et tilfredsstillende indtryk af det åndelige og religiøse milieu i hovedstaden i årene 1800–50. Det mærkes bl. a. i det afsnit, hvor dr. Baagø prøver at bestemme de københavnske præsters forkyndelse o. 1800. For nogles vedkommende findes kun bevaret en enkelt prædiken, og det kan kun blive en højst nødtørftig karakteristik, der må bygges på et så spinkelt materiale. Og muligheden for at fastslå det religiøse grundlag for almuens trosliv er ikke stort bedre.

Der er således problemer i forbindelse med vækkelsesbevægelserne, som vi næppe kan vente at få løst. Alligevel må det siges, at det er lykkedes Baagø at give et levende indtryk af de enkelte grupper, hvori de vakte i hovedstaden var delt op. Et vigtigt resultat er hans påvisning af den betydning, brødremenighedens societet havde for vækkelsens frembrud i København. Her kom bevægelsen først til syne, og det er påfaldende, hvorledes adskillige, der senere sluttede sig til grundtvigianismen, havde haft deres første møde med de nye religiøse strømninger i societetssalen i Stormgade. Det er ikke for meget at sige, at societetet opfostrede grundtvigianere.

Baagøs fremstilling er velskrevet og takket være de mange citater og karakteristiske enkeltheder, ofte underholdende. Her og der kunne enkelthederne dog nok være præcisere. Således er det ikke rimeligt at omtale Schimmelmann som landets statsmi-

3) At skomagerfaget er stærkest repræsenteret er måske knap så iøjnefaldende, som Baagø synes at mene, eftersom skomagerlavet var det største håndværkerlav i Kbhv. (Jfr. Villads Christensen: København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid (1912), 263 og 282. Talangivelser hos C. Nyrop: Kjøbenhavns Skomagerlav 1509–1909 (1909), 132.

4) Det må i denne forbindelse nævnes, at tabellerne s. 14 over nedgangen i antallet af altergæster i perioden 1795–1815 ikke er helt overbevisende. I hvert fald kræver det en forklaring, at tallene for et par af sognene kun viser ganske ringe tilbagegang, mens udsvingene i andre sogne er overordentlig påfaldende. Tallene kan ikke uden videre slås sammen, som det gøres i bogen.

nister, eftersom han ikke var ene om denne værdighed i 1814 (s. 31). Oplysningen om, at kirkeværgen ved Helliggejst, urmager Jürgensen, ville bekoste et opvarmningsanlæg, forudsat at kirken blev den eneste opvarmede i byen, og forudsat at han fik den ekstra indtægt for stolestaderne, han regnede med ville komme ind (s. 16 f.), er heller ikke ganske korrekt gengivet og udnyttet. Baagø er her en smule uretfærdig mod urmageren, der sammen med den anden kirkevæрге, urtekræmmer Sielle, strengt taget kun tog forretningsmæssig stilling til et forslag fra borgerrepræsentationens udvalg om opvarmning af de københavnske kirker, og som i øvrigt på egen bekostning sørgede for opvarmning af den kongelige stol i kirken⁵⁾.

Men disse og lignende små-skævheder er undtagelser, og de opvejes rigeligt af det store materiale, der fremlægges og behandles i bogen. Et fortræffeligt register (ved Pontoppidan Thyssen) giver navnene og stillingsbetegnelserne på de vakte, man har kunnet identificere, og efterhånden som værket skrider frem, vil man gennem denne registrering i de enkelte bind få en værdifuld oversigt over de vakte. Det vil være en god nøgle til viden om sammenhængen mellem de enkelte vækkelsesgrupper. Man noterer også med glæde en bemærkning om, at der på grundlag af oplysningerne i brødremenighedens arkiv i Christiansfeld er udarbejdet et kartotek over de teologiske studenter, som i tidens løb har stået i forbindelse med det herrnhutiske selskab og dér har modtaget påvirkning. Et hovedresultat af dette nye arbejde med vækkelserne vil jo netop ligge i, at kildematerialet bliver overskueligt og tilgængeligt for videre forskning også over detailproblemer.

Vækkelserne i København har deres særlige betydning derved, at de i en

række tilfælde fik indflydelse på udviklingen ude i landet. Teologiske studenter kontakt med vakte kredse i studietiden, hvor mange af dem f. eks. inspireredes af Grundtvig, påvirkede deres holdning til de vakte i sogne, hvor de senere blev præster. Og de vakte uden for København så ofte hen til de religiøse bevægelser og de fremtrædende ledere i hovedstaden med særlig interesse og respekt. Der har derfor været god grund til at indlede med et bind om de københavnske vækkelser, og denne start giver gode løfter for det arbejde, der hermed er sat i gang.

H. P. Clausen.

Niels Thomsen: De stærke jyder og haugianerne. Breve fra en vækkelse. Kirkehistoriske Studier II. række, nr. 9. Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie. (Gad, 1960). 128 s.

De stærke jydernes vækkelse, der begyndte i egnen mellem Horsens og Vejle o. år 1800, er vel den af de gudelige vækkelser, der er bedst kendt, og som i tidens løb hyppigst er blevet omtalt i såvel populære som mere lærde fremstillinger. Dels er det den første af vore vækkelsesbevægelser, dels fik den et ejendommeligt forløb efter sin skarpe kampstilling over for myndighederne i striden om lærebojerne. I modsætning til de senere vækkelser indkapsledes de stærke jydernes bevægelse ret snart og fik et stift og ubevægeligt præg, samtidig med at den begrænsedes til nogle få sogne på Vejle-Horsenskanten. Her findes så til gengæld stadig spor af de stærke jyder i det kristne liv.

At bevægelsen således stivnede og isolerede sig ikke alene fra de vantro, men også fra landets andre vakte, har fået flere kirkehistorikere til at hævde, at de stærke jyder egentlig ikke kan betragtes som en vækkelse på linie med de andre gudelige vækkelser, vi kender herhjemme. I opgøret med

⁵⁾ Villads Christensen op. cit., 304 f.

myndighederne om Balles lærebog har man ment snarere at finde bøndernes traditionelle konservatisme end en virkelig uoverensstemmelse om læren, og man har sagt, at de stærke jyder manglede missionssind og vidnetrang, der ellers karakteriserer vækkelserne.

Kirkehistorikeren Niels Thomsen vender sig i indledningen til sin udgave af breve om de stærke jyder og haugianerne i Norge stærkt mod denne opfattelse. Han hævder – og han kan dokumentere sin påstand – at der er klart formulerede dogmatiske tanker bag angrebet på Balles lærebog, og han viser, hvorledes disse tankers brod er rettet mod centrale punkter, hvor Balles milde oplysningsteologi tenderede mod en fortoning af de skarpeste Luther-sætninger. Væsentlige lutherske synspunkter som tanken om menneskets absolutte fordærvelse, om helligåndens enevirken, om de gode gerningers værdiløshed og frelsen alene ved nåden optræder i de vakte klage over lærebogen.

Niels Thomsen understreger, at man begår en fejl ved ene at bedømme de stærke jyder ud fra kampen for at bevare de gamle bøger. Gør man det, overser man let, at vækkelsen også havde helt andre og væsentlige sider.

For ham er der ingen tvivl om, at vækkelsen havde ganske det samme kristelige indhold som de andre gudelige bevægelser. Den var en blanding af pietistisk omvendelsesforkyndelse og luthersk frelsesforståelse. Også på dette punkt ser det ud til, at forfatteren har gode grunde for sin revision af den hidtidige opfattelse, selv om man så må nøjes med den forklaring på bevægelsens stagnation, at den ødte sin kraft i lærebogskampene. En mulig forklaring kunne det vel også være, at denne vækkelse i så høj grad var et familieforetagende, begrænset til ret få slægter, der giftede sig ind i hinanden. Det kan udmærket have fremmet tendensen til geografisk og åndelig isolation.

På grundlag af det fremlagte brev-

stof kan Niels Thomsen give en klar opdeling af de grupper, hvori de stærke jyder var opdelt, og af deres indbyrdes uoverensstemmelser. Hvornår splittelsen satte ind, lader sig ikke afgøre. Men i hvert fald efter 1804 var den en kendsgerning, og man kan regne med en gruppe, der samledes omkring gårdmand Peder Laurssen i Rårup sogn, en haugiansk kreds i Horsens og Skanderborg, samt »sværmerne«, hvis tyngdepunkt lå i Korning, dog med et par tilhængere også i Rårup. Det var den sidste gruppe, der overlevede og fortsatte de stærke jydernes tradition på egnen.

Man har altid fremhævet den norske lægprædikant Hans Nielsen Huges betydning for denne tidlige danske vækkelse, og det står også klart, at de stærke jyder havde kontakt med norske haugianere. Hauge selv besøgte egnen i 1804. Men Niels Thomsen kan påvise, at der kun for en enkelt af gruppernes vedkommende er tale om en reel haugiansk påvirkning. Det gælder kredsen i Horsens og Skanderborg, selv om det nok er at gå for vidt ligefrem at antage, som Thomsen gør det, at disse byboere af første generation direkte var inspireret til at forlade landet og slå sig ned i byen af deres norske trosfællers eksempel. Snarere har vel overensstemmelsen i den sociale status gjort dem mere tilgængelige for Huges tanker, der jo også i Norge trivedes godt i et bymilieu. En afvigelse fra det norske forbillede var det i øvrigt, at de danske haugianere ikke overtog Huges arv fra oplysningstiden: hans positive syn på verden og hans opfattelse af menneskene som Guds husholdere her på jorden.

For de to andre gruppers vedkommende kan man ikke spore en haugiansk påvirkning. I disse kredse accepterede man ikke Huges syn på de gode gerningers betydning; for begges vedkommende spillede ordet om troen alene en langt større rolle end for haugianerne, og vi træffer

hos dem den langt strengere lutherske frelseslære, parret med en udpræget pietistisk praksis. Hos »sværmerne« havde denne trosform undertiden et ret sværmerisk anstrøg, og det gav anledning til strid med Peder Laursen, uden at man i denne strid, som det undertiden er sket, kan påvise haugianske elementer.

De breve, der har sat Niels Thomsen i stand til at give denne værdifulde karakteristik af de stærke jyder, har han hentet i norske samlinger, i Grundtvigarkivet i Det kgl. Bibliotek, i rigsarkivet og hos private. Udgivelsen er foretaget på mønstergyldig måde med et omfattende og præcist noteapparat, og da brevene er gengivet bogstavret, giver de, foruden de i det foregående antydede oplysninger om vækkelsens karakter og struktur et levende indtryk af den opvakte almues udtryksmåde og religiøse tankeverden.

H. P. Clausen.

Helge Nielsen: Folkebibliotekernes for-gængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834. (Udgivet af Danmarks Biblioteksforening, 1960). 677 s.

»Her er mange slags kiød i denne fricase«, har bibliotekar Helge Nielsen med tanke på Christian V fornøjeligt sat som devise for sin bogs afsnit VI, Noter og henvisninger. Han kunne lige så fornøjeligt have ladet citatet være devise for hele sit værk, så meget mere som både kødet og den frikassé, som det er en bestanddel af, er blevet til en fortrinlig spise – om end næppe den, Danmarks Biblioteksforening havde tænkt sig, da man overlod Nielsen at skrive bogen til foreningens 50 års jubilæum i 1955. Stort set kan det nok være ærgerligt, at den givne lejlighed til en skildring efter de lange linier blev forpasset; men det skal nu ikke forklejne det

resultat, der kom ud af den stillede opgave: dansk biblioteksvæsens historie med særligt henblik på folkebibliotekernes udvikling og deres betydning for folkeoplysningen – selv om dette resultat på en vis måde blev et andet. Under sit arbejde med forhistorien så Helge Nielsen sig stillet over for en enormt kildemateriale, som han synes at have gennemgået rub og stub; til gengæld blev han ved forhistorien, og dansk kultur- og åndshistorie blev en velgennemført studie rigere.

Hvordan forfatteren selv har forstået sin opgave, siger han i indledningen til sine omfattende og detaljerede noter: »At se biblioteket i samfundet, bibliotekshistorien i den sociale og kulturelle historie, at følge tilbud og efterspørgsel og at studere bibliotekets idéhistorie i europæisk sammenhæng har her været hovedopgaven«. Det er et stort mål at sætte sig, arbejds- og kundskabsmæssigt umådeligt krævende, velegnet for et fastledet holdarbejde; men det er faktisk nået af den ene.

Helge Nielsen har bygget sin bog op i tre hovedafsnit. I det første behandler han selve oplysningstiden fra 1770 til 1834 i en stor oversigt med et væld af navne og begreber. Alt forekommer at være taget med, så at man næsten undrer sig på, om der mere vil være noget at hente på disse områder. Naturligvis kunne dette af mange bedømmes som en svaghed, som »fuldkommenhedssyge«, og lidt har det måske også hermed at gøre; men godtager man værkets plan og idé, kan i virkeligheden intet undværes. Det kunne der til gengæld i næste afsnit, hvor sogne- og almuebibliotekerne gennemgås. Her er der for meget, der let kunne have været erstattet af skematiske opstillinger, hvorved det helhedsindtryk, der går tabt i de mange detaljer, havde været bevaret. Når det alligevel er en særlig glæde at læse andet afsnit, skyldes det, at det rummer den til dato mest omfattende og

koncentrerede udnyttelse af den guldgrube, der udgøres af arkivet fra Det kongelige danske Landhusholdnings-selskab i Erhvervsarkivet. Landhusholdnings-selskabets virke lå især i de første fem-seks årtier på en bred oplysningsbasis, og det var ikke alle dets ledende personligheder, der havde specielle landbrugsinteresser. Det blev derved et vigtigt kulturorgan for flere sider af samfundsudviklingen, og altså også for biblioteksvæsenet, selv om det i denne henseende faktisk kun arbejdede på landet.

Til bybibliotekernes historie flyder de tidlige kilder desværre ikke så rigeligt. Helge Nielsen behandler dem i sit tredje afsnit, der er det mindste – og i flere henseender også det mindst interessante. Fremhæves må dog her skildringen af Suhms bibliotek, der af dets ejer så liberalt blev åbnet for enhver, som havde »lyst til at betjene sig deraf til sin kundskabs udvidelse«.

Over 100 sider har Helge Nielsen viet til noter, henvisninger, register og – særdeles værdifuldt – en topografisk-kronologisk biblioteksoversigt. Alene den giver anledning til varmt at anbefale lokalhistoriske forskere at benytte værket.

Nu er flere gange i det foregående fremhævet bogens væld, dens detaljer og dens omfang, og det kunne måske give anledning til at tro, at den så også var kedelig. Det er den ikke – eller rettere tværtimod. Forfatteren har, også i form af anekdotisk stof, kommet rigeligt af liflige grøntsager på sin frikassé, og hertil kommer, at han er en endog særdeles fortrinlig saucekok, hvis man, for helt at blive i billedet, kan lade det forbindende sprog være rettens sauce. Frisk, lune-rikt og letlæseligt skriver han, selv en fiks lille vittighed lader han ikke gå forbi sig. Læs side 499 om amtmand G. Faye, Thisted: »En dansk mand, der var født i Norge af en skotsk mor og med en fransk far kun-

ne vel uanset de flinke tyboer og den rare limfjordsål føle sig lidt forladt ved den yderste grænse«.

I sin opgaveformulering siger Helge Nielsen, at han vil følge tilbud og efterspørgsel. Det første har han gjort så rigeligt, det sidste vel i det omfang, hvori det har været muligt; men det udgør ikke desto mindre et hovedpunkt, som det ganske vist kan være uhyre svært at nå til bunds i, ja problemet kan måske ikke løses i detaljer, kun følges i kulturudviklingen som helhed; ingen kan jo sige, i hvilket omfang folk læste de bøger, de købte eller lånte hjem. At den beskedne og ofte uhyre ensporede opdragelse bar frugter, vidner den videre udvikling imidlertid tilfulde om, selv om adskillige, også af pionererne, ret tidligt søgte at holde igen – det var ikke meningen at gøre den jævne mand hovedet kruset med kultur og oplysning. Det er Helge Nielsens bedrift at have skildret disse pionerer, deres arbejde og forudsætninger på en måde, der sætter dem i den nøjeste kontakt såvel med deres tids åndsliv i bredeste forstand som med den specifikt danske samfundsudvikling.

Finn H. Lauridsen.

Troels G. Jørgensen: Andreas Hojer, jurist og historiker. (Arne Frost Hansen, 1961). 297 s.

Fhv. højesteretspræsident Troels G. Jørgensen har udfyldt sit otium med flittig historisk forskning. I de senere år er det først og fremmest de fremtrædende navne i den danske juras historie, han har behandlet. Man kan således nævne bogen om Ørsted fra 1957 og skildringen af de tre professorer Goos, Nellesmann og Matzen, der kom i 1959. Alle disse personligheder har det til fælles, at de forbandt deres virksomhed som jurister med et arbejde i statens tjeneste eller med en

politisk indsats, og den bog, Troels G. Jørgensen nu har udsendt, behandles ligeledes en mand, der virkede både som videnskabelig jurist og som embedsmand. Andreas Hojer spændte fra historien over juraen til aktivt arbejde i administrationen og lovgivningen.

Historikere vil bedst kende Hojer som kgl. historiograf under Frederik IV og især som forfatter til »König Friedrich des Vierten gloriwürdiges Leben«, et værk, han udarbejdede, efter at kongeskiftet i 1730 havde berøvet ham historiografembedet. Ellen Jørgensen karakteriserer dette arbejde som »et Kildeskript af første Rang og et Værk, som ikke har mange Jævringer i vor historiske Litteratur«¹).

Men Hojers utrættelige virksomhed strakte sig langt videre. Inden han døde i 1739 i en alder af 49 år, nåede han at blive juridisk professor, medlem af og sekretær for missionskollegiet, inspektør for Vajsenhuset, medlem af højesteret, generalprokurør, medlem af Danske Kancellis kollegium samt sekretær for General-Kirkeinspektions-Kollegiet. Desuden var han førstekraft i en række kommissioner. Bl. a. øvede han indflydelse i kommissionerne om almueskolen (1735) og om den lærde skole (1737). Også som regeringens pennenfører i politiske og teologiske stridigheder virkede han, og hans tidlige død føltes af Christian VI som et stort tab.

Eftertiden har givet Hojer det vidnesbyrd, at han til fulde udfyldte de mangeartede poster, han fik overladt. Hans administrative talent, hans arbejdsevne, hans sans for »at give enhver ting sin rette tour og sætte den i skik«, som hans modstander i kirkeinspektionen, biskop Hersleb, formulerede det, er aldrig blevet alvorligt anfægtet. Derimod har man

ofte taget et vist forbehold ved karakteristikken af hans personlighed og hans karakter. Han er blevet beskyldt for at være en ærgerrig stræber, og Fr. Dahl har i 200 års festsskriftet i anledning af den juridiske eksamens indførelse samlet denne opfattelse af Hojer i den skarpe formulering, at han »var en ærgerrig mand, der ville frem, selvfløende, reformivrig, insinuant, i det hele vistnok en noget problematisk karakter«.

Troels G. Jørgensen vender sig skarpt mod denne og lignende opfattelser. Der er for ham ingen tvivl om, at kildematerialet ikke giver nogen som helst anledning til at fælde en nedsættende dom over Hojers person. Andreas Hojer bør mindes »som sønderjyden, der kom til København og tjente kongen, som præstættingen, der løste kirkelige opgaver, og som læreren, der fremdrog det danske i historie og lovkyndighed« (s. 285 f.).

Om bogens glorificering af Hojer i alle henseender er berettiget, er svært at afgøre. Det er naturligt, at en mand, der i så udpræget grad besad kongens gunst og i et hæsbælende tempo svang sig til tops i samfundet, ganske kort efter at han ved regeringsskiftet i 1730 havde mistet sine offentlige hverv, måtte få fjender. Den bratte omskiftelse og hans vidtspændende virkekreds kan let føre til slutningen om en ærgerrig personlighed med en lovlig smidig tilpasningsevne; i hvert fald er det forståeligt, at en sådan opfattelse har kunnet opstå. Det har heller ikke gavnet Hojers eftermæle, at han tidligt fik Holberg til fjende og blev udsat for hans satiriske, men ikke særlig humørfyldte angreb. Bruger man Holbergs vidnesbyrd, er det ikke svært at reducere Hojers personlige kvaliteter, men Troels G. Jørgensen har sikkert ret i, at Holberg som dommer er inhabil i denne sag.

På den anden side er forfatterens defensorat for Hojer ikke altid mere

¹) Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800 (1931), s. 178.

underbygget end de tidligere mere forbeholdne vurderinger. Det skyldes for en del Troels G. Jørgensens ubetingede tiltro til sin helts positive kvaliteter, men har også en del af sin forklaring i det kildemateriale, der er til rådighed. Vi ved mere om de sager, Hojer beskæftigede sig med, end om manden selv, og det vil altid være en skønssag, hvilke konklusioner, man vil drage, når man slutter fra et menneskes virksomhed til dets motiver og dets karakter. Også vurderingen af Hojers holdning til biskop Deichmann og til dronning Anna Sophie før og efter 1730 må bero på et skøn. Troels G. Jørgensen mener ikke, at der her – som Paludan-Müller hævdede – er tale om, at han svigtede gamle venskaber og stemte »sin Religion og sit Venskab efter Hoftonen«; men et tvingende argument for den ene eller den anden af disse påstande lader sig næppe tilvejebringe.

Det gælder for denne som for de tidligere bøger fra Troels G. Jørgensens hånd, at de bedste afsnit er dem, der behandler hovedpersonens bidrag til juraens udvikling. Forfatteren er ikke i tvivl om, at Hojer står bag forordningen om indførelse af juridisk eksamen i 1736. Bevis herfor kan ikke føres, men sandsynligheden taler stærkt for, at det er tilfældet. Alene derved har Andreas Hojer indlagt sig fortjeneste i juraens historie i Danmark. Troels G. Jørgensen gennemgår desuden kyndigt hans arbejde som professor og generalprokurør og viser, hvorledes Hojer også her har givet væsentlige bidrag til lovgivningens og det juridiske studiums udvikling. Påvisningen af, at Hojer må stå bag vigtige juridiske reformer, der gennemførtes i tiden omkring indførelsen af juridisk eksamen, er ny og bidrager væsentlig til at øge holdbarheden i karakteristikken af Hojer som en af vore betydeligste jurister før Ørsted. Troels G. Jørgensen mener endda, at Hojer foregreb Ørsteds berømte lære fra 1826 om,

»at præsteeden på kirkens symbolske bøger kun binder til i forkyndelsen ikke at gå imod den i dem indeholdte »himmelske lære« og derfor muliggør en vis udvikling« (s. 277).

Hojers juridiske forelæsninger kendes kun gennem tilhøreres senere udgivne nedskrifter af hans kollegier over Danske Lovs 1. bog samt over processen og statsretten. Den hidtidige opfattelse, som den er udtrykt af Fr. Dahl²⁾ tillægger ikke disse forelæsninger større originalitet og giver ikke Hojer æren af at have skabt en national retsvidenskab i moderne betydning. Troels G. Jørgensen finder denne vurdering for snæver og peger på, at Hojer brød nyt land for dansk retskyndighed ved at organisere retsstudiet, ved på flere områder at begynde og færdiggøre systematiske fremstillinger af de danske retsregler og ved at begynde en fortolkningsmæssig og retshistorisk gennemgang af landslovene. I dette nybrud manglede Hojer efter forfatterens mening ikke originalitet (s. 276 f.). Denne opvurdering af Hojer som jurist er bogens centrale del og et såre værdifuldt bidrag til karakteristikken af Hojer.

Troels G. Jørgensen er ikke let at læse. Juristens hang til at referere en sag og fremlægge den i alle dens aspekter præger bogen stærkt og får tit hovedlinierne til at fortone sig. Det gør det ikke lettere, at noter og henvisninger samt mere private bemærkninger er sat direkte ind i teksten. Forfatteren beder et sted (s. 267) læseren bifalde, at en snes sider af Hojers statsretlige forelæsninger »tilbagelægges med en harefod«. Det bifalder læseren gerne, og bifaldet havde været endnu kraftigere, hvis forfatterens hånd havde været let også i de mange andre referater, der fylder bogen, og ved disponeringen af stoffet. Billedet af Hojer og hans indsats havde da stået klarere, og det havde han fortjent. *H. P. Clausen.*

²⁾ Da. Biogr. Leks. X, 328 ff.

Historisk Tidsskrift, nr. 3, 1961. Udgivet af den norske historiske forening.

Sidste hæfte af det velredigerede norske *Historisk Tidsskrift* bringer to bidrag af særlig interesse for dansk historie. Et om Kielerfreden og et om 1864.

Knut Mykland behandler spørgsmålet om Frederik 6.s rolle i forbindelse med optakten til den norske rejsning imod Kielerfredens bestemmelser om Norges løsrivelse fra Danmark. Efter den hidtidige opfattelse står Norges statholder prins Christian Frederik som hovedmanden i dette forløb, og Frederik 6. er reduceret til en bifigur, der følger dramaet fra tilskuerens plads. Knut Mykland hævder, at Frederik 6. tværtimod har været aktiv i spillet ved prins Christians side. Han ser revolten som fremkaldt og inspireret af Frederik 6. ved en depeche til prins Christian af 7. dec. 1813. Forfatteren fremsætter yderligere den hypotese, at det har været Frederik 6.s hensigt – en tid aktivt – at støtte revolten, og bringer adskillige vidnesbyrd herom i relation til kursændringer i kongens politik, der peger i samme retning. Herudfra tegner han et nyt billede. Officielt går Frederik 6. ind under Kielerfredens vilkår, men i det skjulte former han sin politik med tanke på en rejsning i Norge i håb om, at en sådan evt. på længere sigt kan bevare Norge for Danmark.

Det andet bidrag er generalmajor Jacob Ræders optegnelser om 1864. Jacob Ræder hørte til en af Norges mest fremtrædende embedsmands-slægter i det 19. årh. Han stod nær brændpunktet i norsk politisk liv, især i årene fra 1856–73, da han, fra 1864 som kaptajn gjorde tjeneste i generalstaben i Kristiania, og fra 1875–82, da han var referent for militære sager hos kong Oscar II. Fra 1848–1917 førte Jacob Ræder dagbog. Fra 1875–1917 eksisterer dagbøgerne endnu, i alt 18 håndskrevne bind, men de æl-

dre dagbøger tilintetgjorde Ræder, efter at han i årene 1900–1905 havde sammenfattet deres oplysninger i en levnedsskildring, kaldet »Optegnelser«. Norsk *Historisk Tidsskrift* publicerer et uddrag af »Optegnelser« fra året 1864. Størsteparten af denne tekst er lange citatstykker fra dagbogen. Indholdet domineres af den dansk-tyske krig og militære og politiske begivenheder, der flyder heraf på norsk og svensk grund. Man får underretning om forholdene i den norske generalstab og på nærmeste hold indblik i stemningen i Sverige-Norge bl. a. hos så fremtrædende mænd som kong Karl XV og statsråd Sibbern.

Birgit Nüchel Thomsen.

Johannes Lehmann: Troels G. Jørgensen. En dansk historiker og jurist. (Arne Frost Hansen, 1959). 140 s.

Det virker lidt ejendommeligt, at Johs. Lehmann til sin bog om fhv. højesteretspræsident Troels G. Jørgensen har valgt en undertitel, der sætter historikeren før juristen. Troels G. Jørgensens livsværk må dog nok, selv med hensyntagen til hans omfattende historiske studier, siges at have ligget på juraens område. I hvert fald er det som jurist, først og fremmest som højesterets præsident i de vanskelige krigsår, han har placeret sig i offentlighedens bevidsthed.

Bogen er skrevet i anledning af, at Troels G. Jørgensen fyldte 85 i februar 1959. En stor del af Johs. Lehmanns fremstilling består i en gentagelse af den fhv. højesteretspræsidents egne erindringsværker, »Atten Aar af Højesterets Historie« (1947) og »I Justitias Tjeneste« (1954). Enkelte steder bringes desuden ordrette gengivelser af meddelelser, som Troels G. Jørgensen har gjort forfatteren. Det gælder bl. a. en redegørelse for højesteretspræsidentens optræden i forbindelse med kommunistloven i 1941 og hans henvendelse til kongen efter 23. august 1943, da han kom i modsætning til sine kolleger i den høje

ret. Endelig gennemgås Troels G. Jørgensens juridiske og historiske forfatter-skab ret kortfattet og ukritisk.

En biografi i almindelig forstand er der altså ikke tale om, og det bør understreges, at bogen intet nyt bringer, hverken om Troels G. Jørgensens person eller om hans virksomhed som jurist og historiker.

H. P. Clausen.

Carl Winther Sørensen: Tyve forunderlige år. Erindringsbilleder om arbejdsrun-dom. (Borgens Forlag, 1961). 368 s.

De tyve forunderlige år er mellemkrigstiden. Forfatteren startede disse år som smedelærling på værfet i Frederikshavn; gennem vekslende arbejdspladser, Arbejderhøjskolen, arbejdsløshed, vandreår i udlandet og den socialdemokratiske ungdomsbewægelse føres udviklingen frem til september 1939. Det er vel næppe for meget sagt, at denne bog er et af de bedste memoireværker, de seneste år har set. Det er meget velskrevet, og det behandler livet i en samfundsgruppe, hvorfra erindringerne i hvert fald endnu kun er meget få og sikkert fremdeles vil vedblive at være det; kun få memoireforfattere formår som her at vælge de rigtige detaljer, der kan give tidsbilleder og ikke blot personlige oplevelser. Det, der her skildres, er et arbejderhjem fra omkring 1918 og forholdene på en række arbejdspladser rundt om i landet. Der skildres den unge provinshåndværkers møde med hovedstaden og hans ophold hos Jul. Bomholt på højskolen i Esbjerg, der fører ham ind i socialdemokratisk ungdom i kulturperioden – en oplevelse der for ham som for så mange var med til at bære oppe gennem arbejdsløshedens trøstesløshed. Et kort afsnit skildrer oplevelserne som vandrende svend i Tyskland, Frankrig og Italien. I det hele er det en bog, der ikke er til at komme uden om for den, der vil fastholde billedet

af Danmark i denne periode eller vil lære det at kende.

Vagn Dybdahl.

Carl Roos: Indhøstningens tid. Livserindringer. II. (Gad, 1961). 288 s.

I 2. hæfte af dette bind (s. 229) blev første bind af Carl Roos' erindringer omtalt. Dette bind – »Forberedelsens tid« – rummede på en række områder gode tidsbilleder af almen historisk værdi; det samme gælder desværre ikke fortsættelsen, hvor indtryk fra udenlandsrejser er det dominerende. Hvor interessante og velkrevne disse end er, så er det dog velkendte forhold, der omtales. Et indledende kapitel omtaler flere af Roos' profesorkolleger; her og spredt i andre afsnit er der gode bidrag til universitetsundervisningens historie, som nok skal blive benyttet af en eftertid. Et særligt afsnit af bogen belyser Carl Roos' forhold under den tyske besættelse, som efter kapitulationen førte til kritik af hans holdning.

Vagn Dybdahl.

Peder Tabor: Nærbilleder. (Fremad, 1961). 175 s.

Peder Tabor har siden 1907 været knyttet til den socialdemokratiske presse og fra 1934 til 1961 været redaktør ved »Social-Demokraten«, 1941–59 chefredaktør. Under titlen »Nærbilleder« er dels genoptrykt artikler fra 1913 og op, dels samlet større personkarakteristikker – skrevet netop til denne bog. Mere end 100 af bogens 175 sider optages af skildringer af de socialdemokratiske regeringschefer Stauning, Hedtoft og H. C. Hansen; det er sikkert disse afsnit, der vil trække den største opmærksomhed, men det bør retfærdighedsvis understreges, at de øvrige, mindre stykker, om Sabroe, Skjoldborg, Anton Hansen og om begivenheder og personer under den tyske revolution

rummer meget, der vil fængsle den historisk interesserede.

Afsnittene om de tre regeringschefer – det er netop livsafsnittene som regeringschefer, der er det væsentlige – vil gå ind i det kildestof, der bestandig vil blive udnyttet til periodens historie. Disse skildringer har deres værdi både ved det indtryk, de giver af de tre mænd, og ved de oplysninger, de bringer om enkeltbegivenheder i deres liv. Oplysningerne ændrer ikke helhedsindtrykket af begivenhedsforløbet, men uddyber dog vor forståelse af flere situationer fra 30'ernes, 40'ernes og 50'ernes politik – særlig gælder dette de sidste måneder af Hedtofts liv. Desværre siger Tabor vel ikke alt, hvad han ved, og vel bør det sagte, ligesom for andre erindrings vedkommende vurderes med kritik, men hovedindtrykket er, at »Nærbilleder« er præget af den største soberhed.

Vagn Dybdahl.

Svend Thorsen: Danmarks folketing. Om dets hus og historie. (Schultz, 1961). 190 s.

Bogens indhold deler sig omtrent ligeligt mellem tekst og billeder. Hverken historisk i videre forstand eller arkitekturhistorisk bringer den nyt. I teksten gives der et rids af den historie, der knytter sig til Københavns slot; derefter følger episoder af det 1. og 2. Christiansborgs historie og endelig hovedafsnittet, striden om opførelsen af det 3. Christiansborg. De sidste afsnit beskriver forskellige dele af det nuværende Christiansborg samt de fire grundlovsmalerier. De sidste 80–90 sider er en ren billedafdeling dels historisk, dels nutidig. Her som i de foregående afsnit gemmer sig mange småoplysninger, der giver indtryk af livet på Christiansborg; disse giver bogen historisk værdi, mens billederne gør den til et pragtværk.

Vagn Dybdahl.

Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 22, 1961).

Som en udløber af forfatternes studier til deres afsnit i »Flensborg bys historie« fremkommer denne beskedne, men meget nyttige bog. Den rummer data for de nævnte embedsmænd: fødsel, død, forældre, hustruer og hustruers forældre samt embedsudnævnelser. Et eksempel til efterfølgelse er, at efterslægt – når denne har nogen tilknytning til bogens emne – også er taget med, f. eks. at en datterdatter blev gift med en af de senere biograferede. Påskønnelsesværdigt er det også, at bogen kommer nu med de huller, den har (for resten ret få), i stedet for, at den i årevis forblev i forfatternes kartoteker, mens de under fuldstændighedens pres forsøgte at fylde hullerne. Det udførte, brydsomme arbejde fortjener påskønnelse; det samme gælder dog ikke bogtrykkerarbejdet.

Vagn Dybdahl.

Holger Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie. II. del. Fra foråret 1849 til freden med Preussen juli 1850. (Gad, 1961). 349 s.

Andet bind af fhv. overarkivar Holger Hjelholts værk om Sønderjylland under treårskrigen begynder med begivenhederne i april 1849, da krigen brød ud påny, efter at den danske regering havde opsagt våbenstilstanden. Krigen blev som bekendt ikke af så lang varighed i denne omgang. Allerede i juli afsluttedes igen våbenstilstand som resultat af de forhandlinger, der også efter krigens genoptagelse var fortsat i Berlin under Englands mægling.

Våbenstilstands-overenskomsten bestemte, at den nordlige del af Slesvig

under tilstanden skulle besættes af neutrale (d. v. s. svensk-norske) tropper, mens preussiske tropper skulle besætte den sydlige del. Skillelinien kom til at løbe således, at Flensborg kom nord for, Tønder syd for den. Endvidere bestemtes, at hele hertugdømmet Slesvig skulle styres af en bestyrelseskommission (Landesverwaltung), der skulle regere »i Hans Majestæt kongen af Danmarks navn«. Det er tilstandene under denne bestyrelseskommissions regering, der fylder det meste af bogen. Bindet slutter i juli 1850, da freden med Preussen kom i stand. Dermed var treårskrigen ganske vist ikke endt, men resten af krigen er behandlet i Holger Hjelholts disputats fra 1923, »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem krigen (1850–1864)«.

Bestyrelseskommissionen skulle bestå af to medlemmer, det ene udpeget af Danmark, det andet af Preussen, mens England skulle udnævne en kommissær, der som voldgiftsmand havde at afgøre spørgsmål, de to kommissionsmedlemmer ikke kunne blive enige om. Det danske medlem blev kongens kabinetssekretær, F. F. Tillisch, og den preussiske regering udnævnte grev Botho zu Eulenburg. Den engelske chargé d'affaires og general-konsul for Hansestæderne, George Lloyd Hodges, der residerede i Hamborg, blev den engelske opmand.

Det var ikke nogen let opgave, bestyrelseskommissionen gik til, og dr. Hjelholt følger i alle enkeltheder de vanskeligheder, der blev at overvinde. Derved har han givet dels en indgående skildring af kommissærernes indbyrdes samarbejde og uoverensstemmelser, dels et overblik over administrationen af hertugdømmet i denne periode, således at disse problemer nu må siges at være oplyst så at sige til bunds.

Statholderskabet ville naturligvis ikke anerkende våbenstilstandskonventionen, og selv om det opgav at gøre

aktiv modstand mod den, søgte det, efter at det var flyttet til Kiel, fortsat at udøve regeringsmagt i Slesvig. Yderligere vanskeliggjordes situationen af, at den preussiske regering ikke ønskede at distancere sig for stærkt fra statholderskabet, hvorved kommissionens mulighed for at sætte magt bag sine krav syd for demarkationslinien blev yderst ringe. Det viste sig, at den overhovedet ikke fik effektiv bistand fra de preussiske tropper, specielt ikke efter at de var kommet under kommando af general Hahn, der af chefen for det svensk-norske troppekorps, general Malmberg, karakteriseredes som »en af de ubehageligste personer, han havde truffet« (s. 143).

De preussiske troppers passivitet blev særlig mærkbar, da statholderskabet i foråret 1850 begyndte en civilokkupation af Sydslesvig. Det betød, at statholderskabet nu begyndte at opkræve skatter i den sydlige halvdel af Slesvig for at underholde den slesvig-holstenske hær, og helt op i den nordlige del af Angel kunne emissærer fra Kiel drive deres spil uden indblanding fra den preussiske besættelsesmagt, der skulle have garanteret bestyrelseskommissionens magtudøvelse.

Det store problem for kommissionen var naturligvis, hvad man skulle gøre med alle de slesvig-holstenske embedsmænd, der var indsat i den foregående periode. Statholderskabet havde lige til det sidste fortsat med at udnævne slesvig-holstensk sindede embedsmænd, og det lykkedes ikke Tillisch at få gennemført en generel bestemmelse om, at de fordrevne, kongetro og loyale embedsmænd kunne vende tilbage. Kun i enkelttilfælde kunne man skride til afskedigelse af slesvig-holstenerne, og det betød, at kommissionen kom til at stå over for en kompakt modstand fra embedsmænd, der stadig følte sig forpligtet over for statholderskabet, og som søgte at stille de penge, der var i de of-

fentlige kasser, til rådighed for regeringen i Kiel.

Ligesom i første bind redegør dr. Hjelholt indgående for de enkelte embedsmænds og embeders skæbne, og takket være det udmærkede navnerogister, der omfatter både bind I og II, kan man nu let finde sig til rette i det væld af oplysninger om ind- og afsatte embedsmænd, som fremlægges i værket. Det er ikke for meget at sige, at de to bind nærmest er at ligne ved en håndbog i den slesvigske embedsstands historie under treårskrigenes omskiftelser.

Der bliver dog stadig enkeltheder tilbage at opklare for lokalhistorikere. I en række tilfælde er de enkelte personer kun forholdsvis nødtørftigt karakteriseret, og det kan være svært at se, hvor loyalt sindelaget var hos nogle af dem, kommissionen indsatte. Det gælder f. eks. for en mand som J. P. S. Wernich, der i 1850 udnævntes til præst i Rinkenæs. Hjelholt kan åbenbart her ikke nærmere karakterisere sindelaget, og på tilsvarende måde forholder det sig i enkelte andre tilfælde.

Det er et kendemærke for bogen, at dr. Hjelholt meget snævert har holdt sig til materialet fra de officielle arkiver samt fra de eksisterende privatarkiver og kun sporadisk har udnyttet trykt stof. Det er på én måde en styrke ved bogen, fordi der derved er samlet og fremlagt et uhyre materiale, som andre forskere vil kunne gå til uden større besvær. Men det må samtidig siges at være en svaghed, at trykt stof er negligeret i så udpræget grad. Derved bliver det nemlig vanskeligt for den, der vil bruge dr. Hjelholts oplysninger, at vurdere dem i forhold til den øvrige litteratur om emnet. Man skal være godt hjemme i emnet, hvis man skal kunne placere Hjelholts resultater i en anden sammenhæng end hans egen.

F. eks. er det slet ikke uinteressant at sammenligne Holger Hjelholts oplysninger om kommissionens nybesæt-

telse af præsteembeder med materialet i den lille piece fra 1850: »Kirche und Schule Schleswigs im Kampfe mit der sogenannten Landesverwaltung. Aktenmässige Darstellung«. Ganske vist er det et partiskrift, men det indeholder dog en del om de 25 præster og 21 lærere, som kommissionen afsatte, og om omstændighederne ved deres afsættelse. Og i en del tilfælde kan man ved hjælp af denne piece supplere de slutninger, Hjelholt har kunnet drage på grundlag af de officielle akter. En sådan sammenligning må læseren imidlertid selv foretage; forfatteren har ikke taget den art problemer op.

Dr. Hjelholts bog er imidlertid mere end en gennemgang af embedsbesættelser. Partier af den er veloplagte og dramatiske beskrivelser af de tumultuariske optrin, pøbeloptøjer, kalder Hjelholt dem, der udspilledes, da kommissionen søgte at hævde sin myndighed i egnene syd for demarkationslinien. Særlig galt var det i Tønning, Husum, Slesvig og Tønder. Det lykkedes således ikke at komme af med den fanatiske amtmand Hansen i Tønder, men i Husum holdt den modige Mathias Davids ud trods alle chikaner, efter at han – for en gangs skyld med preussisk bistand – var blevet anbragt som konstitueret borgmester i byen.

Den preussiske besættelsesmagts passivitet hindrede som nævnt kommissionen i at få effektiv indflydelse i Sydslesvig. Antagelig vil en udnyttelse af det preussiske kildemateriale, der nu fra Rusland er vendt tilbage til Merseburg i Østtyskland, kunne belyse denne side af sagen mere detaljeret. Men også uden dette materiale, som dr. Hjelholt ikke har kunnet benytte, lader det sig fastslå, at der til tider har eksisteret et modsætningsforhold mellem det preussiske udenrigsministerium og krigsministeriet, og at det har influeret på udviklingen i Slesvig. Også grev Eulenburs vanskeligheder ville kunne belyses

med det preussiske materiale, således som Tillisch' forbindelse med den danske regering bliver det i bogen. Dog skal man næppe vente, at dr. Hjelholts overvejende positive skildring af Eulenburg vil blive nævneværdigt ændret ved inddragelse af dette materiale. Lidt af Eulenburgs kritik af den manglende preussiske støtte til kommissionen har dr. Hjelholt i øvrigt fået kendskab til via den ganske effektive slesvig-holstenske spionage, der holdt Kiel underrettet om bestyrelseskommissionens arbejde i Flensborg. (s. 135).

Med denne to-binds skildring af Sønderjylland under treårskrigen har Holger Hjelholt givet os et særdeles værdifuldt værk om en bevæget periode i landsdelens historie. Sider af udviklingen er vel ikke taget op i deres helhed – således er spændingen mellem de danske helstatsmænd, der var tilknyttet kommissionen, og den sønderjyske befolkning kun overfladisk berørt – men værket bringer en sådan fylde af oplysninger og et så fast overblik over begivenhedernes gang, at man gang på gang vil blive nødt til at gribe til det.

Dr. Hjelholt lægger ikke skjul på sin modvilje mod den slesvig-holstenske politik og mod preussisk militær, og han er forståeligt nok meget kritisk over for de slesvig-holstenske politikeres manglende realitetssans. På den anden side mangler han ikke blik for den ideelle stræben, der også lå bag den slesvig-holstenske revolution, og på den baggrund får hans kritik vægt. Dr. Hjelholts bog vil utvivlsomt komme til at indtage en fremtrædende plads i rækken af gode bidrag til Sønderjyllands historie.

H. P. Clausen.

Svend Thorsen: Fyrre år med Danmark (Schultz, 1960). 184 s.

Redaktør Svend Thorsen er vel først og fremmest politisk skribent, med en stor – til tider næsten overraskende – evne til at analysere en politisk

situation. Derfor vil det måske undre, at der egentlig ikke er noget politisk islæt i den bog, som Svend Thorsen nu har udgivet, »Fyrre år med Danmark« hedder den, det er enkelte, men ofte væsentlige sider – af den folkelige genforenings historie, der her fortælles om. Man kan måske nok sige, at titlen spænder videre end indholdet, kan hælde det er lidt for krævende at tale om fyrre år, hovedvægten ligger på de første år efter Genforeningen, og om besættelsen og tiden derefter er den næsten helt tavs.

Det sidste kapitel hedder »Grænsedrageren H. V. Clausen til minde«. På en måde havde det været mere logisk at begynde med beretningen om H. V. Clausen – i øvrigt gives der her et værdifuldt og fængslende billede af den mand, der fik så stor betydning for fastlæggelsen af grænsen 1920. Det er dog et spørgsmål, om det ikke er at simplificere forholdene, når man kalder ham for grænsedrageren. Thorsen omtaler selv, hvorledes Clausen henviser til, at A. D. Jørgensen i 1897 og Gustav Johansen i 1901 havde sagt, hvor den nye grænse måtte gå. Men rigtigt er det, at Clausens viden om grænseområdet forhold var enestående.

Clausen var ældste elev af den store historiker Kr. Erslev, og som Thorsen siger: »Denne elev fra Kr. Erslevs strenge videnskabelige skole kunne ikke nøjes med det omtrentlige; han måtte vide fuld besked med hvert boelsted, helst også om hver dreng, der gik til præsten«. Hvor usædvanlig hans viden var fremgår af en lille anekdote, der fortælles i bogen. Engang kom han syd for Flensborg op at køre med en mand – han var jo ellers den store sønderjyske vandrer – de drøftede egnens forhold og pludselig udbrød kusken: »Mit perdekopers is alle tid so vel Verløgenhet«. Hestehandlere er altid fulde af løgn, og en mand, der vidste så meget som denne fremmede, måtte da være hestehandler.

Det måtte næsten være en selvfølge, at denne viden blev udnyttet, da enkelthederne i grænsedragningen, i første omgang sydgrænsen for første zone, skulle fastlægges under forhandlingerne i Paris. På den tid var der hos Clausen ingen tvivl om hans eget standpunkt – Thorsen synes heller ikke at være i tvivl om, at det var det rette – men da H. V. Clausen som ung student begav sig på sine første vandringer i Sønderjylland, rettede han, Niels Hjort og Johan Ottosen deres gang mod Flensborg og Dannevirke, der var deres hjertes og interesser.

Til indledning giver Thorsen et kort rids af udviklingen i årene efter genforeningen. Han citerer Helge Rodes digt fra 1920:

Søndret folk er vokset sammen
i den store glædesstund.

En er stammen, en er flammen,
en er glæden på vor grund.

Det var som et præludium, men da festdagene var forbi, forstod man, at det søndrede ikke vokser sammen, fordi en traktat bliver skrevet under. Genforeningen var og måtte blive noget langvarigt, måtte blive en proces, der skulle fuldbyrdes gennem et langt spand af år. Vel var stammen en, men søndringen havde været længere end de få år fra 1864, Sønderjylland var igennem mange århundreder forud for fremmedherredømmets tid blevet tvunget til at vandre ad egne veje, i mangt og meget nærmere knyttet til det tyske Holsten end til kongeriget Danmark, som det en gang var en del af. Thorsen fremhæver betydningen af valget i 1939 – Danmark havde vundet kampen om »det tredje Slesvig«, om dem, i hvis sind der var tvivl og tvivlrådighed, der havde en tvestrengethed i sig, som vel nu engang må findes hos en del af et grænselands sønner og døtre. Man har kaldt dem for »de blakkede«, et fordømmende ord, der ligesom lader hånt om den kendsgerning, at mangen en grænsebo fik en dobbelt arv fra fædrene.

Gav valget i 1939 en forvisning om, at folkelig set havde grænsen fra 1920 holdt, måtte den storpolitiske udvikling fylde mange med ængstelse. Alle, der i Nordslesvig oplevede den 9. april, måtte spørge sig selv, om grænsen ved Skelbækken, den sidste Versaillesgrænse, nu skulle slettes. Og de første måneder derefter gik rygterne fra mund til mund, snart begyndte hjemmetyskerne at rejse flagstænger. Men der skete ikke noget, og efterhånden forstod man, at en tysk annekstion af Nordslesvig ikke i øjeblikket stod på dagsordenen. Og i disse onde år var det, ligesom vi følte, at nu var Genforeningen blevet fuldbyrdet. Thorsen siger herom: »Nu var det den hele nations eksistens, der stod på spil. Efter 9. april var man nord og syd for Kongeåen ganske under den samme skæbne og gjorde, vel for første gang i århundreder, ganske den samme dybtgående folkelige erfaring. Den nationale enhed fremmedes stærkt ved verdenshistoriens frygtelige gang.«

Efter 1945 kom den nationale front til at gå i Sydslesvig. Thorsen understreger, at dette til trods må det være de danske ledes forpligtelse at handle »på den lange, historiske linie, og det vil især sige beflittede på at styrke egnene lige nord for rigsgrænsen, langs det nye hegn, der blev rejst for nu 40 år siden«. Thorsen tilføjer: »En iagttagelse kan dog undertiden synes, at man... glemmer at kaste øverne af i de nærmeste krav.«

I kapitlet »Den store Sommer« fortæller Svend Thorsen med små levende træk om den tid, da man fra at være undersåtter i det tyske rige blev danskere. Tit var det de små ting, som kunne glæde dem, der i så mange år havde håbet og troet. Peter Grau fortalte, at det, der havde grebet ham mest, var det første syn af et lokomotiv med det rød-hvide bælte om skorstenen. Et lille problem fra genforeningens første tid var mødet mellem sønderjyske kvinder og deres søstre

fra det gamle land. Krigen havde lært kvinderne i Nordslesvig selvstændighed og beslutsomhed, verdenskrig, hungersnød og revolution havde hærdet og modnet dem. Mange af dem, der kom nordfra, var gift med embedsmænd og hos nogle sønderjyske kvinder var der fra gammel tid en vis tilbageholdende agtpågivenhed overfor statens embedsmænd og deres familie. Men snart svandt vanskelighederne bort.

I fire afsnit fortæller Thorsen om den dramatiske kunst i Sønderjylland, radioens, idrættens og andelsbevægelsens betydning for den folkelige genforening. Han understreger den værdi, »det luftbårne ord« har haft for dansk kultur i grænselandet, og samtidig fremhæver han – måske lidt for stærkt – den tyske radios betydning for mindretallet.

Bogens største afsnit – uden tvivl også det værdifuldeste – hedder »Af en krigsungsdoms saga – eller Det unge Grænseværn«. Særlig interessant er Thorsens analyse af ungdommens stilling til det nationale i de første år efter 1920. De unge vendte sig bort fra nationalitetskampen, således som deres fædre havde ført den under fremmedherredømmet. For de helt unge blev undertrykkelsen historie – således som besættelsens i dag er det for de 20-årige. Thorsen understreger også, at ungdommen var fremadrettet, det internationale og sociale interesserede dem mere end det historiske og nationale. Genforeningen havde ændret problemstillingen, og de ældres sprogføring irriterede. Nutiden var den store virkelighed, man stod overfor. Og så var det, at nutiden pludselig meldte sig med sine krav, Hitlers magtovertagelse i 1933, de mange udfordrende programudtalelser sydfra viste, at Nordslesvig var i fare. Da der nu blev kaldt på den sønderjyske ungdom ved de store stævner i Tønder og på Dybbøl i maj og juni, mødte de unge mænd af huse. Stærkt og værdigt blev der talt. Ernst Chri-

stensen fra Asserballe sagde på Dybbøl: »I dag er der vist ingen, der tror, af den nationale kampfront er brudt. Tværtimod... Den danske sønderjyske ungdom har begyndt et nyt afsnit af sin historie, vi fører kampen videre for ret og retfærdighed under vort gamle korsbanner – enigt og stærkt står vi som en mur til værn ved Danmarks, ja hele Nordens grænse mod syd.«

Thorsens bog giver et bidrag til den folkelige genforenings historie, vel er det kun strejflys, der kastes henover Nordslesvigs liv i disse år før det store Ragnarok, ofte kan der bygges på små morsomme eller fængslende træk, der må være selvoplevet, gode citater fra prosa og digt gør beretningen levende. Man glæder sig som så ofte før over Svend Thorsens evne ikke bare til at skrive, men også til at leve sig ind i problemerne, at forstå menneskene, deres tankeverden og deres handlingsmotiver. »Fyrre år med Danmark« er en bog, som er værd at læse.

Johan Hvidtfeldt.

Sigurd Schoubye: Guldsmede-håndværket i Tønder og på Tønder-egnen. 1550–1900. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 24, 1961).

Den bog, hvormed Tønder Museums leder disputerer for doktorgraden, har ingen danske forgængere, men nok en del norske og tyske. Det er første gang, en dansk kulturhistoriker tager guldsmedens håndværk og frembringelser op til en drøftelse, og eksempler peger så stærkt mod Norge og Tyskland, at der, og kun der, har han kunnet finde tilstrækkeligt gode afhandlinger til sammenligning. De mange gode svenske undersøgelser har kun givet småt med hjælp, for svensk sølv ligner ikke dansk, men sejler sin egen kurs. Når en gang der foreligger lige så gode undersøgelser fra andre byer i Danmark, skal enkelte af de stilistiske resultater måske tages

op til revision. Men sikkert også kun enkelte.

Tønder-sølvet indtager en særstilling i Danmark. Af alle byer i Danmark og Slesvig (når naturligvis undtages København) er Tønder den, der har haft flest guldsmede i det omhandlede tidsrum. Allerede det er mærkeligt, men *kan* skyldes, at Vestslesvig gennem lange tider var et storbonde- og sømandssamfund uden dybe classeskel, således at relativt mange havde råd til sølv, mens få var så rige, at de anskaffede storsølv. Måske er det forklaringen på de få stykker med våben. Dernæst den mærkelige kulturhistoriske regel, at just slige steder retarderes stiludviklingen ofte af en stærkt udviklet hjemstavnsfølelse og standskonveniensen – således møbelhåndværket i Holsten og Ditmarsken, der laver barokmøbler endnu efter 1800, og de særlige Tønder-hovedvandsæg.

Tønder-egnen er et lidt kunstigt ord, når man er vant til navnet Vestslesvig. Men Schoubye gør ret i at bruge det, for hans mark er ikke hele Vestslesvig, men netop kun den del deraf, hvis købstad var Tønder, hvilket klart ses af kortet over kirkesølvets udbredelse fra denne by. Inden for området finder Schoubye flere landsby-guldsmede, og i flækkerne Løgumkloster, Højer, Wyk og endnu mindre byer sidder guldsmede i generationer. Det har allerede Bøje opdaget, men S. finder flere og dokumenterer sine opdagelser vel. Her ville vi gerne have set en jævnførelse med f. eks. Holsten og Ditmarsken, for det nytter næppe at søge paralleller i Danmark, hvor landsby-guldsmede er så godt som ukendte indtil 1870. Hvis de da ikke bare er oversete? Sørlandet i Norge har mange i fortid og nutid. Det er let også her at konstaterer en lighed mellem Tønder-egnen og Norge, men der er heller ingen dansk egn, der er lige så godt gennemskrabt for guldsmedestempler som disse.

Bevaringsgraden optager Schoubye meget, og der er visselig også gåder. Lübeck har i den omhandlede tid haft ca. 700 guldsmede, men kun ca. 350 genstande kendes med sikre stempler. Har moderniseringens emsige lille djævel virkelig hærget sådan mellem de skønvis 35.000 stykker sølv, man kan vurdere deres produktion til? Ålborg har til sammenligning haft 98 guldsmede, hvoraf 53 kendes ved stempel, men bare de hidtil kendte arbejder med disse stempler løber op i et langt større tal end 350, og der findes bestandig nye. Bergens sølv er bevaret i endnu større tal, og Tønders 1600 dokumenterede stykker er helt imponerende.

Ja, imponerende i antal, men ikke i pondus. Sølv fra Bergen, Randers og Ålborg indeholder så mange korpusarbejder, at deres antal og form dominerer indtrykket af disse byers produktion, og der er flere borgerlige korpusarbejder end kirkesølv, skønt også dette speciale er rigt repræsenteret. Men Tønder-sølvet er gerne småsølv, dragtsølv, skeer, hovedvandsæg. Korpusarbejderne er mest kirkesølv, ofte i meget smuk udførelse, så det var ikke evnerne, det skortede på, snarere bestillingerne. Schoubye skriver, at byens storsølv antagelig er spredt for alle vinde, som købstadens folk er det. Jamen hvorfor dukker det så ikke op andre steder? Storsølvet fra Randers og Ålborg figurerer over hele landet, men dog hyppigst hos adel og storbønder på egnen. Mon ikke den tønderske besætning af storsølv har manglet altid? Vist er sølv mobilt, men dog vel ikke i den grad, at det flyr af landet. Men mærkeligt er og bliver denne mangel, for filigran, som ikke mig bekendt har været produceret i Nørrejylland, laves i Tønder i en så god udførelse, at denne teknik ligefrem er typisk for byens guldsmede, – også her er en lighed med Stavanger og især Bergen. Og de dejlige trådarbejder med indsat glasskål fra empiretid er klart bedre

håndværk end de nord- og østjyske byers böhmiske krystal i fatning af pressede plader fra senempire.

Ligheden mellem norsk og slesvigsk – undskyld: Tønder-sølv – beskæftiger forfatteren meget, og er da også både tydelig og mærkelig. Er der ikke en gammel vandvej for håndværksvende fra Vesttyskland-Holland op gennem Sønderjylland og videre til Norge? Snedkere og stenhuggere må også have fundet den rute, deres værker ligner hinanden fra Bremen og Husum op gennem Tønder og Ålborg og videre til Sørlandets kirker og især Bergen. Sandt at sige er det anmelderens eneste virkelig vægtige indvending mod bogen, at dette spor antydes nogle gange, men ikke forfølges. Stilistisk lider ruten da også af et hul midtpå, for der er ringe lighed mellem de nævnte håndværks frembringelser i de nævnte byer og så f. eks. den østjyske barok omkring Horsens og Randers.

Om dynastier i faget har Schoubye nyttige iagttagelser. Om slægten Reimer gælder således, at man skal over i glasmagerfaget for at finde en lige så fagbundet slægt over et lige så langt tidsrum. Men slægtsfølge er endda hyppigere end S. skriver, for et dynasti skyder ofte nye skud via nevøer eller svigersønner, så værkstedet går videre med samme traditioner, men under andet mesternavn. S. giver selv så gode eksempler herpå som f. eks. Boetewadt og Hansen.

Mærkelig er de tønderske værksteders ringe mandskab – som jo nok for en del forklarer deres store antal. A. C. Boetewadt var alene på værkstedet, hvilket måske forklarer hans værkers ensartet høje kvalitet. Ålborg-mesteren Laurids Th. Holm havde heller ingen svende og har kun efterladt sig mesterværker. Hans samtidige Jens Kioldsen Sommerfeldt havde en hel stab af svende – og svingende kvalitet, fra fuldkomne værker til det rene blikkenslagerarbejde.

Et kærnekapitel handler om lødigh-

hed og stempning. S. påviser her med gode eksempler, hvorledes guldsmedene selv var storopkøbere af forarbejdet sølv til indsmeltning og således selv har slettet sporene af eget og kollegers virke. Ja vist så, hvem skulle ellers have destrueret det gamle sølvtøj? Om man bare i sidste krigstid havde haft midler til at opkøbe det bedste af det sølv, der blev forlangt for at gøre nyt? Noget lykkedes det jo at redde, men meget gik i diglen. Mon det var sket, om guldsmedene havde forudset efterkrigstidens priser på gammelt sølvtøj?

S. 62 gør S. sig tanker om reglerne for den varierende brug af stempler og bymærker. Er tanken om slendrian ham helt fremmed? Den påtrænger sig læseren.

Også værktøjet er grundigt afhandlet, til megen glæde for den, som hidtil kun har kendt arbejdets glans, men ikke dets sved. Fig. 16 og dens tekst er leksikalsk sikker og giver sammen med Richard Goos's værkstedsinventar den hidtil bedste indførelse for lægfolk i dette kunsthåndværk – men streg under kunst, hvilken streg de gode mestre heller ikke undlod at trække.

De mange spørgsmål i anmeldelsen må ikke gerne læses som om hermed var sagt, at forfatteren ikke løser sine stillede problemer. Det gør han, og det er egentlig kun den evidente lighed med norske forhold i værksteders organisation og beliggenhed, i stilpåvirkning og teknik, jeg mener uløst eller opgivet. Der må ligge en årsag bag disse ligheder, og udredelsen af den ville være en smuk opgave for en ung kunsthistoriker. Så den bliver nok taget op i Norge, hvor kunsthistorikere ikke er for meget verdensmænd til at arbejde med lokale problemer. Måske rækker ligheden mellem Slesvig, Nordjylland og Norge endda videre ud end til snedkere, stenhuggere, guldsmede og glasmagere – de fag, som ligger så meget inden

for mine erfaringsfelter, at jeg tør formode om dem.

Glem ikke mundheldet – tillagt Henry Petersen – at de bedste fund gøres nær de gode kroer. Må vi dreje det derhen, at de fleste sølvfund gøres på den egn, hvor den bedste sølvhistoriker virker. Havde en Schoubye raset i Århus eller Odense, ville billedet af disse centrer for sølvproduktion måske være ændret henimod en større variation af emner, hvor nu korpus dominerer. I Nordjylland kan således skelnes mellem en rig vendssyselsk tradition for besiddelse af drikkekander, kvindeligt dragtsølv og halssmykker – og en tyndere himmerlandsk, som foretrækker bægre, knæspænder og skospænder. Kun skeer synes at være ens for de to områder. Men undersøgelsen har hidtil været for overfladisk.

Den folkelige kunsthistorie kan først skrives, når tilstrækkelig mange afhandlinger om lokale forhold foreligger. Her er et mønster til efterligning.

Peter Riismøller.

Johan Meyer: Det gamle Frøslev. (Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1961). 160 s.

Historisk Samfund for Sønderjylland har i serien af små, populære levnedsskildringer udsendt et bind med minder, fortalt af den gamle smed i Frøslev, Johan Meyer. Smeden er en god fortæller, og resultatet er blevet en både morsom og interessant skildring af livet i et gammelt landsbysamfund, hvor dansk og tysk brødes, og af en ung nordslesvigsk håndværkers oplevelser under fremmedherredømmet. Erindringerne slutter med afstemningen og genforeningen i 1920.

Naturligvis vil læsere med kendskab til eller forbindelse med egnen omkring Frøslev have særlig glæde af bogen, men det lille, upretentiøse erindringsværk rækker nu ud over det

rent lokalhistoriske. Johan Meyers ungdomsoplevelser er typiske for så mange unge sønderjyder af hans generation. Bl. a. er skildringen af livet i garnisonen i Rendsborg et ganske godt eksempel på, hvordan de dansksindede sønderjyder mødte den preussiske militærtjeneste før verdenskrigen. De satte ikke deres sindelag til, men kunne alligevel mødes med de tyske værnepligtige i det kammeratskab, der ofte udvikles under militærtjenesten.

Frøslev blev jo i 1920 dansk, og skiltes derved ud af sin gamle sammenhæng med Hanved sogn, der gik til Tyskland. Det har præget det nationale liv i Frøslev, at byen således i egentligste forstand lå på grænsen mellem dansk og tysk, og det gør Meyers erindringer særlig interessante. Det gælder f.eks. hans oplysninger om det plattyske sprog, der her skød en af sine nordligste forposter frem. O. 1900 var, fortæller Johan Meyer, børnenes omgangssprog dansk, men i 1914 var der sket en ændring, således at plattysk var det sprog, der benyttedes, når børn fra dansk- og tysktalende hjem legede sammen. Alle danske familier og deres børn kunne tale plattysk, og i daglig omgang brugtes sprogene i flæng, betinget af, hvem man talte med.

Den lille bog kan læses med udbytte af alle, der gerne vil have et levende og umiddelbart indtryk af livet i en af de sydligste danske landsbyer under fremmedherredømmet.

H. P. Clausen.

Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. Herausgegeben im Auftrag der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft von Fr. Christensen. Heft 1 und 2. (1960). 143 s.

I april 1959 oprettede hjemmetykkerne i Nordslesvig Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft, hvis formål bl. a. er at udgive hæfter med historiske og naturhistoriske artikler om hjemstav-

nen. Det er meningen, at der skal udsendes to hæfter om året.

Det første hæfte, der er et dobbelt-hæfte, har som hovedbidrag en god og grundig afhandling om den gamle adelsgård Årup ved Åbenrå, skrevet af bibliotekar Fr. Christensen, der også er den nye publikations redaktør. Desuden bringes en levnedsskildring, som afdøde provst Valentiner, Sønderborg, har givet af sin far, Christian August Valentiner, der før revolutionen i 1848 var præst i Rinkenæs. 1849 forflyttedes han af fællesregeringen til det gode kald Tyrstrup-Hjernerdrup, hvorfra han igen fjernedes af bestyrelseskommissionen. I 1864 vendte han tilbage til landsdelen som præst ved St. Nikolaj i Flensborg og tilsynsførende med skolevæsenet. Alle-rede 1865 kom han påny til Tyrstrup, som han dog 1870 ombyttede med kal-det i Gl. Haderslev.

Hæftet indeholder desuden en kort beretning, som den unge teolog Joh. Preben Sutor Wernich skrev om sine genvordigheder på en rejse fra Højer til Sønderborg i 1848. Rejsen kom til at gå over Fyn! Dr. Niels Wernich har bearbejdet dette lille øjebliksbil-lede fra det urolige krigsår. – Fr. Christensen meddeler i nogle aktud- drag oplysninger om kammerherre Heltzens og det slesvigske ministeri- ums nationalpolitiske arbejde på de augustenburgske godser 1850–53. »Hartes Regiment des Kammerherrn Heltzen« er undertitlen. – Hæftet slutter med en lille afhandling af redaktør Harboe Kardel, »Augustenburger Be-richte«, hvor han ved hjælp af brev- stoffet i det hertugelige privatarkiv søger at tegne et billede af den virk- somhed, den augustenburgske kreds udøvede i Nordslesvig i årene 1830–48. Fremstillingen har ikke udnyttet hele det tilgængelige materiale, men den giver et godt indtryk af, som dr. Kardel formulerer det, at hertug Chri- stian Augusts person mere virkede hemmende end fremmende på den

unge slesvig-holstenske bevægelse i det nordlige Slesvig.

Det er altså et afvekslende og in- teressant stof, der fremlægges i dette nydeligt udstyrede hæfte. Sønderjy- ske lokalhistorikere vil, hvis stan- darden holdes, kunne have nytte af at have opmærksomheden henledt på dette bidrag til sønderjysk hjem- stavshistorie.

H. P. Clausen.

Hans Lund: Historiker i højskolens tjeneste. Taler og artikler. (Gylden- dal, 1960). 280 s.

Til Hans Lunds 70-års dag er ud- sendt denne essay-samling. Emnerne er meget vidt spredte, men det må hilses med tilfredshed, at denne sam- ling er blevet til – det dyrkes des- værre for lidt i Danmark, at histori- kere udgiver sådanne artikel-samlin- ger. Selv om der ikke er tale om di- rekte frugter af førstehåndsstudier, har det sin selvstændige værdi for historisk og almenkulturelt interesse- rede kredse at stifte bekendtskab med resultatet af en kyndig og erfaren hi- storikers bestandige arbejde med at holde sig orienteret også på de felter af faget, hvor han ikke selv har lej- lighed til at trænge til bunds. En bog af denne type er netop Hans Lunds; titlen er nok dækkende i den forstand, at mange af stykkerne er udgået af højskolearbejdet, men ellers rammer den ikke præcist. Emnerne samler sig om sønderjyske forhold, dansk poli- tisk historie, engelske personligheder, højskolens og landbrugets historie. Endelig sluttes med nogle småstykker, der under fællestitlen »portrætter« gi- ver personligheds karakteristikker ved runde år og dødsfald, det mindst væg- tige i bogen. Historikere og historisk interesserede vil have glæde af at læse bogen; historikere i pædagogisk ar- bejde vil kunne hente mange impul- ser i den.

Vagn Dybdahl.

Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956–1960. Udgivet af rigsarkivet. (Munksgaard, 1961). 215 s.

I 1958 udsendte rigsarkivet »Meddelelser om rigsarkivet 1921–55«, og i 1960 kom et tilsvarende bind »Meddelelser om landsarkiverne 1921–55«. Dermed udfyldes på udmærket måde det gabende hul, der havde været i rækken af oversigter over arkivernes virksomhed, efter at udgivelsen var standset i begyndelsen af 20'erne. Det lovedes samtidig, at meddelelserne fra arkivvæsenet igen skulle bringes ind i en fast turnus med 5-årige beretninger.

Den første af disse, omfattende årene 1956–60, foreligger nu. Af den kan man iøvrigt udlæse baggrunden for, at udsendelsen af meddelelserne er kommet ind i faste rammer. Det skyldes at rigsarkivets sekretariat er blevet udbygget til en selvstændig afdeling, der bl. a. nu administrerer arkivets publikationer. Alle benyttede af de offentlige danske arkiver vil hilse med tilfredshed, at denne organisatoriske omlægning har resulteret i en fortløbende udgivelse af det værdifulde hjælpemiddel, som »Meddelelserne« er.

Det foreliggende bind er ordnet på samme måde som sine to forgængere med oversigter over almindelige og principielle arkivproblemer, der har trængt sig på i 5-års-perioden, personelle og bygningsmæssige oplysninger samt oversigter over tilvæksten i perioden. Det sidste er naturligvis det vigtigste for arkivernes benyttede, og et udmærket register gør det let at finde frem til de oplysninger om afleverede arkivalier, man måtte være interesseret i. Listen over afleveringer i årene 1956–60 omfatter bl. a. de mange arkiver fra besættelsestiden, som dr. Hæstrup og hans medarbejdere har indsamlet, og der findes desuden en særlig redegørelse for dette arbejde. – Endelig bringes i et tillæg en oversigt over de kassationsbestem-

melser, der gælder for de enkelte ministerier og embeder.

H. P. Clausen.

H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver. fra sønderjyske arkivalier. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 21, 1961). 70 s.

Det må hilse med glæde, at de skriftprøver, H. V. Gregersen for et par år siden havde løbende som »føljeton« i »Sønderjysk Månedsskrift«, nu af det umådeligt flittige Historisk Samfund for Sønderjylland er udgivet samlet. Enhver, der har arbejdet med arkivalier, vil vide, at den gotiske skrift kan volde særlige vanskeligheder i det tyske sprog. Årsagen er vel først og fremmest, at den gætning, som undertiden spiller en vis rolle, når en ny skrift skal læses, her naturligt falder mange vanskeligt, især fordi stavemåderne ganske som på dansk kan variere. Gregersen opstiller en række typer på de arkivalier, den besøgende kan vente at finde i det sønderjyske landsarkiv, såvel officielle dokumenter, protokoller og regnskaber som private breve. Efter faksimilerne følger transskriptionerne samlet, idet hver af dem indledes med en historisk kommentar, der karakteriserer arkivalet og påpeger, hvad det kan ventes at byde den interesserede. Kommentaren indeholder desuden litteraturhenvisninger. Den udmærkede bog anbefales varmt både fag- og lokalhistorikere.

Finn H. Lauridsen.

Grønland. Gengivelser af aktstykker og breve fra det 16. til det 20. århundrede. Ved Sune Dalgård. (Udgivet af Rigsarkivet. Munksgaards Forlag, 1960).

Som de tre tidligere udkomne bind i serien af faksimileudgaver med prøver fra Rigsarkivets samlinger koncentrerer også dette sig om et særligt emne. Arkivar Sune Dalgård, der spe-

cielt har arbejdet med grønlandske forhold, har af Rigsarkivets hundreder af hyldemeter om øen valgt 40 breve og aktstykker samt et kort (fra 1784), der fortrinligt og jævnt løbende såvel understreger stoffets alsidighed som følger hovedlinien i udviklingen mellem moderland og koloni, nu landsdel. I Søren Norbys brev af 1521 til Christian II træffes det stadig tilbagevendende ønske om påny at knytte kontakten med de isolerede nordboer efter afbrydelsen i middelalderens slutfase. Videre frem følger man udviklingen med kontaktens retablering, bortførelse af eskimoer til fremvisning i Danmark, Hans Egede, handelsstandens voksende interesser, koloniseringen og de særlig erhvervs- og befolkningsmæssige problemer, den medførte, landets udforskning, den stigende erhvervsdifferentiering i dette århundrede og endelig de helt nye spørgsmål om grønlandernes uddannelse og inddragelse i landets styre, således som de af bl. a. Eske Bruun rejstes efter 2. verdenskrig. Hele denne sammenhæng har Dalgård optrukket i en kort, udmærket indledning.

Finn H. Lauridsen.

Christian Tortzen: Gotland 1361. Forudsætningerne. Overleveringen. (Gyldendal, 1961). 196 s.

Adjunkt Christian Tortzens bog stiller krav til sine læsere. Den giver nemlig ikke nogen fremstilling af Valdemarstoget, men den fremlægger hele kildematerialet, så læseren selv kan bearbejde det. Første del bringer de skriftlige kilder og beskriver det arkæologiske materiale, der kan fortælle, dels om baggrunden for Valdemar Atterdags erobring af Gotland, dels om selve de krigeriske begivenheder i 1361. Anden del har mottoet: »Historier at skrifue, der hører mange Aars W-mage til«, men denne del af bogen giver en god hjælp, når læseren skal arbejde med stoffet. Her findes en

række spørgsmål, man kan stille kilderne, en gennemgang af litteraturen med redegørelse for forskellige forskeres synspunkter og endelig en del opgaver til besvarelse. Sammenholder man de forskellige afsnit, og giver man sig forfatterens pædagogiske vejledning i vold, får man efterhånden en veldokumenteret opfattelse af fortidens begivenheder og samtidig en god indførelse i historisk arbejdsmetode. »Gotland 1361« vil forhåbentlig blive brugt i mange skoler – hvem der dog havde haft sådan en bog i hænde i sin gymnasietid – men også mange amatørhistorikere vil kunne have udbytte af at arbejde med den meget smukt illustrerede bog.

Knud Prange.

Ove Marcussen: Svendborg købstads historie II, 1–2. (Udgivet af Svendborg by, 1960–61). 484 s.

Med udsendelsen af museumsinspektør Ove Marcussens to halvbind om Svendborg fra 1837 til nutiden er den store byhistorie afsluttet (1. del, 1–2, af arkivar J. O. Bro-Jørgensen blev anmeldt i Jyske Samlinger V, 3, s. 352). Som tilfældet var med Bro-Jørgensen, er det også et imponerende arbejde, Marcussen har udført, præget som det er af hans mere end 45 årige intime kendskab til byens historie og topografi.

Bogen falder i tre hovedafsnit: 1. »Under købstadlovene af 1837 og 1868« rummer en gennemgang af kommunestyret og dets mænd, rets og politivæsen, sociale forhold, ild, lys og vand, og byens jorder. Marcussen påpeger her interessant, hvorledes det ofte var vanskeligt for såvel borgere som embedsmænd at følge med i alt det nye. I 1850 erklærede byfogeden rent ud, at han ikke kunne finde ud af et af en kommission udarbejdet forslag til en nyordning af byens skattevæsen – og forslaget blev lagt ad acta. En yderligere komplikation for det daglige arbejde var det også, at cen-

traladministrationen så ofte skulle spørges, hvad der af og til gav anledning til kompetencestridigheder. Små var forholdene i fortidens købstad: da brandvæsenet i 1840'erne blev omorganiseret, kritiserede revisionen, at der var indkøbt stålpenne for 1 mark til rulleskriveren – fjerpenne kunne vel have gjort det.

I 2. »Byens og borgernes virke siden 1837« behandles byens udseende, dens borgere, erhvervslivet, jernbane, postvæsen og telefon, arbejderforhold, dagblade og politiske forhold. Afsnittet er i og for sig bogens bedste ikke mindst er kapitlerne om erhvervslivet udmærkede. Man bemærker her, at over halvdelen af Svendborgs skibsfart før 1864 gik til hertugdømmerne, og at den i øvrigt ikke faldt meget efter krigen. Som et kuriosum kan det anføres, at de før i tiden og mange steder endnu brugte sammenklappelige have- og udendørs restaurationsmøbler med træ på jernstativer allerede fra 1880'erne blev fremstillet på Grubbemøllen i Svendborg, hvis ejer havde opfundet dem. I det hele bød industri og handel på flere interessante personligheder som f. eks. fabrikant Lars Lange, der allerede i 1870'erne oprettede både syge- og alderdomskasse på sit jernstøberi.

3. »Kulturelle forhold« har afsnit om det religiøse liv, om skoler, biblioteker og museer og om forlystelser, hvorefter bogen slutes med et kapitel om besættelsen og et om byjubilæet i 1953. Der er næppe meget at sige til, at Ove Marcussen har villet udnytte så meget som muligt af sin viden om sin by; men helt har de mange detaljer ikke kunnet forhindre, at skildringen sine steder falder lidt tør ud. Mange kapitler er korte og knappe, og det forekommer, at blandt andet aviserne i højere grad kunne have været udnyttet til at skabe liv. Direkte beklageligt er det imidlertid, at 2. del er uden noteapparat, kun forsynet med en kort kildeoversigt. Det virker så meget mere bagvendt, som Bro-Jør-

gensens bog i denne henseende var fuldt udbygget. Til gengæld er billedmaterialet fortrinligt – ikke mindst de mange gamle topografiske fotografier. Alt i alt skal disse bemærkninger dog ikke forflygtige indtrykket af en vederhæftig og veloplysende byhistorie.

Finn H. Lauridsen.

Mogens Lebech: Hjejlen, Danmarks ældste dampskib og sejladsen på Himmelbjergsøerne. (Udgivet af Burmeister & Wain, 1961). 122 s.

Tage Kaarsted: Bådfart på Silkeborgsøerne gennem 100 år. Aktieselskabet Hjejlen 1861–1961. (Udgivet af A/S Hjejlen og Historisk Samfund for Århus Stift, 1961). 160 s.

At den berømmelige gamle eventyrdampers 100-års jubilæum ville give sig litterære udslag, kommer vel ikke uventet. Dertil er emnet for oplagt. Det var dog nok en overraskelse, at det blev til hele to bøger, selv om det er fuldt forståeligt, at både skibets bygmestre og dets ejere følte trang til at markere begivenheden – de førstnævnte endog foruden med bogen også med en film. Når det endelig skulle være, er det meget heldigt, at de to bøger ikke helt er blevet det samme, men på udmærket måde supplerer hinanden, om end visse gentagelser naturligvis ikke har kunnet undgås.

Lebech har set det som sin opgave hovedsagelig at behandle Hjej lens baggrund og forhistorie. Han præsenterer Blicher og H. C. Andersen i smukke citater og Frederik VII i fornøjelige. Han behandler den gamle pramfart, trafikforholdene i det hele, hjuldampere selv og slutter med småtræk fra de hundrede år – alt på baggrund af ikke mindre end 32 vidunderligt smukke farveplancher efter de malere, der har dyrket egnen, samt en række fortræffelige samtidige stik. Der er økonomisk intet sparet på bo-

gens udstyr; men dens indhold står sig sig vel derimod. En enkelt ganske pudsig fejl har indsneget sig side 86: forfatteren lader sagen om hjuldamperens passage ved en af laksegårdene på vejen til Silkeborg forhandle med den 12 årige Mogens Frijs i stedet for med faderen C. E. Frijs.

I modsætning til Lebechs emne må Kaarsteds umiddelbart forekomme snævrere: selve Hjejleselskabet i de 100 år. Men synes bogen således end mere beskeden, står den, hvad teksten angår fuldt på højde med B. og W.'s *Levende og letløbende skildrer Kaarsted rederiets ingenlunde ubevægede historie*, og ikke mindst kommer Michael Drevesen og hans samtidige til at stå markant for læseren. Svært var det at få skib i havn, modstridende interesser – også med større trafikale perspektiver – brødes, og svært var det med mellemrum både i de første år og i unormale tider at drive lystsejlad på de dejlige søer. I 19. århundredes sidste fjerdedel var selskabet dog konsolideret og har siden svaret sig; faktisk har kun de to krige voldt alvorligt besvær. Adskillige andre både end Hjejleselskabets har i tidens løb befaret Silkeborgsøerne; på et tidspunkt i 1920'erne var forholdene så grelle, at konkurrerende bådførere undertiden på kajen kom i slagsmål om deres kunder, hvis de ikke ligefrem shanghajede disse ned i deres både. Situationen blev til sidst helt umulig, og kommunen overlod da A/S Hjejlen eneret på befordringen. Siden har der været ro.

Tage Kaarsted har til sin bog samlet et omfattende billedmateriale ikke mindst af selskabets talrige både, dets ledende personligheder og dets funktionærer. Over de sidstnævnte findes bagest en matrikel.

Dansk turistlivs historie er et endnu uopdyrket område; men de to bøger må indirekte ses som bidrag her til – smukke, værdige bidrag.

Finn H. Lauridsen.

Viborg Stiftsmuseum 1861–1961 og dets bygning. (Udgivet i anledning af museets hundredeårsdag 24. juni 1961). 64 s.

Det er en lille nydelig publikation, Viborg Stiftsmuseum har udsendt i anledning af sit jubilæum. Den indledes af museets nye inspektør efter loven af 1958 Peter Seeberg, der skriver kort og noget tørt om selve institutionen; men arkivalierne har vel næppe indbudt til meget spræl. Nogle afsnit om den strid med Nationalmuseet, der for ikke så mange år siden var et almindeligt fænomen, lader dog ane, at ikke alt er gået roligt og idyllisk til. Den medførte en gang, at en formand fik vedtegningen: aggressiv og illoyal – af sin egen bestyrelse!

Bogens to øvrige afsnit er viet museets bygning: Viborgs smukke, tidligere rådhus fra 1728 og dets bygmester, Claus Stallknecht fra Altona. Overbibliotekar Aage Bonde beskriver bygningens opførelse efter den store brand i 1726 med træk af de økonomiske besværligheder, hele genopbygningen medførte, og af dens senere skæbne. Kommuelærer Harald Ditzel tager sig af det arkitekturhistoriske og giver samtidig en udmærket biografi og karakteristik af Stallknecht. Han påviser den direkte forbindelse til Altona rådhus, som Stallknecht også havde opført. Det gik til i et af 2. verdenskrigs store luftangreb. Den lille pyntelige Viborgbygning kaldes et sted for en barokvignet – bogen falder kønt i stil hermed.

Finn H. Lauridsen.

Arne Majvang: Dalby og Tureby sognes historie, I. (1960). 206 s.

Præsten som sognebeskriver har mange aner i Danmark. Mange værdifulde detaljer fra sognenes liv og historie er af samvittighedsfulde og interesserede præster noteret ned og udgivet i tidens løb. I selve beskrivelsen er efterhånden, med enkelte afvigelser, udviklet et fast skema, som

de fleste følger – også pastor Arne Majvang i den foreliggende skildring af Dalby og Tureby i Østsjælland. Læseren føres, for hvem ved hvilken gang, tilbage til kridttiden; sognene dannes, befolkes og får i historisk tid kirker, der gennemgås detaljeret, tilligemed præster, degne, skoler og skoleholdere. Det meddeles endog, at kirkedøren, der er opsat i 1926, på ydersiden er forsynet med 350 store, håndsmedede søm. Er traditionen således pligttopfyldende fulgt, er den også fulgt smukt. Pastor Majvang har gjort et betydeligt arbejde for i arkiver og andre steder at fremdrage træk af almen kulturhistorisk interesse såvel til den almindelige præstehistorie som også degne- og skoleholderhistorien. Prisen bærer imidlertid nogle breve fra fru Anna Marcussen, f. Rosing, hvis mand 1838–59 var præst i Dalby-Tureby. De er skrevet i 1850'erne og bringes i fyldige uddrag; de er det værd for deres forfatters sjældne begavelse og skriveevne, og de giver et ypperligt billede af præstegårdslivet i hellig og søgn ved midten af forrige århundrede. Også Marcussens efterfølger, E. A. C. Olsens hustru Amalia var meget skrivende; fra hendes hånd gengives uddrag af en dagbog, præget af idelige påkaldelser. En bedre iagttagelse var ægteparrets datter Frederikke, fra hvem Majvang bringer et langt brev til hendes mand, hvori hun under en bispevisitats i Dalby 1865 giver en glimrende karakteristik af H. L. Martensen.

Finn H. Lauridsen.

Nitten generationer. Slægten Barfod-Barfoed i korte biografier og tidsbilleder. Ved Jørgen H. P. Barfod. (Udgivet af slægtsforeningen, 1960). 323 s.

Det er ikke første gang, at en oversigt over slægten Barfod-Barfoed bringes i trykken; men i modsætning til de tidligere fører den foreliggende, der blandt andet bygger på et ufuldendt manuskript af genealogen

Th. Hauch-Fausbøll, slægten endnu to generationer tilbage, nemlig til Niels Mikkelsen Barfod, der i 1406 nævnes som rådmænd i Randers. I oversigten i Biografisk Leksikon karakteriseres Barfod-slægten som en præsteslægt, og det er rigtigt, at en lang række af dens medlemmer, også af de mere fremtrædende, har været præster; men i øvrigt spænder erhvervsfordelingen i de 1653 biografier over alle mulige grene. Det adelsskab, slægten erhvervede i 1455, har gennem tiderne ikke været af overvættets betydning for den; men den har dog, uden at være alt for højt på strå, i store træk tilhørt det solide borgerskab. En betydelig udvidelse af det tidligere materiale udgør de til Norge og Sverige og herfra til andre lande udvandrede grupper, der ikke mere bærer navnet, men kalder sig Christiansen, Christiansson eller Schartau.

Som noget nyt i slægtstavler har udgiveren forsynet hvert slægtled med en kort historisk oversigt over samtidige begivenheder, en idé, der på udmærket måde fremmer sammenhængen i generationerne. Den grundige bog, der er illustreret, skæmmes desværre af alt for mange meningsløse trykfejl, der mærkeligt nok hovedsagelig findes i de sammenhængende tekster og ikke i det komplicerede tavleapparat; men herpå anvendes måske også umiddelbart mere omhu.

Finn H. Lauridsen.

Inuk Luplau Janssen: Mendel Levin Nathanson og hans slægt med anetavle og stamtavle. (Trykt som manuskript, 1960. I kommission hos Wegeners Boghandel, Valby). 145 s.

M. L. Nathansons efterslægt var optaget i Josef Fischer: Simon Lazarus og hans efterkommere (1911). I denne bog er Nathansons efterslægt udskilt og ført ned til 1959. I dag bærer ingen af slægten navnet Nathanson, men et mindre antal slægtsmedlemmer repræsenterer under navnet Nansen den lige mandslinje. Efterslægten

er imidlertid ret omfattende nemlig 963 personer, hvoraf 738 nulevende. Det er vidt forskellige personer, som er indtrådt i slægten i den forstand, at den ikke kan karakteriseres som handelsslægt, lægeslægt eller lignende. Socialt og erhvervsmæssigt har det været en meget åben slægt, hvilket også belyses af et stillingsregister, som er optaget i bogen. Registeret er et eksempel til efterfølgelse; men det burde have været udført med større systematik (en direktør i krigsministeriet og en direktør for en bank hører ikke hjemme i samme gruppe, hvorimod en læge og en provinsiallæge nok gør det). Personregisteret burde nok også have personerne på fornavne. Med henblik på stamtavlens socialhistoriske anvendelighed kunne man have ønsket angivelser af indgiftedes forældre og noget fyldigere data (uddannelse m. m.) på de enkelte personer. For forfatteren har formålet naturligtvis været rent personalhistorisk, men når det store og dygtige arbejde er udført og vel i de fleste tilfælde har givet disse oplysninger, havde det været en kærkommen håndsrækning til historikerne at tage dem med. Bogen, der givetvis ofte vil blive rådspurgt i biblioteker og på arkiver, bringer også et par kortere artikler om M. L. Nathanson.

Vagn Dybdahl.

Danmarks gamle Købstadlovgivning. IV. Skaane, Bornholm, Halland og Bleking. Udgivet af Erik Kromann. (Rosenkilde og Bagger, 1961). 371 s.

Dette bind – nummer fire i rækken – danner efter planen afslutningen på Sprog- og Litteraturselskabets udgave af de danske købstadlove til og med Christian II's tid. Overarkivar, dr. Erik Kromann har fulgt de samme omhyggelige udgivelsesprincipper som ved de foregående bind, så udgaven fuldt ud tilfredsstillende de krav, historikere og filologer kan stille til den.

Bindet indeholder birkeretter og privilegiebreve fra byerne i Skåne, på Bornholm samt i Halland og Bleking. I et særligt afsnit gengives privilegier, der er fælles for de skånske byer. Langt størstedelen af dokumenterne har været trykt før, men har måttet søges spredt i mange forskellige udgaver og undertiden i utilfredsstillende aftryk. Det er en stor lettelse for forskningen, at den gamle købstadlovgivning nu er samlet på ét sted og i en helt tilfredsstillende udgave.

H. P. Clausen.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE SPROG OG LITTERATUR

- ① *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- ② *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ③ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
Udsolgt.
- ④ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Udsolgt.
- ⑤ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher.
Udsolgt.
- ⑥ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Udsolgt.
- ⑦ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
- ⑧ *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
- ⑨ *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.